

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Архіви України

1-2 • 2004

ВИДАЄТЬСЯ З 1947 р.

№ 1-2 (253) 2004

СІЧЕНЬ-КВІТЕНЬ

З М І С Т

Боряк Геннадій. Архіви України: В серці суспільства чи на маргінезі суспільних потреб? 5

Актуальне інтерв'ю

Новий архівний кодекс: до виходу в світ Основних правил роботи державних архівів України. На запитання редакції відповідає перший заступник Голови Держкомархіву України *Костянтин Новохатський* 29

Статті та повідомлення

Папакін Георгій. Фамільні архіви української шляхти: питання камерально-археологічного та едичіюного опрацювання наприкінці XVIII – на початку XX ст. 37

Крячок Микола. Перший випуск “Гайдамаків” Тараса Шевченка: маловідомі факти, архівні джерела 85

Публікації архівних документів

Мицик Юрій. Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. 93

Демченко Людмила. Майнові розпорядження волинських шляхтичів за матеріалами тестаментів та реєстрів спадкового майна XVI ст. 112

Архівістика

Марчук Ігор. Методика вивчення архівних джерел з історії ОУН та УПА на Волині: з досвіду дослідника 148

Кисельова Алла. Використання архівних електронних ресурсів: статистика відвідувань архівного порталу України 158

Юдіна Лариса. “Слобожанські родоводи” Державного архіву Харківської області 167

Нецька Людмила. Галузевий державний архів Міністерства оборони України: історія, склад і тематика документів 171

Огляди джерел та документальні нариси. Бібліографія

Слюдикова Тетяна. Увічнений у піснях: Микола Лисенко і Тарас Шевченко .. 177

Шевченко Сергій. Документи Держархіву Кіровоградської області до історії міжслов'янських зв'язків (1770–1918) 186

Винокурова Фаїна. Фонди окупаційних установ та органів місцевого самоврядування Державного архіву Вінницької області як джерело з історії євреїв під час нацистської окупації Вінниччини (1941–1944) 194

Вісті з наукових форумів

Боряк Олена. “Первинна” й “опрацьована” культурна спадщина, або кому належать інтелектуальні права на кінцевий продукт? 208

Архівна справа за рубежом

Зарубіжні архівні часописи публікують 211

Пошуки та знахідки в архівах

Віслобоков Кирило. Кодикографія “Прав, за якими судиться малоросійський народ” (1743 р.): списки, виявлені в українських та зарубіжних сховищах 221

Людмила Іванівна Лозенко 230

Відомості про авторів 232

Виходить у світ за сприяння:

Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).

**Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади,
а також ТОВ «Науково-виробничий сервісний центр
“Український народний архів”»**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Г. В. БОРЯК (головний редактор),
Л. М. ВАСЬКО (заступник головного редактора), Л. А. ДУБРОВІНА,
В. С. ЛОЗИЦЬКИЙ, К. Є. НОВОХАТСЬКИЙ, Г. В. ПАПАКІН, Р. Я. ПИРИГ,
В. А. СМОЛІЙ, П. С. СОХАНЬ, Д. В. ТАБАЧНИК,
В. С. ШАНДРА, М. А. ПРИТИКІНА (технічний редактор)

Художній редактор *Г. О. Сергєєв*

Оригінал-макет *І. П. Прокопенко*

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

Засновники – Державний комітет архівів України,
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної Академії наук України

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

Здано до набору 23.01.2004. Підписано до друку 23.04.2004. Формат паперу 70x108/16.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 20,38. Умовн. фарбо-відб. 20,81. Обл.-вид. арк. 18,52.
Наклад 300. Зам. 396.

“Архіви України”, № 1–2. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 5 від 07.09.93.

Адреса редакції:

03110, Київ-110, вул. Солом’янська, 24. Тел. 275–45–22.
ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом’янська, 24.

© Державний комітет архівів України, 2004

CONTENTS

<i>Boriak Hennadii</i> . Archives of Ukraine: At the heart of society or at the margins of social needs?	5
--	---

Actual interview

The new archival code: To publication of Principal Rules of Work of State Archives of Ukraine. Answers by Kostiantyn Novokhatsky, First Deputy Director General of the State Committee on Archives of Ukraine	29
---	----

Articles and announcements

<i>Papakin Heorhii</i> . Ukrainian nobles' family archives: Problems of archeographical processing at the end of XVIIIth – at the beginning of XXth centuries	37
<i>Kriachok Mykola</i> . The first publication of Taras Shevchenko's "Hajdamaks": the little known facts, archival sources	85

Published archival documents

<i>Mytsyk Yurii</i> . Documents from the Polish Archives to the history of Zaporozhian Cossack (first quarter of the XVIIth century)	93
<i>Demchenko Liudmyla</i> . Property orders of Volhynian nobles (According to the testaments and hereditary property registers of the XVIIth century)	112

Archival studies

<i>Marchuk Ihor</i> . Methodics of studying the archival sources on the history of OUN and UPA in Volhynia: From the researchers' experience	148
<i>Kyseliova Alla</i> . Use of archival electronic resources: Statistics of visiting the Archival Portal of Ukraine	158
<i>Yudina Larysa</i> . Family trees of Slobidska Ukraine Region from the State Archives of Kharkiv Oblast	167
<i>Netska Liudmyla</i> . State Branch Archives of Ministry of Defense of Ukraine: History, structure and contents of documents	171

Overviews of sources and documentary essays

<i>Sliudykova Tetiana</i> . Mykola Lysenko immortalized in songs and Taras Shevchenko	177
<i>Shevchenko Serhii</i> . Documents of the State Archives of Kirovohrad Oblast on the history of Inter-Slavic relations (1770–1918)	186
<i>Vynokurova Faina</i> . Fonds of the occupation and local governing institutions of the State Archives of Vinnytsia Oblast as a source on the history of Jews during the Nazi occupation (1941–1944)	194

News from the scientific forums

<i>Boriak Olena</i> . "Primary" and "processed" cultural heritage, or who has the intellectual right to the final product?	208
--	-----

Archival affairs abroad

Foreign archival chronicles 211

Search and findings in archives

Vyslobokov Kyrylo. Codicography of the “Rights under Which the Little Russia
People are Judged” (1743): copies revealed in Ukrainian and foreign
archives 221

Liudmyla Ivanivna Lozenko 230
---------------------------	-----------

About the authors 232

Геннадій БОРЯК

АРХІВИ УКРАЇНИ: В СЕРЦІ СУСПІЛЬСТВА ЧИ НА МАРГІНЕЗІ СУСПІЛЬНИХ ПОТРЕБ?*

Рік 2003-й для архівних установ України ознаменовано низкою як важливих здобутків, так і трагічних втрат. У складних умовах зусиллями колективів архівів за підтримки центральних і місцевих органів влади забезпечено життєдіяльність галузі, стримування негативних тенденцій, що діють у ній, організаційне зміцнення системи державних архівних установ, виконання ними практично всіх запланованих завдань, подальше реформування архівної справи. Дійовим інструментом досягнення цього залишалось державне регулювання архівної справи, яке знайшло вираження в комплексі правових, організаційних та фінансово-економічних заходів.

Важливе значення для вдосконалення законодавства у нашій сфері мала підготовка проекту Закону України “Про діловодство”. Тривав подальший розвиток нормативної бази діяльності архівних установ. Підготовлено п’ять проектів постанов Кабінету Міністрів України, наказами Держкомархіву затверджено низку нормативно-правових актів, 14 із яких зареєстровано Міністерством юстиції України. Завершено підготовку Основних правил роботи державних архівів та Нормативів чисельності працівників державних архівів.

Минулого року проблеми зміцнення матеріально-технічної бази державного зберігання документів Національного архівного фонду, забезпечення їх гарантованої збереженості лишалися найголовнішими в роботі архівів, але водночас – і найскладнішими для розв’язання. Певне коло питань вдалося вирішити, для інших закладено підґрунтя щодо подальшої їх реалізації.

Але насамперед слід зазначити: рік, що минув, став одним із найдраматичніших в історії архівної справи повоєнного часу. Пожежа, що сталася у квітні минулого року в м. Кам’янці-Подільському, за своїми наслідками набула значення гуманітарної катастрофи європейського масштабу і назавжди залишиться в історії архівної справи “чорним четвергом”. Ми неодноразово говорили про це в різних контекстах. Але ще раз мушу нагадати: втрачено значну частину інформації, що містилася в документах п’яти найцінніших

* В основу статті покладено текст доповіді “Чергові й стратегічні завдання державних архівних установ”, виголошеної на підсумковому розширеному засіданні колегії Держкомархіву України 12 лютого 2004 р.

фондів з історії Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Врятувати від вогню вдалося лише третину від загальної кількості (101 тис. справ) цих фондів.

На сьогодні пошкоджені водою й вогнем документи, що були піддані заморожуванню, просушено та переміщено до Держархіву Хмельницької області. Надалі належить поетапно провести:

– фахову експертизу з метою відбору фрагментарно вцілілих документів, що можуть бути включені до інформаційного, наукового і культурологічного обігу;

– ідентифікацію їх фондової приналежності, формування у справі згідно з наявними описами та реставрацію.

Водночас необхідно визначити шляхи максимально можливого відновлення втраченої інформації. Мусимо бути свідомими того, що комплекс робіт з упорядкування, реставрації пошкоджених і реконструкції втрачених масивів документів триватиме не одне десятиліття. Кінцевий результат залежить від чіткої, продуманої й виваженої організації робіт, що мають бути оформлені у відповідну галузеву програму.

Наші дії з ліквідації наслідків пожежі знайшли підтримку на найвищому рівні. На ініціативне входження Держкомархіву дано доручення Президентом України (від 12 червня 2003 р. № 1-1/707) та Прем'єр-міністром України (від 17 червня 2003 р. № 35656), у яких цьому питанню відведено перше місце. Спеціальною постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 р. № 1071 із резервного фонду Уряду було виділено 406 тис. гривень для проведення першочергових заходів.

У Держархіві Хмельницької області створено та обладнано спеціальний центр реставрації пошкоджених документів НАФ, два архівосховища для їх розміщення, придбано необхідні витратні матеріали. Завершується уточнення складу фондів, документи яких мають бути передані на державне зберігання до держархіву області з колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву. Основну частину документів НАФ уже переміщено до м. Хмельницького. Отже, державним архівом області проведено величезну роботу і вжито всіх невідкладних заходів. З іншого боку, рівень організації роботи з переміщення архівних фондів не можна визнати достатнім, керівництво не завжди чітко й оперативно забезпечувало виконання покладених на нього функцій щодо реалізації державної політики у сфері архівної справи й діловодства, здійснення управління ними на території області. Досі остаточно не виконано однозначний наказ Держкомархіву про вивезення з Кам'янця-Подільського усіх документів Національного архівного фонду, тривають незрозумілі дискусії щодо долі фонду університету, є розбіжності в обліку переданих і прийнятих фондів.

Аналізуючи ситуацію, доводиться констатувати, що надзвичайна подія у Хмельницькій області не є випадковою. Це – закономірність, зумовлена загальною деградацією матеріально-технічної бази дер-

жавного зберігання документів НАФ унаслідок край недостатнього бюджетного фінансування архівної сфери впродовж останнього десятиліття.

Чи не перебільшуємо ми, оцінюючи ситуацію? На жаль, ні. Ще у травні 2001 р. колегією Держкомархіву загальний стан матеріально-технічної бази державного зберігання документів НАФ було визнано незадовільним. Відтоді суттєвих змін на краще не відбулося.

Технічний стан збудованих у 1965–1992 роках спеціальних архівних приміщень та систем їх життєзабезпечення значно погіршився. Ще складнішою є ситуація з пристосованими приміщеннями, більшість яких було зведено у ХІХ ст. Тривалий час лишається аварійним стан будівель держархівів Закарпатської, Одеської, Харківської, Чернівецької областей. Усе це не могло не призвести до негативних наслідків. Коротка хроніка: січень – аварія системи водопостачання в одному з корпусів Держархіву Рівненської області; квітень – пожежа в Кам'янці-Подільському; листопад – затоплення частини підземного сховища в Держархіві м. Києва, раптове осідання фундаменту будівлі колишньої синагоги, пристосованої під архівосховище Держархіву Одеської області. Остання ситуація в будь-який час може спричинити ще одну гуманітарну катастрофу.

Термінового капітального ремонту потребують система опалення, дах, пожежна сигналізація в одному з корпусів Держархіву Вінницької області.

Є потреба в невідкладних зовнішніх і внутрішніх роботах у комплексі споруд центральних державних архівів у м. Києві. Стан частини споруд і комунікацій визнано аварійним. Робочі ресурси інженерних мереж комплексу вичерпано. Системи зовнішнього й внутрішнього енергозабезпечення не витримують виробничого навантаження, що зростає внаслідок створення та розширення комп'ютерної мережі, використання іншого профільного обладнання й апаратури. Серйозну загрозу фізичній збереженості архівних фондів становить відсутність сучасних систем охорони та протипожежного захисту приміщень.

Згідно з висновками органів Держпожежнагляду за результатами комплексної перевірки стану пожежної безпеки державних архівних установ, проведеної в червні минулого року, абсолютна більшість архівних приміщень знаходиться в незадовільному стані. На жовтневій галузевій нараді наголошено на необхідності вжиття невідкладних заходів щодо посилення протипожежного захисту приміщень, оснащення їх сучасними засобами пожежогасіння. Нагадаю, що основний шлях вирішення цих проблем – своєчасне подання обґрунтованих пропозицій до бюджетних запитів, а також розроблення відповідних регіональних програм з метою отримання додаткового фінансування з місцевих бюджетів.

Катастрофа у Кам'янці-Подільському значною мірою стала поштовхом до затвердження обласними радами і облдержадміністраціями регіональних програм розвитку архівної справи у шести областях: Вінницькій, Закарпатській, Львівській, Одеській, Рівненській, Хер-

сонській. Продовжують діяти місцеві програми збереження архівних і бібліотечних фондів ще у восьми областях: Донецькій, Житомирській, Чернівецькій, Чернігівській, Черкаській, Сумській, Миколаївській, Кіровоградській; розглядається проект подібної програми Державного архіву м. Києва. У решті областей такі програми, очевидно, не сприймають як дійовий інструмент підтримки та розвитку архівної справи. Або там немає проблем. Скоріше ж за все, їх не бачить керівництво архівів.

Конкретні заходи щодо вирішення найнагальніших потреб державних архівних установ, забезпечення їх належного фінансування, зміцнення і розвитку матеріально-технічної бази передбачені у згаданих червневих дорученнях Президента України і Прем'єр-міністра України. На їх виконання Держкомархівом і державними архівами подані відповідні бюджетні запити з необхідними обґрунтуваннями та розрахунками для включення до проекту Державного бюджету на 2004 рік.

Доручення Президента України і Прем'єр-міністра України за масштабністю охоплених проблем і потенціалом механізмів їх вирішення є безпрецедентними в історії архівної справи новітньої доби. Настільки ж безпрецедентним є ігнорування з боку Міністерства фінансів цих та кількох наступних прямих доручень Прем'єр-міністра України та Віце-прем'єр-міністра України. Жодну з пропозицій Держкомархіву (вже вкотре поспіль!) у прийнятому Державному бюджеті на 2004 рік не було враховано. Доля пропозицій, поданих держархівами областей, міст Києва і Севастополя, буде відома після розподілу виділених бюджетних коштів на сесіях відповідних рад. На сьогодні відомо, що позитивний результат мають лише Державний архів в Автономній Республіці Крим та Державний архів Донецької області – обсяг їхнього фінансування на поточний рік збільшено відповідно на 82 та 63 відсотки.

Не можна не відзначити як безумовне досягнення Уряду забезпечення у 2003 р. – вперше за останні роки – стовідсоткового фінансування архівної галузі в межах бюджетних призначень. Але, зрозуміло, граничні обсяги є недостатніми і не відповідають реальним потребам архівних установ. Так само зрозуміло, що вирішити наявні проблеми зміцнення матеріально-технічної бази державного зберігання документів Національного архівного фонду без належного бюджетного фінансування, без капітальних вкладень неможливо. Ситуація, що склалася, викликає серйозне занепокоєння і в Уряді. Це засвідчують, передусім, згадані червневі доручення Президента України та Прем'єр-міністра України, у яких визначено стратегічні завдання щодо зміцнення матеріально-технічної бази державних архівних установ і забезпечення гарантованої збереженості документів Національного архівного фонду. Хід їх виконання (точніше – невиконання) постійно контролюється, тому впродовж останніх місяців було дано низку додаткових доручень стосовно вирішення як загальних, притаманних для всіх державних архівів проблем, так

і персональних доручень керівникам окремих областей з метою прискорення розв'язання питань, що потребують невідкладного вирішення в конкретних архівах.

Йдеться насамперед про доручення Першого віце-прем'єр міністра України М. Я. Азарова стосовно порядку фінансування ремонту приміщення Держархіву Вінницької області (до № 67938 від 28 листопада 2003 р.), доручення Віце-прем'єр-міністра України Д. В. Табачника № 35656 від 26 грудня 2003 р. – про забезпечення належного фінансування державних архівних установ і вирішення питання стосовно надання додаткового приміщення Держархіву Чернігівської області; № 82737 від 30 грудня 2003 р. – про виділення коштів Держархіву Рівненської області; № 1071/01 від 20 січня 2004 р. – щодо необхідності невідкладного вирішення питання щодо заміни аварійного приміщення Держархіву Одеської області. Мусимо констатувати, що істотних зрушень на виконання цих доручень не відбулося. Нині в Уряді опрацьовуються додаткові заходи щодо реалізації програми дій Уряду на 2004 р. Сподіваємося, що в них будуть враховані найнагальніші потреби державних архівних установ, визначені у згаданих вище дорученнях.

Катастрофа в Кам'янці-Подільському, попри інші фактори, серед яких – і правові колізії, і цинічне недбальство місцевої влади й керівництва колишнього Кам'янець-Подільського міського архіву, яке неодноразово відверто ігнорувало приписи пожежників і знову й знову відкривало опечатані ними архівосховища, – рельєфно продемонструвала жахливий стан справ зі створенням страхового фонду на документи НАФ. Нагадаю, що із загального обсягу пошкоджених і знищених пожежею в Кам'янець-Подільському документів п'яти фондів страхові копії існують на 8 % справ. З цього слід робити висновки. Зрозуміло, що причиною фактично повного і майже повсюдного припинення створення страхового фонду є недостатнє фінансування. Можливо, нам варто серйозно зосередитися на опрацюванні цільової державної програми створення страхового фонду на документи НАФ.

Загалом упродовж останнього десятиліття обсяги цільового страхового копіювання поступово зменшувалися. Нині цю роботу через брак коштів скорочено до мінімуму. Здійснюється вона майже виключно за рахунок співпраці з Генеалогічним товариством Юта, Національним музеєм Голокосту (США) та провідною американською компанією з мікрофільмування архівних колекцій Primary Source Microfilm. Зрозуміло, документи, які цікавлять зарубіжних партнерів, далеко не завжди підлягають першочерговому страховому мікрофільмуванню. Тим не менше, до безумовно позитивних результатів співпраці із зарубіжними партнерами можна віднести певне зростання обсягів страхового фонду у минулому році. Сьогодні він становить у цілому по системі 2,5 % (торік – лише 2,2 %). Показово, що питома вага документів, на які створено страховий фонд, у центральних ар-

хівах у кілька разів перевищує показники по регіонах і становить 11 %.

Варто наголосити, що на даному етапі у світовій архівній практиці єдиним визнаним видом страхової копії є мікрофільм. Альтернативи не існує. Період ейфорії від можливостей оцифрування архівний світ уже пережив, і на сьогодні цифрові копії можуть слугувати лише як фонд користування.

Стан роботи зі страхового копіювання розглядатиметься на колегії Держкомархіву в першому півріччі цього року. Від того, наскільки серйозно на місцях поставляться до анкетування, яке ми зараз проводимо, залежатиме адекватна оцінка ситуації й визначення перспектив можливого вирішення зазначеної проблеми.

До здобутків минулого року слід безперечно віднести затвердження Державної програми розвитку культури на період до 2007 року. Реалізація визначених Програмою заходів дозволить вирішити низку найнагальніших проблем. Щодо фінансового забезпечення заходів, то це питання необхідно вирішувати з місцевими органами виконавчої влади як з відповідальними виконавцями.

Практика переконує, що участь у подібних програмах дає позитивні результати. Наприкінці минулого року наш інститут отримав 70 тис. грн. на розроблення та впровадження технологій біозахисту архівних документів відповідно до Програми збереження бібліотечних та архівних фондів. ЦДАМЛМ було виділено 537 тис. грн. у рамках Програми розвитку музейної справи, у поточному році ця сума становитиме 528,1 тис. грн.

Безперечно, без стабільних державних капіталовкладень забезпечення гарантованої збереженості Національного архівного фонду неможливе, однак це не знімає необхідності більш наполегливих, цілеспрямованих і послідовних дій з нашого боку не лише щодо внесення конкретних пропозицій, але й супроводу їх на всіх рівнях.

Тривала робота щодо якісного формування Національного архівного фонду України. Проблеми відбору документів до складу НАФ визначаються сьогоднішніми реаліями – змінами в системі управління, появою нових організацій, різними формами власності, багатопрофільністю діяльності, зрештою, змінами в документуванні життєдіяльності суспільства – новими видами документів, новими носіями інформації. Надзвичайно актуальними є на сьогодні проблеми визначення джерел формування Національного архівного фонду, джерел комплектування архівів, складу документів, що підлягають прийманню.

Фактично зараз ідеться не про вдосконалення складу джерел комплектування, а про формування їх заново. На жаль, простежується тенденція відмови недержавних структур, насамперед виробничих, значна частина яких створена на базі державних підприємств, від співробітництва з державними архівами. Найважливіше – не втратити

вже напрацьованих старих зв'язків і продовжувати взаємини з такими організаціями на новій договірній основі. Ми повинні виходити з того, що документи недержавних організацій, збережені державними архівами, жодною мірою не поступаються іншим і є важливими для характеристики сучасної епохи. Ще раз варто підкреслити: цінність документів визначається незалежно від форми власності, до якої належить організація-фондоутворювач. Тобто такі суб'єкти за будь-яких обставин мають залишитися джерелами формування НАФ. Відбір же документів на державне зберігання цілком залежить від взаємної домовленості власників документів НАФ та архівних установ при активній, наполегливій позиції останніх, підкріпленій аргументами історичного, організаційного й економічного характеру.

Слід визнати, що більшість державних архівів недостатньо працює над проблемою визначення кола організацій, документи яких підлягають експертизі цінності з метою віднесення до Національного архівного фонду. Мало уваги приділяється прогностичній роботі. Так, не складаються попередні переліки організацій – потенційних власників документів НАФ, а також списки установ, що не є джерелами комплектування державних архівних установ і архівних відділів міських рад, але є джерелами формування НАФ.

Важливим є питання експертизи цінності документів з метою віднесення їх до НАФ. Відбір таких документів не може бути механічним процесом на основі раз і назавжди встановлених засад. Необхідною є безпосередня експертиза, особливо нових груп і видів документів, галузевої документації.

Очевидною є й необхідність створення вітчизняної системи нормативно-методичних посібників з експертизи цінності документів, насамперед оновлення відомчих (галузевих) переліків, підготовлених ще за радянських часів, включення до них нових видів документів, а також розроблення переліків для нових сфер діяльності.

На сьогодні підготовлено сім таких переліків, на стадії розроблення – ще три. Особливо актуальним є розроблення переліків документів із строками зберігання для податкової служби, органів держмайна, служби пенсійного забезпечення, установ системи охорони здоров'я та освіти, а також переліку документів, що утворюються в діяльності фінансових посередників (інвестиційних фондів і компаній).

Державними архівами вжито заходів щодо забезпечення збереженості документів реформованих колективних сільгосп підприємств. На сьогодні на державне зберігання надійшло 94 % загальної кількості документів, що підлягали прийманню. Державні архіви Автономної Республіки Крим, Волинської і Харківської областей цю роботу вже завершили.

Нинішнього року перед архівними установами постає ще одне важливе завдання – забезпечити впорядкування та приймання документації по виборах Президента України.

Однією з найболючіших проблем комплектування залишається забезпечення збереженості соціально значущих документів підприємств і організацій недержавних форм власності.

В Основних напрямках соціальної політики на період до 2004 року, затверджених Указом Президента України від 24.05.2000 р. № 717, Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласним держадміністраціям було доручено для збереження архівних документів та з метою забезпечення прав і законних інтересів громадян створювати трудові архіви. Що ж ми маємо на сьогодні? Багато місцевих архівів відповідально поставилися до цієї проблеми, проведено значну організаційну й методичну роботу щодо створення трудових архівів, надання їм необхідної допомоги. Втім, загальну картину не можна вважати задовільною. На сьогодні у 645-ти районах і містах обласного підпорядкування створено лише 70 трудових архівів. Найбільш активно цей процес здійснюється в Одеській, Полтавській, Донецькій областях та в Криму; водночас жодного трудового архіву немає у Дніпропетровській, Сумській, Рівненській, Чернівецькій областях. Минулого року тільки 93 архівні відділи райдержадміністрацій і міських рад (у Криму, Дніпропетровській, Луганській, Одеській, Полтавській, Тернопільській, Хмельницькій та деяких інших областях) отримали додаткові приміщення та 70 додаткових штатних одиниць для зберігання документів, не віднесених до НАФ.

Отже, мусимо констатувати, що процес створення трудових архівів відбувається повільно. Водночас надходження документів з особового складу ліквідованих суб'єктів господарювання до деяких місцевих архівних установ (Дніпропетровської, Івано-Франківської, Луганської, Одеської, Сумської, Херсонської областей) перевищує в два й більше разів приймання документів НАФ. Станом на 1 січня 2004 р. архівні установи низової ланки прийняли на державне зберігання понад 8 млн. документів з особового складу, що складає майже 13 % від загального обсягу документів у цих архівах. Тобто, кожен десятий документ, що зберігається тут, не відноситься до НАФ.

Уже неодноразово говорилося про це, але варто знову нагадати архівним керівникам цих та інших областей: на такі рішення слід погоджуватися дуже обережно, бо, начебто розв'язуючи проблему сьогодні, ми закладаємо на перспективу значно складнішу проблему.

Загалом, на наших очах утворюється колосальний документальний масив, що постійно змінюється у зв'язку зі зміною функцій або профілю діяльності тисяч приватних підприємств, фірм, товариств тощо. Цей масив нерідко безслідно зникає, так і не потрапивши до поля зору і сфери діяльності архівістів. Зрозуміло, державні архівосховища не розраховані на приймання такої кількості документів тимчасового зберігання.

Шляхи вирішення проблем у недержавному сегменті архівної справи, за що ми також відповідаємо, вбачаються передусім у

всілякому стимулюванню виникнення і сприянню становленню саме недержавних форм документозберігання, можливість існування яких задекларована новою редакцією архівного закону. Мережа таких архівних установ могла б істотно зменшити навантаження на державний бюджет і перебрати на себе частину функцій державних архівних установ, а з іншого боку – розширити сферу платних послуг останніх. Загалом в Україні функціонують вісім приватних архівів, переважно у промислових регіонах (Донецька, Дніпропетровська, Харківська області).

Поза увагою, точніше – поза сферою комплектування і, зрештою, поза впливом архівних установ держави залишається унікальний сегмент поточного документування сучасних процесів – величезні масиви аудіо-, відео- і кінодокументації, що створюються як державними, так і недержавними центральними і регіональними кіно-, теле-, радіокомпаніями і фіксують політичне, економічне, культурне життя суспільства. Такі документи, що є, так би мовити, живими й яскравими фрагментами сьогодення, не потрапляють на державне зберігання ні до Центрального державного кінофотофоноархіву, ні до регіональних державних архівів, комплектування яких здійснюється в цій сфері спорадично.

Це – серйозна проблема, що потребує невідкладного вирішення на державному рівні, можливо, – шляхом прийняття відповідних урядових рішень.

Є й інші стратегічні проблеми у сфері комплектування. ХХ століття відійшло в історію. Разом з ним відходить у вічність покоління людей – свідків страшних катаклізмів минулого століття – Голодоморів, Голокосту, депортацій, колективізації та інших “експериментів” тоталітарних режимів, Другої світової війни – з концтаборами, гетто, окупацією, рухом опору. Знов-таки, на наших очах зникає унікальна можливість докорінно розширити джерельну базу знань про минуле століття. Мається на увазі усна історія, якою традиційно як професіонали займаються у нас майже виключно етнографи, а також подеколи – академічні й університетські історики.

Вважаємо, що безпосереднім обов’язком архівістів повинна стати організація (спільно з місцевими університетськими центрами, академічними установами, краєзнавчими осередками, музеями) широкомасштабної програми збирання усних свідчень про ключові події минулого століття.

Час, що переживає держава, може по-різному оцінюватися істориками й політиками. Але безсумнівно, що цей період – значний за характером, глибиною, масштабами перетворень. Звичайно, увага історичної науки до нинішнього періоду становлення державності буде великою. І саме від архівістів залежить те, наскільки повно будуть збережені документальні свідчення цього часу. Ми знаємо, як часто виникало в нашій історії бажання щось “підправити”, переписати, відредагувати. Усім цим спробам протистоять документи, збережені архівістами.

Завдання архівістів на сучасному етапі залишається незмінним – поповнювати Національний архівний фонд документами, які всебічно відбивають усі сторони життя суспільства. Необхідно посилити увагу до документів, що відображають неофіційну історію, громадське життя, долю конкретної людини, тобто мова йде про приймання документів від політичних партій, суспільних рухів, а також особового походження. Тут важливою є коректна, грамотна роз’яснювальна робота архівістів з фондоутворювачами.

На минулорічній підсумковій колегії 2003 рік було оголошено “роком діловодства”. Здійснено заходи, спрямовані на поліпшення організації діловодства та посилення контролю за його станом на підприємствах, в установах і організаціях. Проведено понад 10 тис. перевірок роботи діловодних та архівних служб, у тому числі 44-х міністерств, інших центральних органів виконавчої влади. Перевірками охоплено майже третину від загальної кількості установ – джерел комплектування державних архівів. За результатами перевірок можна зробити висновок про те, що діяльність діловодних служб не повністю відповідає вимогам законодавства, інструкціям з діловодства (в багатьох установах не розроблено таких інструкцій, а також номенклатур справ, вони не мають власних бланків, повернулися до журнальної системи реєстрації, не дотримуються вимог щодо оформлення службових документів). Слід визнати й те, що державні архівні установи в останні роки значно послабили контроль за станом діловодства.

Цей напрям діяльності потребує докорінної перебудови, зміни акцентів, додаткової концентрації зусиль.

Правові засади документування, загальні для всіх органів державної влади та організацій будь-якого типу і форми власності, має встановити Закон “Про діловодство”, підготовка якого була одним із ключових завдань Держкомархіву. Закон має визначити основні напрямки й аспекти державного регулювання роботи з документами у сфері управління, визначити правові основи документування. Не можна забувати про взаємозалежність діловодства і системи управління. Чітка організація документообігу, грамотна підготовка, своєчасне й якісне виконання прийнятих рішень – запорука високої ефективності управлінської діяльності, а разом з тим, – високого авторитету владних структур, довіри до них з боку громадян. На сьогодні Держкомархівом завершується погодження проекту закону.

Стрімке впровадження сучасних інформаційних технологій у всі сфери діяльності суспільства обумовило виокремлення в особливу проблему питання роботи з електронними документами. Електронні документи та електронне діловодство в цілому утворили нові парадигми в діяльності державних архівних установ. Із прийняттям відповідних законів – “Про електронний документ і електронний документообіг” та “Про електронний цифровий підпис” – проблема

набуває особливої актуальності (показово, що серед розробників цих законів не було архівістів).

Електронні документи – це об'єктивна реальність сучасної системи документування управління. І тут ми мусимо констатувати відчутне відставання архівної служби від практики і у сфері управління документацією, і в прогнозуванні процесів документотворення, і в концепційному опрацюванні підходів до електронних документів та електронних архівів, і, зрештою, в технологічній і практичній сферах. Чергові виклики сучасного інформаційного суспільства потребують адекватного реагування з нашого боку. При цьому, звичайно, слід уникати прийняття необґрунтованих і поспішних рішень. Світова практика засвідчує, наприклад, тривалу перспективу паралельного існування паперового й електронного документа. Але вже сьогодні треба готуватися до приймання на державне зберігання електронних документів. Однак, слід без зволікань визначити критерії оцінки складу й змісту цих документів, розробити порядок їхнього обліку, описування, вимоги до зберігання.

Зарубіжний досвід зберігання електронних документів засвідчує наявність трьох варіантів. Це передусім зберігання за місцем створення (у цьому випадку державні архіви повинні забезпечувати тільки облік документів і контроль за їх зберіганням). Другий варіант – створення в державних архівах підрозділів для зберігання електронних документів. Третій – організація спеціалізованих архівів. Яким шляхом підемо ми, необхідно визначитися вже найближчим часом. Минулого року проблеми організації електронного діловодства двічі були предметом розгляду на колегіях Держкомархіву. Нещодавно для опрацювання цього питання створено спеціальну робочу групу, відкрито спеціальний розділ на нашому веб-сайті. До вивчення цієї проблеми в регіонах (зонах комплектування) слід також залучатися державним архівам.

Інформаційна діяльність, забезпечення суспільних потреб у ретроспективній інформації також залишалися 2003 року одним із головних напрямків діяльності архівних установ. Цей рік продемонстрував значне зростання обсягів показників по всіх напрямках використання інформації документів.

Органам державної влади, місцевого самоврядування, іншим зацікавленим установам та організаціям державні архіви ініціативно направили 868 інформаційних документів. Найактивнішими в цій роботі були ЦДАГО, ЦДНТА, держархіви Волинської, Житомирської, Полтавської, Херсонської та Чернігівської областей, а в низовій ланці – архівні установи Вінницької, Дніпропетровської, Одеської, Полтавської, Харківської, Херсонської, Хмельницької областей.

Майже вдвічі – до 18 тис. – зросла кількість тематичних запитів, з яких 79 % виконано з позитивним результатом. Першість тут належить ЦДАВО, держархівам Автономної Республіки Крим, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської областей. До цього числа слід додати понад 100 тис. звернень до сайту віртуальних користувачів.

В умовах формування громадянського суспільства зростає соціальна значимість архівних установ, які не лише виконують життєво важливі функції збереження документальної пам'яті держави й суспільства, але й надають соціальні послуги. Про зростання статусу державних архівів як соціальних установ свідчить потік соціально-правових запитів громадян, що має стійку тенденцію до зростання (за десять років – майже втричі). Минулого року надійшло до 300 тис. запитів соціально-правового характеру, на 72 % з них надано позитивну відповідь. Найбільше навантаження припало на ЦДАВО, державні архіви в Автономній Республіці Крим, Вінницької, Волинської, Донецької, Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської, Чернівецької областей. У той же час за десятиліття чисельність працівників державних архівів було скорочено на 25 %. Наявний в архівах штат не дозволяє вчасно виконувати запити. Як правило, до довідкової роботи залучаються співробітники практично всіх структурних підрозділів.

На розв'язання цієї проблеми спрямований окремий пункт згаданих червневих доручень Президента України та Прем'єр-міністра України щодо приведення штатної чисельності працівників державних архівних установ у відповідність з установленими нормативами їх кадрового забезпечення. Держкомархів України подав свої пропозиції до бюджетного запиту, однак Державний бюджет на 2004 рік затверджено без урахування наших потреб. Щойно ми знову звернулися до Кабінету Міністрів України з відповідними пропозиціями щодо забезпечення реалізації Програми його діяльності стосовно соціального захисту громадян, знову акцентуючи увагу Уряду на зростанні соціальної ролі архівних установ та їх кадрових проблемах.

Цілком природньо, змінюється тематика запитів соціально-правового характеру. Зменшується кількість запитів щодо колишніх оstarбайтерів, розкуркулених чи репресованих осіб. Водночас із прийняттям Закону України "Про надання пенсій за особливі заслуги перед Україною" зросла кількість звернень громадян про нагородження орденами, медалями і підтвердження депутатського стажу. Реформа пенсійного законодавства спричинює новий виклик часу – зростання числа звернень щодо трудового стажу. Більше доводиться займатись і питаннями підтвердження права власності на нерухоме майно.

Загалом, питання поліпшення організації роботи зі зверненнями громадян постійно перебувають у центрі уваги в усіх державних архівах. Вони розглядаються на засіданнях колегій; у держархівах Дніпропетровської, Одеської та інших областей проводилися методичні заняття або семінари для співробітників архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад, які працюють зі зверненнями громадян. Для покращання цієї роботи в архівах створюються бази даних по метричних книгах, іменні картотеки, здійснюється тематичне розроблення описів фондів. З метою запобігання повторним зверненням удосконалюється облік заяв та звернень громадян.

Загрозливого характеру набуває хвиля генеалогічних запитів. Вибух у світі інтересу до генеалогії не оминув і Україну. Це – черговий виклик часу, адекватно сприйняти який ми виявилися не завжди готовими. За поточною роботою, першочерговим виконанням соціально-правових запитів, спрямованих на захист інтересів громадян, нам, як правило, було не до генеалогії. Слід кардинально міняти ставлення до цієї роботи, її сприйняття як другорядної і несуттєвої, вже не кажучи про те, що кожен генеалогічний запит, який лишається без відповіді, – це, на перший погляд, непомітний, але водночас серйозний удар по престижу державної архівної служби.

Отже, на часі – серйозне опрацювання методологічних, організаційних, фінансових засад цієї роботи, вироблення механізмів, які дозволять чітко її налагодити.

Проблема розглядалася нами на засіданні колегії в листопаді 2002 р. Почав вироблення форм співпраці з державними архівами нещодавно створений недержавний Український центр генеалогічних досліджень. Плідні контакти встановилися між Центром й обома історичними архівами, держархівом Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Одеської, Миколаївської, Чернівецької, Рівненської областей; центром уже організовано виконання близько 80-ти запитів. Загалом же минулого року державними архівами виконано понад 500 генеалогічних запитів. Найактивніше працювали при цьому ЦДІАЛ, держархіви в Автономній Республіці Крим, Волинської, Одеської, Херсонської, Чернігівської, Чернівецької областей, міста Севастополя. Втім, проблем залишається багато. Не всі усвідомили, що платні послуги – реальний і надзвичайно суттєвий резерв позабюджетного фінансування діяльності архівів.

Значний масив генеалогічних звернень надходить з-за кордону електронною поштою, – ці запити не завжди реєструються і виконуються лише спорадично. Не організовано роботу з РАГСами; нагальною проблемою іміджу генеалогічної служби, якщо так можна висловитися, є відсутність електронної системи реєстрації запитів.

Звертаючися до зарубіжного досвіду, нагадаю, що минулого року державна архівна служба Польщі видала зведений довідник по метричних книгах усіх державних архівів, вирішивши у такий спосіб проблему реєстрації відповідних фондів і первинної орієнтації як архівістів, так і дослідників у масиві першочергових джерел генеалогічних досліджень. В умовах України цій роботі не вистачає відповідного організаційного й науково-методичного забезпечення, та й згадане рішення колегії ще залишається значною мірою не виконаним.

Активізація інформаційної діяльності архівних установ, що спостерігалася минулого року, спричинила своєрідну “інформаційну експансію”. Поширенню інформації про діяльність державних архівів, склад і зміст архівних фондів значною мірою сприяли численні документальні виставки, підготовлені архівістами як до знаменних дат,

зокрема пов'язаних із вшануванням пам'яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років та відзначенням 60-річчя Перемоги, так і у зв'язку з іншими визначними подіями, у тому числі місцевого рівня.

Двічі під час парламентських слухань у приміщенні Верховної Ради України експонувалася документальна виставка “Голод 1932–1933 років: кризь призму архівних документів”. За участю архівістів Управління Справами Кабінету Міністрів України підготувало до друку збірник матеріалів парламентських слухань “Щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років”, до якого як додаток вміщено копії архівних документів цієї тематики; підготовлено і розіслано пакет копій документів про Голодомор з фондів згаданих архівів з метою їх експонування у дипломатичних представництвах України за кордоном (один з таких комплектів було демонстровано під час сесії Генеральної Асамблеї ООН у листопаді 2003 р., що проходила в Нью-Йорку, США).

Лише протягом другого півріччя 2003 р. у Будинку Уряду за ініціативою архівістів та на виконання доручень Кабінету Міністрів України організовано та проведено чотири виставки: “Незалежність: глибокі коріння”, “Київ. 1941–1943: Оборона. Окупація. Визволення”, “Щедрий вечір, добрий вечір”, виставку документів, що свідчать про приналежність острова Тузла Україні.

Загалом минулого року державними архівами підготовлено близько 500 документальних виставок.

Серйозним проривом у процесі максимально широкого оприлюднення матеріалів виставок стали перші Інтернет-виставки на сайті Держкомархіву, присвячені роковинам Голодомору, Волинської трагедії 1943–1944 рр., історії України і Росії у XVII–XVIII ст., а також гуманітарній катастрофі у Кам'янці-Подільському. Опубліковані в такий спосіб більш як 600 документів створюють солідний ресурс не лише рекламно-інформаційного, але й дослідницького характеру.

Активністю й високим рівнем організації і проведення виставок, у тому числі в Парламенті й Будинку Уряду, відзначився ЦДАМЛМ; інтенсивно займалися цією роботою ЦДАВО, ЦДАГО, держархіви в Автономній Республіці Крим, Волинської, Закарпатської, Херсонської областей. На базі розробленої Урядом концепції виставкової діяльності опрацьовано і затверджено колегією концепцію діяльності державних архівів у цій сфері на нових організаційних засадах. Передбачено створення Виставкового центру Держкомархіву і центральних державних архівів на базі ЦДАМЛМ з наданням йому статусу міжрегіонального.

На часі – реалізація масштабних заходів з відзначення 60-річчя Перемоги та пам'ятних подій війни, передбачених Указом Президента України і дорученням Кабінету Міністрів.

На реалізацію доручень, передбачених Указом Президента України “Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади”, минулого року державні архіви підготували

і провели близько 500 радіопередач, понад 200 телепередач, на сторінках періодичної преси опубліковано більш як 1200 матеріалів. Найбільш плідно співпрацюють із засобами масової інформації ЦДАГО, ЦДІАЛ, ЦДАМЛМ, держархіви Вінницької, Закарпатської, Запорізької, Львівської, Одеської, Сумської, Тернопільської, Херсонської, Хмельницької, Чернівецької, Чернігівської областей, міст Києва та Севастополя.

Стало зростає кількість користувачів документів у читальних залах. У 2003 р. їх було вже понад 21 тис. Найактивніше досліджувалися документи центральних державних архівів, держархівів міста Києва, Волинської, Київської, Львівської, Одеської, Чернігівської областей. Серйозною проблемою залишається оновлення обладнання читальних залів, оснащення їх сучасною технікою. Хронічно не вистачає місць для роботи у переповнених читальних залах ЦДІАЛ, ЦДІАК, ЦДНТА, Держархіву в Автономній Республіці Крим, держархівів Закарпатської, Київської, Луганської, Одеської, Чернівецької, Харківської областей.

2003 року в читальних залах з'явилися перші обладнані робочі місця з виходом в Інтернет (Чернігів, Рівне, Хмельницький). Дбаючи про "фізичних" дослідників, не слід забувати й про тих 100 тис. незримих користувачів, для яких віртуальним читальним залом є веб-сайти архівних установ. Для них також мусимо створювати комфортні умови роботи, – а це передусім зручна навігація по сайту й інтенсивне представлення інформаційних ресурсів.

Минулого року Держкомархівом України було затверджено "Порядок користування документами НАФ, що належать державі та територіальним громадам" – основний документ, яким регулюються умови користування документами в читальних залах державних архівів. Однак на практиці його впроваджено не повсюдно, у багатьох читальних залах неправомірно обмежуються права дослідників, а про "Порядок" більшість дослідників взагалі не знають.

Значно позвавилася видавнича діяльність архівів. Минулого року вийшло друком 56 видань, з них два десятки документальних збірників і 20 архівних довідників.

У нашому доробку – 16 періодичних видань семи найменувань. Власні серійні видання продовжують випускати державні архіви у Харкові, Херсоні, Одесі, Тернополі, а також УНДІАСД.

На особливу увагу заслуговують багатотомні корпусні видання "Архів Коша Нової Запорозької Січі" (ЦДІАК), робота на яким триває, та фундаментальний п'ятитомник, видання якого завершив ЦДАГО, – це корпус партійних документів у серії "Літопис УПА".

Серед нашого доробку – й два перших професійних компакт-диски, підготовлених Держкомархівом, які вже набули популярності у світі, оскільки поширювалися на міжнародних форумах.

Надзвичайно важливим при плануванні видавничої роботи є пошук балансу між регіональними потребами, зокрема замовними

(і, відповідно, оплачуваними) роботами, та першочерговими завданнями, визначеними нами як пріоритетні для галузі. Нагадаю, першим пріоритетом є підготовка довідників – путівників і анотованих реєстрів описів за галузевою програмою “Архівні зібрання України”.

Зразком таких видань може слугувати перший у серії анотованих реєстрів описів том – довідник по фондах колишнього Кам’янець-Подільського архіву (до певної міри це – “меморіальний” довідник).

Серйозним доробком минулого року стали також черговий том каталога кінодокументів ЦДКФФА (1956–1965), фундаментальний путівник ЦДАМЛМ, а також зразковий для регіональних архівів путівник Державного архіву Херсонської області обсягом 750 стор., який зараз друкується в Києві.

Загалом, робота над довідниками потребує серйозної уваги керівників архівів. Темпи їх підготовки не можна вважати задовільними. Крім опублікованих раніше, на сьогодні завершили роботу над путівниками і передали їх на рецензування лише архівісти Донецька, Тернополя, Чернівців (перший том). Повільно ведеться робота в ЦДАВО, ЦДІАК, держархівах Дніпропетровської, Закарпатської, Івано-Франківської, Київської, Луганської, Львівської, Полтавської областей. Підготовка путівників навіть не фігурує у планах роботи держархівів Житомирської області та м. Севастополя. У державних архівах Київської та Луганської областей завершення роботи відкладено на неприпустимі терміни – до 2010 та 2015 рр. Зволікає із завершенням роботи над путівником Державний архів Тернопільської області. А над анотованими реєстрами описів працюють лише 12 архівів.

Інша категорія довідників – зведені міжархівні довідники загальнонаціонального рівня. З покладенням науково-методичного супроводу зведених довідників на УНДІАСД їх підготовка помітно пошавилася. Завершується редакційна підготовка “Реєстру розсекречених архівних фондів” обсягом півтори тисячі сторінок. Матеріали по ЦДАВО, де робота ще триває, увійдуть до окремого тому. Наближається до завершення робота над першим томом “Національного реєстру втрачених та переміщених архівних фондів” (обсяг – до 2 тис. стор.).

Нинішнього року ми мусимо завершити підготовку другого видання генерального довідника “Архівні установи України”. Нагадаю, цей амбітний проект представлятиме нове обличчя галузі на початку третього тисячоліття. Вперше до його складу увійдуть відомості не лише по державних архівах, а й про документальні зібрання близько 200 музеїв і бібліотек, тобто про “позаархівну частину НАФ”, що не представлена досі в жодному довіднику. На сьогодні не надіслали матеріали до цього видання ЦДАВО, ЦДІАК, ЦДІАЛ, ЦДАМЛМ, НДБ ЦДА, державні архіви Львівської, Одеської, Харківської областей, галузеві архіви (крім ГДА СБУ).

Надзвичайно важливого міжнародного резонансу набуває підготовка довідників “Реєстр фондів державних архівів України періоду окупації (1941–1944)” та “Полоніка в бібліотеках і музеях України”.

Більшої уваги потребують наші “довгобуди” – довідники по “празьких архівах”, Національний реєстр особових архівних фондів (проект “Еліта України”), а також довідник по колекціях мікрофільмів у рамках серії “Зарубіжна архівна Україніка”, мета якого – зареєструвати всі колекції документів, отримані за останні десятиліття із зарубіжних архівів.

Зрозуміло, що через брак коштів комплектування архівів України копіями документів із зарубіжних архівосховищ майже повністю припинилося. Водночас сьогодні можна і потрібно використовувати інші форми актуалізації інформації про зарубіжну архівну Українку, зокрема представлення її у вигляді довідників (низку таких довідників, зрештою, вже опубліковано в електронному вигляді на веб-сайті Держкомархіву). Але на сьогодні ця робота ще не має систематичного характеру. Колосальні ресурси, передусім російських і польських архівів, належить серйозно опрацювати в рамках, можливо, спеціальної державної програми, яка передбачала б реконструкцію всієї писемної історико-культурної спадщини України, розпорошеної по зарубіжних архівах.

У рамках галузевої програми “Архівні зібрання України” і міжнародного проекту з підготовки та видання міжархівного довідника “Документи з історії і культури євреїв в архівах України” триває виявлення й наукове описування в узгодженому форматі фондів до цього довідника – як у книжковій формі, так і у формі автоматизованої бази даних. Передбачається 2004 р. підготувати до друку том по фондах державних архівів, розташованих у м. Києві.

Прикладом недостатньо використовуваних нами інформаційних ресурсів можуть бути кіно-, фото-, відео- і фонодокументи. Між тим, саме з цих документів повсюдно в світі починалося впровадження в архівну справу революційних інформаційних технологій, адже вони утворюють візуальний, надзвичайно рельєфний і яскравий, і, що важливо, – загальнодоступний інформаційний ресурс, чого не можна сказати про писемні документи, де інформація кодується у вигляді тексту і не завжди є доступною для широкого загалу або певних вікових категорій потенційних споживачів архівної інформації. Можна окреслити як мінімум два перспективних напрямки.

Перший становить оцифрування певних тематичних блоків документів, найбільш запитаних сьогодні, і виставлення пропозицій на ринок інформаційних послуг у вигляді бази даних в Інтернеті з можливостями безкоштовного перегляду для ознайомлення, але платного використання. Технології у світі опрацьовано й успішно діють. Другий напрямок – це підготовка комплектів навчальних фото- й кінодокументальних посібників, зокрема, на компакт-дисках, і запровадження їх в експериментальному порядку до навчального процесу. Подеколи яскравий ряд з фото-, кіно-, відеодокументів про ключові події історичного процесу може донести до учнів і студентів інформацію краще, аніж професіонал-педагог. Це – абсолютно не-

використаний резерв актуалізації ресурсів кінофотофоноархіву. Цю проблему можна вирішити разом з Міністерством освіти і науки.

Одним із найважливіших стратегічних напрямків нашої діяльності у сфері забезпечення доступу до архівних ресурсів держави є системна інформатизація галузі.

Минулого року спостерігався певний поступ у розбудові базових елементів розгалуженої інформаційної системи національного рівня, над створенням якої наполегливо працюємо упродовж останніх трьох років: із 150 до 240 збільшилася кількість персональних комп'ютерів (для прикладу: два роки тому в Польщі на 900 архівістів припадало 700 машин); третина з них об'єднана в 14 локальних мереж; у двох установах (Держкомархів і Держархів Чернігівської області) працюють виділені сервери. Сервером Держкомархіву обслуговуються власне Комітет, три центральних архіви та інститут; усі вони отримують послуги доступу до мережі Інтернет й електронну пошту через сервер Держкомархіву.

На жаль, один центральний та чотири обласних архіви досі не подбали про електронну пошту, незважаючи на наші неодноразові розпорядження (мізерна вартість цієї послуги не дозволяє посилатися на фінансові проблеми). Це – ЦДАМЛМ, держархіви Житомирської, Київської, Полтавської, Харківської областей. Загалом, електронною поштою користуються 35 архівних установ. Деякі з них, попри заборону Департаменту спеціальних телекомунікаційних систем та захисту інформації СБУ, продовжують користуватися послугами безкоштовних поштових серверів в Інтернеті, як українських, так і російських (ukr.net, mail.ru).

21 архівна установа має доступ до ресурсів Інтернет, з них десять підключені через постійне з'єднання (виділені лінії): крім центральних установ у Києві, це – Івано-Франківський, Рівненський, Хмельницький, Чернігівський та Закарпатський обласні архіви.

У семи архівах (ЦДАГО, ЦДАМЛМ, ЦДІАЛ; областей – Донецької, Рівненської, Харківської, а також м. Києва) створено підрозділи з інформаційних технологій.

Заслужують на відзначення зусилля і позитивний досвід трьох архівів, які, крім Держкомархіву, створили власні веб-сайти (Донецьк, Чернігів, Державний архів м. Севастополя). Показово, що на донецькому сайті з'явилася перша серед регіональних архівів документальна Інтернет-виставка (до 60-річчя визволення Донбасу); Севастопольський і Донецький архіви опублікували також десятки фотодокументів зі своїх колекцій. До того ж, Севастополь першим опублікував електронну версію свого короткого довідника, а також виставив в Інтернеті анотації до 14 фондів; на цих сайтах поступово з'являються повнотекстові публікації, базовані на архівних фондах. Що ж до новин, то всі зазначені архіви оновлюють їх нерегулярно і зараз, тобто в лютому, перебувають на рівні листопада–грудня минулого року.

Водночас аналіз сторінок державних архівів областей на сайтах обласних державних адміністрацій свідчить, по суті, про абсолютне небажання їх керівників використовувати безкоштовні можливості для популяризації і ресурсів, і послуг, що надаються архівами, не кажучи вже про невиконання вимог Указу Президента України від 31 липня 2000 р. № 928 та низки урядових постанов (постанови Кабінету Міністрів України від 4 січня 2002 р. № 3, від 29 серпня 2002 р. № 1302, від 24 лютого 2003 р. № 208) щодо створення веб-сайтів, а також наказу Держкомтелерадіо та Держкомзв'язку від 25 листопада 2002 р. № 327 “Про затвердження Порядку інформаційного наповнення та технічного забезпечення Єдиного веб-порталу органів виконавчої влади”. Протокольне рішення засідання Урядового комітету соціального, науково-технічного та гуманітарного розвитку від 11 грудня 2003 р. також звертає увагу керівників на незадовільне виконання доручень, передбачених зазначеними нормативними документами.

Отже, сторінки на сайтах облдержадміністрацій мають лише сім архівів, з них більшість є короткими довідками на рівні телефонного довідника, в кращому випадку з викладом функцій державного архіву (Кіровоград, Черкаси) або з біографічною довідкою і портретом керівника (Рівне). Повноцінними інформаціями про історію архіву, склад і зміст фондів з переліком платних послуг можна назвати лише сторінки держархівів Львівської та Чернівецької областей. Таку ситуацію аж ніяк не можна кваліфікувати як прозорість у діяльності державних архівів, якщо врахувати, що більш-менш детальні відомості надсилаються до Державного комітету нерегулярно, а друкуються лише чотири рази на рік у “Віснику Держкомархіву”, як правило, – постфактум.

Надалі стратегічним напрямком лишається реалізація галузевої програми створення електронної версії Національного фондового каталога з подальшим наданням доступу до нього через Інтернет. Нагадаємо, що саме цим магістральним шляхом рухаються провідні архівні служби і національні архіви країн світу. За останні два роки в європейському сегменті Інтернету список країн, що оприлюднили в Мережі фондові архівні каталоги загальнонаціонального рівня, значно поповнився. До Великобританії, Німеччини, Угорщини, Швеції, Швейцарії, Хорватії, Польщі, Чехії додалися Португалія, Іспанія, Ліхтенштейн, Туреччина, нові фрагменти фондових каталогів різних відділень Національного архіву Франції. Загалом же в Європі функціонують близько 100 архівних баз даних, з яких 36 створено у Великобританії, 19 – у Франції, 11 – у ФРН. До того ж, найбільш інтенсивно у цьому напрямку останнім часом працювали саме ті країни, що стали новими членами Євросоюзу, оскільки високий рівень представлення архівних інформаційних ресурсів держави в світовій мережі є одним із суттєвих чинників євроінтеграції.

Що ж маємо на сьогодні у цій сфері ми? Передусім, певний поступ: понад 70 тис. фондів (бл. 40 % від загального обсягу НАФ)

опрацьовано і надіслано до Центру інформаційних технологій Держкомархіву. Дев'ять архівів – ЦДАМЛМ, ЦДІАК, ЦДІАЛ, ЦДНТА, держархіви Волинської, Донецької, Херсонської, Чернігівської областей, а також Держархів м. Києва – завершили або завершують цю роботу. З іншого боку, якість наповнення баз не завжди є задовільною; у трьох областях (Івано-Франківськ, Одеса, Тернопіль) роботу з наповнення бази за програмою “Архівні фонди України” і досі не розпочато.

Паралельно з роботою над Національним електронним фондовим каталогом ми зробили справжній прорив у царині максимально широкого удоступнення путівників та архівних довідників інших жанрів: на сьогодні на сайті Держкомархіву опубліковано в електронному вигляді понад два десятки довідників загальним обсягом понад 7 тис. книжкових сторінок. Це – серйозний інформаційний масив.

Інтернет-виставки, запроваджені Держкомархівом з минулого року (це чотири виставки, понад 600 документів,) також витворюють солідний ресурс, і не лише рекламно-інформаційного, але й дослідницького характеру. Загалом, із розвитком та нарощуванням інформаційних ресурсів сайт Держкомархіву дедалі більше набуває рис потужного веб-порталу.

В умовах зростання попиту на інформацію документів державних архівів зростає кількість відвідувачів сайту. Щодоби до сайту звертаються 200–300 користувачів, які надсилають до 3 тис. запитів (це становить 110 тис. запитів на рік).

Але супровід сайтів, підготовка електронних фондових каталогів і путівників, – це, так би мовити, верхні, – інституційний та пофондовий рівні наших стратегічних завдань у сфері удоступнення архівних інформаційних ресурсів. Цей бар'єр загалом уже пододала більшість розвинутих країн.

Аби рельєфніше окресити ситуацію в галузі, нагадаємо, що відносно новою тенденцією, що набуває зараз у світі стрімкого розвитку, є публікація в Інтернеті архівних описів, які розкривають зміст документної інформації вже на рівні одиниці зберігання. Наведу лише два приклади. За оцінками Національного архівіста Канади, для повного представлення всіх архівних інвентарів країні знадобиться ще 5–7 років (нині опубліковано до 40 % описів усіх фондів Національного та провінційних архівів); керівництво польської архівної служби оцінює свої перспективи в цьому напрямку у 10–20 років інтенсивної роботи. Зрозуміло, що цей гігантський розрив – між рівнем представлення архівних ресурсів провідними країнами світу і початковим етапом інформатизації, на якому перебуваємо зараз ми, – нам належить подолати спільними зусиллями.

Із завдань ближчої перспективи згадаємо про необхідність здійснення заходів щодо забезпечення, починаючи з 2005 р., надання громадянам послуг з використанням електронного цифрового підпису, на що звертається увага у згаданому протокольному рішенні засідання Урядового комітету від 11 грудня 2003 р. Набуття чинності двома Законами України – “Про електронні документи та електронний

документообіг” та “Про електронний цифровий підпис” – висуває перед архівними установами нові завдання, виконання яких неможливе без використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема побудови локальних мереж в архівних установах і підключення до мережі Інтернет, розвитку швидких комунікацій в умовах зростання інформаційного обміну між органами виконавчої влади, створення сучасної галузевої інформаційної системи. Ці та інші завдання мають вирішуватися в рамках різних програм – галузевих, регіональних і загальнодержавних. Вони, зокрема, передбачені державною програмою “Електронна Україна”, що нині готується для розгляду в Уряді.

У світлі ж сьогоденної ситуації доводиться констатувати, що суттєвою перешкодою на шляху впровадження інформаційних технологій в архівах, крім нестачі фінансування, є фактична відсутність кваліфікованих фахівців, точніше – неможливість їхнього утримання як в органах виконавчої влади, так і в архівних установах різного рівня.

Упродовж останнього року проблематика наукових досліджень галузевого інституту та архівних установ підпорядковувалася забезпеченню пріоритетних напрямків практичної роботи архівних установ. Серед них – розроблення організаційно-методичних засад роботи з електронною документацією, теоретичних і практичних питань доступу до документів Національного архівного фонду. У доробку інституту – Національний стандарт України (ДСТУ 4163-2003) на оформлювання організаційно-розпорядчих документів, Галузевий стандарт “Кінодокументи. Правила зберігання НАФ. Технічні вимоги”. Передано до Держспоживстандарту справи державних стандартів “Фонодокументи. Правила зберігання НАФ. Технічні вимоги”, “Правила описування архівних документів”.

Завершено та впроваджено “Правила пожежної безпеки для державних архівних установ України”, “Примірну номенклатуру справ апарату обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій”, “Нормативи чисельності основного персоналу державних архівів”, передано на затвердження “Правила охорони праці для архівних установ”.

Вагомим здобутком року стало відкриття при інституті спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій за спеціальностями: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; 07.00.10 – документознавство, архівознавство (нова спеціальність, перша в Україні). Уже відбулися чотири перші захисти. Показово, що “захищалися” три діючих та один колишній архівісти.

Активізували свою роботу як науково-методичні центри і держархіви областей – ними підготовлено 42 із 56 методичних розробок у галузі: з методики виконання генеалогічних та соціально-правових запитів, проведення експертизи цінності, складання номенклатур справ.

Поступово зростає науковий потенціал галузі. В архівних установах працюють 3 доктори та 21 кандидат наук, – учетверо більше, ніж 10 років тому. 30 працівників мають почесні звання. Загальні ж кадрові параметри галузі майже не змінилися – в державних архівах працюють 3056 осіб. Галузь залишається “жіночою” – 83 % працюючих – жінки; вищу освіту мають 77 %, з них 63 % – державні службовці.

Загрозливого характеру набуває процес старіння кадрів: третина архівістів – пенсійного та передпенсійного віку. Тому актуальною залишається проблема залучення до роботи в архівах молоді. Наказом Держкомархіву України від 27 листопада 2003 р. № 155 затверджено Заходи щодо виконання Програми підготовки та залучення молоді до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, створення умов для її професійного зростання. Виконання цих заходів, надання молоді можливості займатися науковою діяльністю, отримання другої освіти – магістрів державного управління, здобуття професійно спрямованої вищої освіти – все це, сподіваємося, сприятиме залученню молоді до праці в архівах.

Коротко про міжнародне співробітництво. Активізація професійної співпраці із зарубіжними колегами і діловими партнерами, активна присутність українських архівістів на міжнародній арені, участь у міжнародних форумах, проведення міжнародних зустрічей, – все це має результатом, як мінімум, п’ять позитивних аспектів: підвищення міжнародного іміджу держави і участь архівної служби України в європейській інтеграції; зміцнення фінансового становища архівних установ; створення страхового фонду на документи, які копіюються з метою наукового або комерційного використання, про що вже згадувалося; активізація реституційних процесів (Польща та ФРН); нарешті, розгортання міжнародних акцій надання українським архівам гуманітарної допомоги. Щодо останнього аспекту наведу лише окремі дані: наприкінці року про надання допомоги у зв’язку з катастрофою в Кам’янці-Подільському оголосило Посольство США в Україні. Фонд ФРН “Пам’ять. Відповідальність. Майбутнє” надав гуманітарну допомогу державним архівам Вінницької та Одеської областей для полегшення виконання запитів щодо жертв нацизму на території Трансністрії. Міжнародна рада архівів вирішила надати нам гуманітарну допомогу за участю міжнародної організації із захисту культурної спадщини “Блакитний щит”. У січні ЦДАМЛІМ отримав у дарунок від Уряду ФРН комплект виставкового обладнання вартістю 60 тис. євро.

У міжнародній діяльності архівних установ чітко простежуються три основних вектори: Польща (що особливо актуально з огляду на проголошення Року Польщі в Україні); ФРН; Росія (як відомо, минулий рік був Роком Росії в Україні). По кожному напрямку ми маємо серйозний доробок – підписано міжнародні документи про співробітництво; підготовлено спільні документальні й довідкові видання; проведено спільні документальні виставки.

Дальшому зміцненню позицій України у світовому архівному співтоваристві сприятиме організація та проведення Держкомархівом України 5–8 травня 2004 р. у м. Києві передконгресового засідання Комітету з правових питань Міжнародної ради архівів – однієї з найвпливовіших структур цієї організації.

Подальшій інтеграції в європейське середовище та зміцненню міжнародних контактів державних архівних установ сприятиме й участь делегації українських архівістів у XV Міжнародному конгресі архівів “Архіви, Пам’ять і Знання”, що проходитьиме 23–29 серпня 2004 р. у Відні (Австрія). Вперше на міжнародному форумі архівістів Україну представлятиме велика делегація – більш як 30 осіб.

Безумовно, вирішальний характер для галузі має бюджетне фінансування. Минулого року, як уже наголошувалося, воно вперше було в цілому повним (у межах затверджених обсягів) і регулярним.

Минув рік від часу запровадження в центральних архівах державної служби. Двічі за рік відбулося підвищення посадових окладів працівників бюджетних установ, у тому числі і в архівній галузі. Повністю профінансовано видатки на оплату праці працівників центральних архівних установ. Забезпечено виплату в повному обсязі мінімальної заробітної плати.

Разом з тим, підвищення посадових окладів державним службовцям здійснювалося за рахунок економії фонду заробітної плати та позабюджетних коштів. На 2004 рік фонд оплати праці Держкомархіву затверджено вже з урахуванням підвищених посадових окладів для державних службовців: фонд оплати праці в 2004 році за програмою “Архівна справа” збільшиться на 412 тис. грн. У 2004 році середня заробітна плата працівників центральних архівів зросте з 261 до 329 грн.

Відповідно до ст. 89 Закону України “Про державний бюджет України на 2004 рік” з 1 березня 2004 р. планується відновити міжпосадові співвідношення в оплаті праці працівників бюджетної сфери виходячи з розміру мінімальної заробітної плати – 205 грн.

Відрадно, що в регіонах, на відміну від центральних установ, відзначається стабільне поліпшення ситуації з фінансуванням. У повному обсязі минулого року було профінансовано видатки на заробітну плату. Майже повністю отримано кошти на комунальні послуги та інші видатки. До фінансових парадоксів року слід віднести співвідношення середньої заробітної плати в обласних і центральних архівах: в областях вона становила 424 грн. проти 261 грн. в центральних установах. По різному, але виділялися кошти на капітальні видатки майже всім держархівам областей, хоча ці суми й не могли забезпечити наявних потреб.

Загалом, порівняно з попереднім і наступним, тобто поточним, 2003 рік був надзвичайно успішним: затверджений загальний бюджет галузі склав 16,6 млн. грн. (12,3 млн. – регіональні та 4,3 млн. – центральні архіви), що становило 54 % від заявлених потреб. У 2002 р. цей показник склав 39 %, а в 2004 р. знову впаде до 38 %, хоча в аб-

солютних цифрах до бюджету 2004 р. закладено незначний приріст (виключно за рахунок підвищення заробітної плати): фінансування центральних архівних установ складе 4,8 млн. грн.

До речі, утримання однієї одиниці зберігання документів обійшлося державі в 31 коп. Для прикладу: у Латвії цей показник становить у перерахунку 2 грн.

Дедалі активніше залучаються кошти від надання архівами платних послуг. За попередніми даними, такі надходження держархівів областей у минулому році склали майже 1,5 млн. грн. У державних архівах Сумської, Запорізької областей, Державному архіві м. Києва вони склали відповідно до 42 %, 30 %, 15 % загального річного бюджету архівів. Серед центральних архівів лідерами в залученні позабюджетних коштів залишаються ЦДАГО (190 тис. грн.), ЦДІАК (177 тис.), ЦДКФФА (142 тис.). Їхній позитивний досвід має стати предметом серйозної уваги інших керівників.

Загалом, проблема залучення позабюджетних коштів є дуже актуальною для архівів. Адже в сучасному інформаційному суспільстві існує потужний ринок інформаційних послуг, на якому державні архівні установи можуть і повинні зайняти належне місце. Комерціалізація архівної сфери, звичайно, – із суворим дотриманням чинного законодавства, – це нормальний процес, це реалії сьогодення. Наприклад, виготовлення і продаж на світовому ринку за допомогою зарубіжних партнерів колекцій мікрофільмів та копій документів в інших форматах є не лише ефективним способом популяризації архівних інформаційних ресурсів держави, але й цілком нормальним і легальним способом заробляння коштів, яких не вистачає для провадження основної діяльності в умовах обмеженого бюджетного фінансування перехідного періоду формування в державі ринкової економіки.

Одним з безумовно позитивних результатів минулого року є завершення багаторічної роботи з підготовки Основних правил роботи державних архівів. Колегія Держкомархіву 3 лютого цього року схвалила їх для експериментального впровадження. Значення цього фундаментального нормативно-методичного документа важко переоцінити. У ньому викладено систематизований комплексний підхід до сучасної організації практичної діяльності державної архівної установи як ключової ланки реформування архівної справи в Україні.

Проблемі перебудови діяльності архівних установ згідно з вимогами нових Правил буде присвячено окрему робочу нараду в рамках підсумкового засідання колегії.

Минулий рік було декларовано у нас як “рік діловодства”, але фактично він став “роком пожежі”. Зараз ми з вами відкриваємо “рік Правил”. І від того, наскільки не формально, а послідовно і вдумливо ми перебудуємо свою діяльність на новій нормативно-методичній основі, значною мірою залежатиме, про що ми говоритимемо через рік – про здобутки чи втрати.

**НОВИЙ АРХІВНИЙ КОДЕКС:
ДО ВИХОДУ В СВІТ ОСНОВНИХ ПРАВИЛ
РОБОТИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ**

*На запитання редакції відповідає перший заступник
Голови Держкомархіву України Костянтин Новохатський*

3 лютого 2004 р. колегія Державного комітету архівів України схвалила *Основні правила роботи державних архівів України* і рекомендувала їх до впровадження в усіх архівних установах, що уповноважені державою зберігати Національний архівний фонд. Редакція журналу звернулася з низкою запитань, пов'язаних з появою цього довгоочікуваного документа, до одного з членів авторського колективу і редакторів *Основних правил* першого заступника Голови Держкомархіву К. Є. Новохатського.

– *Висвітліть, будь ласка, історію появи цього документа.*

– Вперше думки про необхідність перероблення основного нормативно-методичного документа, що упорядковував на той час діяльність провідної ланки архівної системи, – “Основных правил работы государственных архивов СССР”, виданих 1984 р., виникли відразу ж після набуття Україною незалежності. Адже навіть формально вже не існувало “государственных архивов СССР.” І ось у переліку, складеному 1992 р. оргвідділом Головархіву України, де я тоді працював, серед інших Правил, положень, інструкцій, посібників і рекомендацій, що підлягали перегляду, з'явилися *Основні правила роботи держархівів*.

Власне, союзні *Правила* не зовсім відповідали статусу й умовам діяльності українських архівів ще від 1988 р., коли у нас було проведено реформу організаційної структури управління архівами в обласній ланці і держархіви областей, а згодом також низові архіви перебравали на себе функції органів управління архівною справою.

Проте початок практичної реалізації цього задуму було відкладено на кілька років. Цілком слушно пріоритетом у розбудові вітчизняної архівної нормативної бази було визначено розроблення закону. Так збіглося в часі, що в один день з архівним законом було прийнято закон про державну службу, і зусилля апарату Головархіву було зосереджено на “пробиванні” держслужби для працівників держархівів областей. А слід додати, що штатна чисельність згаданого апарату на той час була найменшою за останні десятиліття – 32 одиниці. І галузевого інституту ще не існувало. Словом, сил для підготовки такого складного посібника, як *Основні правила*, ані кількісно, ані

якісно не вистачало. І все ж у середині 90-х років було створено робочі групи для написання текстів розділів, обговорено структуру майбутнього видання, пропозиції до проекту нових Правил, які перед цим надійшли до Головархіву з місць. Роботу над Правилами відтоді було включено й до планів новоствореного галузевого інституту як провідну тему.

Створення нових *Правил* від самого початку було колективною працею, до якої було залучено максимальну кількість найкваліфікованіших фахівців: з апарату управління, інституту, деяких центральних архівів і навіть “із боку”. Це був правильний, як би сказав, по суті, – єдино можливий підхід. Необхідно було провести велику аналітичну роботу, відібрати та акумулювати усе позитивне, накопичене практичним досвідом, узгодити його з напрацьованим архівним правом і, зрештою, вторувати стежину до подальшого поступу архівної справи в Україні. Це слід було зробити по всіх основних напрямках архівної роботи і при цьому зберегти цілісність і взаємозв'язок архівних технологій. Якщо додати до цього обмеженість обсягів і строків та необхідність забезпечення “нормативної чистоти”, то, зрозуміло, що навіть для генія в одиночку така праця була б непосильною.

Через деякий час робота над *Правилами* пригальмувалася. Перші версії текстів опинилися на полицях шаф. І знову це було пов'язано із архівним законом – форсувалася вже нова його редакція. Нелогічно було, не знаючи остаточного вигляду його норм, щось виписувати у *Правилах*. З іншого боку, перша спроба послідовно розглянути весь ланцюжок сучасних архівних технологій під час формування початкової редакції проекту *Правил* дуже допомогла в удосконаленні закону. Після прийняття оновленого закону об'єктивних причин для затримки з *Правилами* вже не існувало.

Ось у такому тандемі, “закон – правила”, відбувався розвиток архівної правової бази. А до цього (і водночас) – ще кілька десятків інших нормативних актів та методичних посібників.

Така ситуація, з одного боку, ускладнювала й уповільнювала роботу над *Правилами*, а з іншого, – збагачувала їхній зміст і полегшувала формування тексту. Адже *Правила* – це, по суті, кодекс архівних норм.

У процесі багаторічної роботи зазнав змін склад авторів – хтось пішов з архівної системи, хтось – із життя. Чийсь ідеї в останній редакції змінено до невпізнання. Різним є внесок у цю роботу кожного з названих на звороті титульного аркуша *Правил*. Але там згадано не всіх, хто по-праву причетний до створення тексту. Мій обов'язок – назвати їх. Це Олена Миколаївна Базанова, Анатолій Вікторович Кентій, Руслан Якович Пиріг, Ніна Миколаївна Слончак.

Для повноти історії появи цього документа слід згадати прізвища ще кількох наших колег, без участі яких ми не мали б *Правил* у їх нинішньому вигляді. Це І. П. Прокопенко, С. М. Сбітнева, Т. О. Ситник, Л. М. Федорова, які забезпечили набір тексту, макетування, друк.

Окремо хочу віддати належне своїй напарниці з редагування *Правил* Л. О. Драгоміровій, яка є також автором і співавтором кількох розділів та додатків до них.

А якщо врахувати, що в основі багатьох норм – напрацьоване ще ширшим колом архівних теоретиків, методистів і практиків, то виходить, що за авторством *Основні правила* – це майже всегалузевий документ.

– Які новації архівного життя унормовано *Правилами*? В яких саме розділах це знайшло відбиття?

– Відразу ж хочу підкреслити, що цей документ не є вдосконаленою редакцією попередніх *Правил*, які, до речі, відповідно до згаданого рішення колегії Держкомархіву, визнано такими, що втратили чинність для архівних установ України. Надто вже змінилися за цей час і загальні, і архівні реалії. Це виникнення нової категорії – єдиної національної сукупної архівної спадщини під назвою Національний архівний фонд, конституювання її у правовому полі, в тому числі як складової культурних цінностей та інформаційних ресурсів. Це й багатоманітність та рівність форм власності, на яких засновано суб'єкти документотворення і документозбереження, та на самі архівні документи, які кваліфікуються, крім усього, ще й як специфічний вид рухомого майна. Це й декомпартизація архівної справи, визначення її разом із діловодством складовими єдиної документноінформаційної сфери. А візьмемо статус сучасного українського державного архіву: він – і сховище документальних культурних цінностей, і своєрідна інформаційна система, і архівний управлінський орган. Та не лише архівний, а й діловодний. Нічого подібного в радянській архівній справі не було. Відповідно, ці фундаментальні новації вплинули на традиційні архівні технології, змінили їх зміст і характер.

Це знайшло відбиття навіть у структурі нових *Правил*. Пригадаймо, як було: класифікація документів, забезпечення збереженості, облік, науково-довідковий апарат, комплектування й експертиза, робота з відомствами, використання і публікація, науково-дослідна і методична робота, а завершувалося все організаційним розділом. Зараз структура виглядає таким чином: НАФ і держархіви, організація роботи архіву, організація документів НАФ, формування НАФ, управління архівною справою і діловодством у зоні комплектування, облік, забезпечення збереженості, архівне описування та довідковий апарат, користування документами, науково-дослідна і методична робота, інформатизація архівної справи. Логіка нової структури така: від статусних загально-організаційних моментів до накопичення і зберігання, а останні чотири розділи охоплюють науково-інформаційну діяльність у широкому розумінні.

У нових *Правилах*, зокрема в їх першому розділі, зафіксовано правовий статус документів Національного архівного фонду з урахуванням різних форм власності, перехід права власності під час руху документів з одного архіву до іншого, заснованого на іншій формі власності. Концентровано сформульовано основні принципи забезпечення національних інтересів у сфері архівної справи.

Вперше саме тут визначено поняття зони комплектування архіву як сфери його функціональних повноважень.

В управлінні архівом (а цьому присвячено другий розділ) відзначено самостійність, а не директивність, як принцип планування його діяльності, можливість варіювати оргструктурою для вирішення конкретних завдань шляхом створення тимчасових трудових колективів. Приділено певну увагу маркетинговій діяльності архіву як суб'єкта господарювання зі специфічною сферою послуг. До речі, норми *Правил* побудовано з урахуванням домінуючого сьогодні уявлення, що як документна інформація, так і документ у цілому є товаром і відповідно повинні оцінюватися також у грошовому еквіваленті. На мою думку, цей практично не досліджений товарно-майновий аспект у розгляді феномена документа ще “подарує” нам несподіванки.

У третьому розділі змінено підходи до класифікаційних ознак організації документів НАФ. Визначальними ознаками вважаються форма власності, вид носія, ступінь цінності, ступінь доступу до документів. Хотів би привернути увагу читача до проведеного чіткого розмежування визначень найнижчих структурно неподільних одиниць НАФ: справа або ж одиниця обліку – одиниця зберігання – облікова одиниця. Стикаючись із цими поняттями у *Правилах* і на практиці, слід пам'ятати про їх уточнене змістове наповнення.

У наступному розділі доповнено повноваження експертних органів з урахуванням нових функцій: грошова оцінка, категорювання цінності, зокрема виокремлення категорії унікальних документів. Викладено основи діяльності архівів у зв'язку з новими принципами і технологією формування НАФ, комплектування архівів і повноваженнями щодо всіх суб'єктів документотворення у зоні комплектування. Йдеться про три списки установ і організацій з різними варіантами їх стосунків з архівом. Далі – приймання архівних документів на депоноване зберігання, їх окремий облік. Звичайно, зовсім новими архівними технологіями є державна реєстрація документів НАФ, їх централізований державний облік.

Регламентовано ситуації обліку документів з особового складу, видавання документів у тимчасове користування за межами архіву, забезпечення збереженості під час надзвичайних ситуацій, страхування документів.

Знайшли місце у *Правилах* і технології архівного описування, які нещодавно регламентовані відповідним національним стандартом.

Розведено поняття користування документами і використання архівної інформації. Визначено основні принципи користування документами та принципи доступу до їх різних категорій.

Останній розділ є абсолютно новаторським. У ньому зроблено спробу сформулювати основні напрями інформаційної діяльності архівів і загалом архівної справи. Це, так би мовити, дороговказ у майбутнє, яке в багатьох архівах вже стає сьогоднішнім.

– Які напрями роботи, і відповідно – розділи *Правил*, зазнали найсуттєвіших змін порівняно з “радянськими” архівними *Правилами*?

– Як окремих документ є комунікативним засобом між автором і адресатом (читачем, глядачем, слухачем), так і архів у цілому є засобом перенесення відібраної інформації з минулого в майбуття, від фондоутворювачів до споживачів. Незмінність інформації в часі забезпечується значною мірою сталістю самої системи – архіву. Тому внутрішній консерватизм архіву, його структурної побудови, його технологій є в даному випадку позитивною рисою. Проте його партнери по комунікативному ланцюжку – утворювачі й споживачі – є динамічнішими, більш залежними від зовнішніх умов. А ці умови за останні 10–15 років, як ми вже говорили, суттєво змінилися. Тому відносини архіву з суб'єктами документотворення і суб'єктами споживання архівної інформації зазнали найсуттєвіших змін. З цієї причини й розділи 4, 5 і 9, що присвячені цим сюжетам, далися нам найважче.

– Чи зазнав змін у *Правилах* понятійний апарат?

– Безумовно. З огляду на щойно сформульоване: нові відносини – нові поняття, нові технології – знову нові поняття. Я вже згадував розведення раніше часто-густо змішуваних одиниць виміру і одиниць обліку або користування і використання. Згадувалося й нове поняття – “зона комплектування”. Деякі раніше вживані терміни дефіновано інакше, ніж у останніх словниках чи стандартах. Наприклад, такий поширений, як забезпечення збереженості документів. Щоб вийти на його визначення, наведене у *Правилах*, було розглянуто і дискутовано кілька варіантів. Вони збереглися в чернетках *Правил*. Деякі терміни вперше було визначено під час підготовки *Правил*. Крім зони комплектування, як приклад, можу назвати анотований реєстр описів. Такі понятійні новації – цілком нормальне і навіть позитивне явище. Вони свідчать про поступ архівознавства.

– Як здійснюватиметься впровадження нового документа в архівних установах?

– За планом. Колегія Держкомархіву проголосила цей рік “роком *Правил*”. У березні затверджено План впровадження *Основних правил роботи* в усіх архівних установах, яким делеговано державою зберігати НАФ. Хоча насправді впровадження *Правил* розпочалося відразу після їхнього схвалення. Було тиражовано їх перший наклад – по 2 примірники для кожного архіву. Під час підсумкової колегії Держкомархіву у м. Рівному проведено робочу нараду з керівниками архівів. Текст *Правил* розміщено на веб-сайті Держкомархіву. Більшість держархівів віднайшли можливість довести цей текст до кожної низової архівної установи. Це, власне, є завданням першого етапу впровадження – ознайомлення архівістів з новими *Правилами*. На цьому етапі Планом передбачено активний супровід з боку Держкомархіву, авторського колективу, оновленої редколегії: роз'яснення, тлумачення, коментарі. Така робота вже проводиться у різних формах: шляхом публікації в архівознавчих виданнях (зокрема, й цього інтерв'ю), введення рубрики “Запитання – відповіді” на сайті Держкомархіву, проведення лекцій і бесід у системі підвищення кваліфі-

кації. Кульмінаційними в роз'яснювальній роботі мають стати регіональні наради архівних працівників у Києві, Луганську, Луцьку і Миколаєві.

Другим напрямом впроваджувальної діяльності є вдосконалення інших регламентуючих документів на основі та з урахуванням норм і технологій, викладених у *Правилах*. Тут і обліково-звітні форми (адже чимало нових і актуальних видів робіт не мають відповідних кількісних планово-звітних показників), тут і зміни до положень про установи, відображення новацій у положеннях про структурні підрозділи, посадових інструкціях – нове лише тоді стане повсякденною нормою, коли перетвориться з разової кампанії на зафіксоване в посадових обов'язках.

Йдеться також про перескладання та перезатвердження трьох згаданих списків суб'єктів документотворення у зонах комплектування архівів та розроблення чи перероблення цілої низки інших документів, аж до урядової постанови “Деякі питання формування і функціонування Національного архівного фонду”.

Водночас у процесі впровадження передбачається отримати матеріал і для подальшого вдосконалення самих *Основних правил*. Для цього органалітичний відділ Держкомархіву протягом усього періоду впровадження здійснюватиме певний моніторинг. Узагальнені зауваження і пропозиції щомісячно розглядатимуться на засіданнях Методкомісії Держкомархіву і передаватимуться до редколегії *Правил*.

Загальний підсумок цієї роботи за рік має бути підбито під час засідання підсумкової колегії в лютому 2005 року.

Такими, схематично, будуть основні заходи. Безумовно, життя їх збагатить. Ось приклад: у Держархіві Луганської області науково-методична рада схвалила Пам'ятку до *Основних правил* за темою “Робота архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад щодо управління архівною справою і діловодством у зоні комплектування”.

– Чи могли б Ви окреслити контекст функціонування аналогічного документа в сусідніх країнах, зокрема на теренах колишнього СРСР?

– У різних країнах, залежно від традицій та устрою, існують різні архівні системи, як їх визначає наш підручник “Архівознавство”, різною є мережа архівних установ, місце і роль у ній державної архівної служби. В ряді країн розроблено практичні посібники для архівістів – чи то з окремих напрямів роботи, чи більш-менш комплексні. Проте здебільшого там містяться методичні рекомендації з технологічних, як ми кажемо, питань.

Власні архівні кодекси, на кшталт нашого, мають, наскільки мені відомо, архівні служби Білорусі та Росії, країн з успадкованою централізованою моделлю архівної справи і традицією архівістів працювати за *Основними правилами*.

Слід пам'ятати, що створення такого кодексу – доволі непроста справа. Вона можлива лише за наявності відповідних сил, на певному рівні розвитку архівознавства та архівного права.

Чи потрібен подібний документ українським архівістам? Колегія своїм рішенням відповіла: “так”. Я не утримувався й не голосував проти, тому що вважаю: зараз, за існуючих умов, державний вплив на архівну справу має бути не лише збережено, але в чомусь і підсилено. Певні елементи роздержавлення і децентралізації в тих межах, яких вимагає життя, повинні поєднуватися з обов’язковим державним регулюванням. І створення ще одного документа, який зміцнює єдність архівної справи, єдність Національного архівного фонду, цілком відповідає цій ідеології.

Інша річ, яким саме має бути такий кодекс. На це існують різні погляди. Наші *Правила* у порівнянні, наприклад, з російськими подекуди вийшли детальнішими й однозначнішими (у російських більш відчутний дозвіл на розбіжності й варіанти в деталях).

– Які проблеми вбачаються Вам у впровадженні *Правил*?

– Питань, що потребують вирішення у процесі впровадження, – чимало. Але, як кажуть, проблем не має той, хто нічого не робить.

На мій погляд, існують дві основні, взаємопов’язані проблеми впровадження: це статус *Правил* і психологічна інерція архівістів. Архівний консерватизм, про який ми вже згадували, дозволяв архівістам понад десяток років працювати за нелегітимними *Правилами*. І нікого не цікавило, чи зареєстровані вони десь. Зараз же, навіть не перегорнувши обкладинки нової книжки, дехто відразу запитує: то як же нею користуватися, коли її не зареєстровано?

Відповідаю: користуватися слід удвічі ретельніше й прискіпливіше. Бо це експериментальне впровадження, одним з підсумків якого й має бути визначення остаточного статусу *Правил*.

До того ж, тут майже немає положень, які принципово розходилися б з нормами, зафіксованими в інших нормативних документах, узаконених певною процедурою. У більшості випадків вони можуть відрізнятися лише редакційно, оскільки їх умонтовано в інший контекст. Окремі відмінності по суті мотивовані розвитком архівознавчої думки. І згодом їх буде легітимізовано шляхом внесення змін до відповідних нормативних актів, як це й передбачено планом впровадження. (Ото був би поступ, якби щоразу лише повторювалося раніше затверджене!)

Звичайно, засвоювати нове, долати звички, стереотипи, автоматизм у діях завжди проблемно. Проте, можливо, хтось запропонує спосіб рухатися вперед, зберігаючи все незмінним...

– Прискіпливий архівіст не знайде у *Правилах* ані бібліографії, ані “корисних” адрес в Інтернеті. Чим Ви поясните це?

– Форсуванням видання *Правил*. Було поставлено завдання: видати їх до підсумкової колегії Держкомархіву. Аби встигнути з основними частинами (а ними є текст розділів і додатки-форми), довелося відкласти на більш пізній час видання окремою брошурою – додатком до *Правил* – Списку нормативних актів, методичних посібників та архівознавчої літератури, а також переліку архівних сайтів та інших архівних адрес в Інтернеті. Обидва переліки (і лакуни в них), до речі, дають цікаву інформацію до роздумів.

Щоправда, під час обговорення концепції Правил ідея щодо цих додатків не сприймалася як незаперечна. Адже обидва додатки застаріють швидше, ніж самі Правила. І чи не стануть вони, в такому разі, через певний час не допомагати архівістам, а, навпаки, дезорієнтувати їх?

– Якого значення Ви надаєте додаткам до Правил? Наскільки відомим і вживаним, на Вашу думку, був, зокрема, до публікації Правил один із них – Кодекс етики архівістів?

– Форми обліково-звітних документів, як внутрішніх, так і тих, що подаються “нагору” – книг, карток, аркушів, списків, свідоцтв, актів тощо (а в додатках до Правил подано далеко не всі з них, а лише основні), власне, й надають нормам Правил обов’язковості, уніфікованості, можливості контролювати, зіставляти, аналізувати. У цих формах фіксуються дії, в нормовані у тексті. Аналіз додатків засвідчує сам факт і правильність виконання тих або інших робіт, їх повноту, своєчасність.

Щодо Кодексу етики. У Правилах є речення: “Працівники архіву у своїй діяльності керуються крім нормативно-правових актів також професійними етичними нормами, схваленими Міжнародною радою архівів у вигляді Кодексу етики архівістів”. Наявність такого Кодексу, на мою думку, є свідченням передусім високого рівня самоорганізації архівного співтовариства, самоповаги та усвідомлення своєї професійної честі, свого гідного місця у світі. В українських архівістів є всі підстави відчувати себе невід’ємною часткою світового високодостойного архівного братства. Більше того, уважне порівняння текстів Правил та етичного кодексу переконує, що значна частина побажань і рекомендацій МРА зафіксовані у нас як обов’язкові професійні Правила.

Пропонуючи додати до Правил повний текст “етичного” кодексу, я виходив також з того, що раніше цей кодекс друкувався у нас як проект у різних редакціях перекладу та ще й у періодичних виданнях. Тепер у архівістів є можливість постійно мати “перед очима” офіційно відредагований текст офіційно схваленого документа.

– Наскільки злагодженою була діяльність авторського колективу?

– Чесно кажучи, була вона не дуже злагодженою. Але, зрештою, головне – це її результат.

– Чи задоволені Ви особисто цими Правилами?

– Є загальне правило: все, до чого докладася великих зусиль, у що вкладаєш душу, стає дорогим. Навіть якщо таке “дітище”, може, дещо кульгає. А якщо серйозно щодо Правил: я задоволений насамперед тим, що вони є. Межі ж удосконаленню, як відомо, не існує. Головне – тепер є те, що можна вдосконалювати.

– Дякуємо за інтерв'ю.

Георгій ПАПАКІН

**ФАМІЛЬНІ АРХИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ:
ПИТАННЯ КАМЕРАЛЬНО-АРХЕОГРАФІЧНОГО
ТА ЕДИЦІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ
НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX ст.**

**1. Камерально-археографічне опрацювання
фамільних архівів у XVIII – на початку XX ст.**

Питання археографічного опрацювання фамільних архівів за традицією прийнято розглядати у надто вузькому розумінні, тобто виключно як публікацію документів, що зберігалися в цих архівах, і переважно у вигляді окремих збірників документів. У такому випадку параметри археографічної роботи над фамільними рукописними зібраннями упродовж усього XIX та початку XX ст. виглядають майже мізерно порівняно до напрацювань у цій царині даного періоду польських та російських науковців. Нещодавно це продемонструвала відома дослідниця української історії XVIII ст. Г. Швидько, піддавши у статті про фамільні архіви докладному бібліографічно-археографічному аналізу лише три збірники, упорядником яких виступав О. Лазаревський, і багатотомове видання “Стороженки. Фамильный архив”.

З цього приводу інший дніпропетровський учений, О. Журба, у своїй останній праці дуже влучно вказує на “обмеженість традиційних історико-археографічних підходів, що, в кінцевому рахунку, нерідко зводилися до ретельно укладених, добросовісних бібліографічних описів археографічної спадщини, або, в кращому разі, зосереджувалися на аналізі публікаторської діяльності”. Він також нарікає, що “традиційні історико-археографічні дослідження”, “як правило, залишали поза увагою той історичний, у тому числі інтелектуальний контекст, в якому розгорталася діяльність, спрямована на видання історичних джерел. Їх розглядали, насамперед, з точки зору накопичення інформаційних можливостей для вирішення конкретно-історичних проблем”¹.

Підтримуючи таку позицію молодого вченого, можемо лише додати, що поняття “історичного та інтелектуального контексту” в археографічній праці набуває для нашої теми надзвичайного значення. Дійсно, потребують детального висвітлення питання про те, що спонукало нащадків лівобережної козацької старшини першими розпочати друк окремих пам’яток і цілих збірників документів з власних

фамільних архівів, якими були їхні едиційні плани і чому майже виключно на таких джерелах ґрунтувалися перші археографічні публікації кінця XVIII – початку XIX ст., тобто, за О. Журбою, періоду “становлення української археографії”.

Склад і зміст фамільних архівів української старшини був, без перебільшення, унікальним та універсальним. Такі документи мали виняткове значення не лише для висвітлення “повсякденної”, побутової історії конкретного роду чи навіть усього найвищого суспільного стану, але й для усїєї історії України, яка, на жаль, недостатньо представлена в офіційних актах, які дійшли до нас.

Найпершою з проблем археографічного опрацювання фамільних рукописних зібрань слід назвати вміст поняття “археографія” стосовно цього конкретного предмета.

Не можна погодитися зі звуженням його лише до питання практики й техніки публікації документів з фамільних архівів. Це є предметом конкретно едиційної археографії; ми ж сподіваємося розглянути більш широке тло археографічних проблем, пов’язаних з фамільними рукописними зібраннями. Тому необхідно вести мову про польову археографію, тобто про пошуки та оприлюднення інформації як загалом фамільних архівів як цілісних збірок архівалій, так і окремих документів з них, а також про археографію камеральну – описування й каталогізацію рукописів фамільних архівів. Нам близьке загальне розуміння археографії як науки, що “займається комплексом проблем, пов’язаних із запровадженням писемних джерел до наукового обігу на етапі їх пошуку і збирання (польова археографія), наукового опису (камеральна археографія) та публікації (едиційна археографія)”²².

Тут немає потреби аналізувати видання документів фамільних архівів з точки зору дотримання в них археографічної техніки, розвитку археографічної практики та теорії, що є обов’язковим для дослідників спеціальної історії археографії. Завдання цієї розвідки полягає в іншому – показати, яким чином такі видання відбивали зміст тогочасних фамільних рукописних зібрань, якою була повнота відтворення на їхніх сторінках архівалій фамільних архівів і якою мірою такі видання можна використати для реконструкції їх первісного складу, нині практично втраченого.

Нам необхідно зосередитися на питаннях виключно камеральних та едиційних, тобто на тому, що проводилося протягом того самого історичного періоду з описування фамільних архівів та видавання їхніх документів.

Описування й систематизація документів фамільних архівів, складання реєстрів, описів, каталогів та інших пошукових засобів почалося тільки в XIX ст. До того часу власники архівів, здавалося, взагалі не переймалися камерально-археографічними питаннями. Вони, як правило, лише заносили до спеціальних записових книг переліки родинних архівалій у довільному, в найкращому випадку – у хронологічному, порядку і за певними категоріями (юридичні акти, епістолярій). Прикладом може слугувати спеціально досліджена В. Ан-

тоновичем “записова книга” осавула полкового Прилуцького М. Мовчана. Розпочата вона була записом за 27 червня 1727 р.: “Для всяких случаев, за помощью Божию, казalem в сию книгу вписать, сколько имеется у меня, асаулы полкового прилуцкого, Михайла Мовчана, купчих на грунта”. Ці записи вносилися до книги протягом 16 років, до смерті Мовчана. Їх продовжив онук Михайла А. Мазаракі, який заніс до двох переліків відомості про земельні надбання свого батька³. Таким чином, можна констатувати, що першим пошуковим засобом, тобто довідником, фамільних архівів були прості реєстри їхніх документів. Очевидно, що власники таких рукописних зібрань і не потребували інших інструментів пошуку, здебільшого у зв’язку з тим, що такий пошук, власне, тоді й не проводився.

Як стверджує відомий дослідник історії й теорії російської археографії В. Козлов, у Росії кінця XVIII – початку XIX ст. поширеними були виключно обліково-реєстраційні описання фамільних архівів та приватних архівних зібрань, що склалися як частина заповіту під час передавання спадщини, продажу, конфіскації рукописних зібрань⁴.

В Україні того часу спостерігаємо приблизно таку ж картину, пов’язану із суто реєстраційним описуванням рукописної спадщини козацької старшини при заповіданні, зміні гетьманів тощо. На жаль, досі не можна похвалитися жодним опублікованим таким реєстром, який давав би хоча б приблизне уявлення про архівну спадщину якогось відомого роду Гетьманщини. Те саме стосується гетьманських рукописних зібрань, адже до реєстрів рухомого і нерухомого майна Івана Самойловича, Івана Мазепи, Павла Полуботка, Данила Апостола, складених представниками імперської влади, їхні архіви не потрапили.

Першими “камеральними археографами”, які розпочали вивчення й упорядкування фамільних архівів, стали нащадки козацької старшини. Серйозно опрацював свої фамільні рукописи І. Забіла, який жив у другій половині XVIII ст. Усі фамільні папери були підібрані ним за тематичною ознакою (приміром, листи) й оправлені у шкіряні папітурки. В. Модзалевський вважав, що існувало принаймні п’ять томів лише епістолярію, але вже на початку XX ст. історики знали лише про чотири, які знаходилися відповідно в Музеї В. В. Тарновського та в збірці П. Я. Дорошенка⁵.

У 1770-х роках упорядкуванням фамільного архіву дуже переймався П. Новицький, канцелярист Генеральної військової канцелярії. Як пише В. Заруба, він “любовно зареєстрував, систематизував, акуратно зшив у фоліанти і посторінково пронумерував документи”⁶. Про реєстраційне описування фамільних рукописів не пізніше середини XVIII ст. свідчать написи на окремих документах Галаганівської збірки, що знаходиться нині в Інституті рукопису НБУВ. Але ці спроби описування не просувалися далі простої реєстрації наявних документів та формування з них окремих справ за тематично-видовою ознакою. Проте й цей принцип не завжди витримувався, і В. Модзалевський,

зокрема, писав про наявність серед листів Забіл цілої низки “исторических и летописных заметок, сделанных частью самим И. И. Забелю”⁷.

Тому першим, хто серйозно взявся за описування й систематизацію накопчених документів, став, очевидно, А. Чепа; відбулося це на межі XVIII і XIX століть. У листі до В. Полетики від 17 лютого 1810 р. він повідомляв: “Я занимаюсь собиранием всяких бумаг до Малороссии касающихся, не только исторических документов, но всяких до прав обстоятельств и состояния народа касающихся пиес. Бумаги мои о Малороссии привожу в порядок, удобный к приисканию. Я сделал некоторое систематическое расположение”. У примітках до згаданого листа його публікатор В. Горленко подає інформацію про декілька проектів такої систематизації. Найповніший виглядає таким чином: “План как расположить сведения и документы к истории Малороссийской: 1) Общие привилегии, договорные пункты, грамоты, указы, универсалы. 2) Привилегии, грамоты, универсалы частных лиц. 3) Летописи. 4) Географические сведения. 5) О службах, повинностях, податях и доходах. 6) О ученых заведениях для просвещения народа. 7) О публичных строениях. О запасном хлебе. О соли, о монетах, ассигнациях. О банках и банковских конторах. 8) О учреждениях канцелярского порядка. 9) Милостивые манифесты. 10) О некоторых общих российских законах и указах, присвоенных Малороссии в объяснение, поправление, дополнение, изменение, умножение и умягчение прав малороссийских. 11) О классах народа. О монастырях и церквах, о духовенстве и причетниках, о шляхетстве и чинах, о козаках под разными именованиями, о артиллерии и преобразовании их в регулярные, о подданных или крестьянах, о вольных людях, о вольных земледельцах, о городах и обывателях, купцах, мещанах и проч., о иностранцах, в Малороссии поселившихся. 12) О земледелии, скотоводстве, заводах, фабриках, ремеслах и рукоделиях. 13) Письма. 14) Речи, в собраниях произнесенныя разными особами, по разным обстоятельствам. 15) Стихотворения. 16) Разныя анекдоты и служащие к оным пиесы. 17) Записка о суевериях, нашептываниях и проч.”⁸.

Як легко побачити, А. Чепа переймався класифікацією не стільки фамільних архівалій, скільки зібраних ним документів, тобто описував їх відповідно до напрямків власної збирацької діяльності. Саме за цими темами вони формувалися в окремі справи, або ж рукописні книги (всього згадувалося 14 таких книг). Зміст однієї з них відомий нам за публікацією О. Лазаревського. Це 18 назв документів, від виписок із “Хроніки” М. Стрийковського, копій затверджених польськими королями “малоросійських прав”, гетьманських універсалів до російських документів “о состоянии Малороссии”⁹. Впадають в очі очевидні розбіжності між заявленою А. Чепом схемою класифікації зібраних документів та наведеним вище змістом справи. Він охоплює принаймні три групи документів зі згаданих 17-ти. Отже, лишається припустити, що насправді Чепа користувався іншою класифікаційною схемою, а виявлений В. Горленком “План как расположить доку-

менты...” був лише одним із проектів такої схеми. Все це дозволяє стверджувати, що до середини ХІХ ст. взагалі не існувало будь-яких, окрім реєстраційних, систем описування фамільних документів як власниками таких архівів, так і їхніми дослідниками.

Наступним кроком в описуванні фамільних архівів слід вважати працю М. Маркевича над власним зібранням документів (Турівський архів). Я. Шапов, який у 1950-х роках опублікував опис рукописних збірок І. Лукашевича та М. Маркевича з фондів Рум'янцевської бібліотеки, датував цей процес 1848–1849 роками, а роль промотора відводив О. Бодянському. До того часу, як свідчать листи власника архіву, “все у меня в библиотеке в таком беспорядке, что можно теперь назвать и хаосом”; “в куче рукописей и в беспорядке нынешнем моей библиотеки ни я, ни кто иной не мог ее найти”, а “счет старинным рукописям идет не номерами, а пудами”¹⁰. Наступне опрацювання, як писав сам Маркевич, було ґрунтовним, аж до створення двох каталогів рукописів. Його схема передбачала поділ архівалій на два розділи (“отделы”): історичний та особовий. Перший містив 6 550 справ: “относящихся: а) к истории Южной России, Крыма, Молдовлахии и русскаго войска; в) к истории раскольничьих слобод в Черниговской губ.; с) к истории духовенства и монастырей. ...древнейшия из них относятся к 1580 г. Кроме этих дел, около 100 рукописных книг, из которых некоторыя восходят к ХVІ ст. Как дела, так и книги приведены в порядок, внесены в каталоги, систематический и алфавитный, и сохраняются в картонах”. Другий розділ складався із записок самого Маркевича, “альбома, сборников дел, относящихся к последним годам прошлаго столетия и к нынешнему, и 5 000 писем” до нього¹¹.

Російська дослідниця життя й діяльності М. Маркевича Є. Косачевська наводить відомості щодо розподілу першого “отдела” на чотири групи (“разряды”):

І. Материалы для истории Малороссии от 1657 по 1664 г. История городов и сел малороссийских. История знатнейшего малороссийского шляхетства, духовенства и монастырей губерний Полтавской и Черниговской. История войн времен Анны, Елизаветы и Екатерины II.

II. Факты для статистики первой половины ХVІІІ в. История хлебопашества, скотоводства, овцеводства, пчеловодства “того же времени”; факты для истории ремесел, мануфактур и торговли; для истории судопроизводства, прав и сословий.

III. Переписка партикулярных лиц, чем-либо знаменитых, тяжбы, уголовные судопроизводства. История известнейших в крае разбойников. Этнографические материалы.

IV. Литература – повести, переводы, автографы, “еще неизвестные путешествия”¹².

Додамо до цього, що М. Маркович давав кожному рукопису або групі однорідних документів стислу характеристику на кшталт: “Драгоценная бумага, вполне объясняющая обязанности крестьян к владельцам”; “Любопытныя воспоминания стариков, которыя нередко

опровергают летопись”; “Этого рода бумаги дают весьма ценный материал для внутренней истории Украины” тощо. Поза сумнівом, такі зауваги слугували для власника архіву додатковим пошуковим засобом, який дозволяв об’єднувати архівалії в певні групи, полегшував використання інформації документів для підготовки наукових розвідок.

За інформацією Я. Щапова, опис М. Маркевича нині зберігається у Відділі рукописів Державної публічної бібліотеки Росії, у справі фонду, і містить описові статті на 6550 справ, у яких відбита інформація про джерела надходження та наукове значення, алфавітного покажчика автографів, що містяться в них, а також опис 81 рукописної книги¹³.

Зазначимо, що існував принаймні ще один опис Маркевичевого архіву. 1848 р. якась копія “Описи указов и других актов, принадлежащих Николаю Маркевичу”, частково переписана рукою О. Бодяньського, на 12 арк., потрапила до Московського імператорського товариства історії та старожитностей російських, і ще на початку ХХ ст. зберігалася в його бібліотеці¹⁴.

Відомості щодо подібного описування документів інших фамільних архівів їхніми власниками не збереглися. Більше того, наведений у листі до О. Бодяньського перелік документів фамільного архіву Ханенків свідчить про відсутність будь-якої схеми класифікації: поруч з копіями царських та імператорських указів бачимо тут виписки з історичних праць, грошові рахунки, промеморії та інструкції Генеральної військової канцелярії, дипломи та листування членів роду, не впорядковані навіть за хронологією¹⁵. Очевидно, що така робота власниками архівів просто не проводилася через брак фахових навичок, адже навіть найкращим знавцям історії та старожитностей подеколи бракувало професійних знань для підготовки необхідних пошукових засобів. Як опис А. Чепи, так і праця М. Маркевича зі створення пошукових засобів носили ознаки дилетантських спроб підготувати камеральний опис значного за обсягом архівного матеріалу.

Надзвичайно високо оцінив рівень впорядкованості Сокиринецького архіву Галаганів знавець фамільних збірок О. Лазаревський. Історик писав: “...бумаги Галагановского архива находятся в таком порядке, котораго нам не приходилось видеть при осмотре других домашних архивов. Благодаря этому порядку мы могли познакомиться с содержанием архивных бумаг в самое короткое время”¹⁶. Але Лазаревський, на жаль, не подав жодної інформації про схему описання чи систематизації архівалій Галаганів, згадавши лише про традиційний поділ – за принципом походження: “папери Галаганів” та “папери Дараганів” (спорідненої з першою за шлюбними зв’язками іншої старшинської родини). Спостереження за тією частиною Галаганівського архіву, яка нині зберігається в Інституті рукопису НБУВ, виявляють принаймні два етапи впорядкування архіву. Ще десь у ХVIII ст. кожен документ отримав порядковий номер та назву. У 1839 р. відбулося перешифрування паперів, вони дістали нові номери з позначкою: “1839 – № 1” і так далі. Загалом упорядкування носило

характер все того ж обліково-реєстраційного подокументного описування.

Досить цікавою була ситуація з фамільним архівом Милорадовичів, який дуже активно використовувався з другої половини XIX ст. нащадком роду графом Г. Милорадовичем (1839–1905), археографом та істориком-аматором. Він здійснив значну кількість публікацій документів фамільного архіву особисто, а також залучив до підготовки збірника фамільних документів О. Лазаревського. Проте жодних відомостей про будь-яку системну класифікацію цього архіву не збереглося. Навпаки, найчастіше Г. Милорадовичу ставили в провину саме безсистемність, передусім у публікації документів: “Нельзя не пожелать, чтобы владелец их, известный своею любовью к местной старине, продолжал бы издание хранящихся у него исторических и юридических актов и при том не в отрывочном виде, а систематическими сборниками...”¹⁷. Але й сам Лазаревський, запрошений власником архіву для опрацювання фамільних архівалій, не розробив належної системи описування документів цього архіву, використавши свою звичайну схему: “папери родини” та “сторонні папери”. Підготовлений відомим істориком перший випуск “Любецкого архива графа Милорадовича” містить лише такі зауваження щодо внутрішньої структури збірки: “Кроме бумаг фамильных, в состав его вошли много бумаг посторонних, унаследованных Милорадовичами вместе с именами”¹⁸. У самій публікації системне розміщення фамільних документів виглядає таким чином: спочатку (за хронологією) подані “папери Чернишів”, потім “документи Фридрикевичів” (згаслого роду, що походив від пасинка Івана Мазепи), “Полуботківські папери” та, наостанок, – акти міста Любеча за 1637–1708 роки. Проте очевидно, що така схема не відбивала повною мірою структури всього фамільного архіву.

1924 р. архів Милорадовичів потрапив до Чернігівського губернського (згодом – окружного) історичного архіву, фахівці якого дали таку характеристику стану його описування: “Це досить великий фамільний архів являє собою різнорідну збірку... Здаточний опис лаконічно перелічує несистематизований матеріал, не даючи уявлення про зміст і склад архіву”¹⁹. Відомий чернігівський архівіст П. Федоренко на початку 1930-х років підготував ґрунтовну студію “Архів Милорадовичів” (опублікована вже в наш час О. Коваленком). У ній наявні на той час у Чернігівському архіві залишки милорадовичівського архіву (181 книга, або справа) були описані за саме тим особистісним принципом за 13-ма окремими частинами (особисті папери десяти представників роду Милорадовичів; папери родові; папери Туманських, Полуботків)²⁰.

Усі ці факти, а також наведені В. Іконниковим у його ґрунтовній монографії відомості про склад фамільних архівів лівобережної еліти свідчать, що первісна структура описань їхніх документів була переважно обліково-реєстраційною. Вона базувалася на принципі походження документів з певної родинної збірки (у нашому випадку – “папери Полуботків”, “папери Чернишів”, “папери Фридрикевичів”

тощо). Приблизно так само описував В. Іконников фамільне рукописне зібрання Репніних: “Яготинский архив состоит из четырех главных отделов: 1) фамильных бумаг гр. Разумовских; 2) фамильных бумаг кн. Репниных; 3) бумаг, относящихся до многочисленных именей Разумовских и Репниных и 4) материалов до истории Малороссии, собранных Д. Н. Бантыш-Каменским”²¹. Але таке описання не було вичерпним. З посиланням на В. Горленка додамо, що серед матеріалів останнього перебувала частина колекції А. Чепи: “Бумаги Чепы, жившаго в том же Пирятинском уезде, где было и главное имение князя, добыты были вероятно им же, а потому и возвращены Бантыш-Каменским Репнину, по минованию в них надобности. По-видимому, оне отданы были наследниками после смерти Чепы, т. к. в числе бумаг оказалась и его частная переписка”²². О. Ханенко свідчив у 1848 р., що Д. Бантыш-Каменський свого часу мав також отриманий від дядька першого, теж О. Ханенка, якийсь примірник щоденника М. Ханенка²³.

Такий само персоналізований порядок розташування документів зберігся в усіх без винятку збірниках фамільних документів, що побачили світ в останній чверті XIX ст. і були підготовлені археографами-фахівцями та аматорами. Усі вони розподілялися на “папери” певних родів або осіб, а всередині цих великих груп – на приватноправові акти й листування; останнє іноді групувалося за тематикою, кореспондентами тощо. Це дозволяє твердити про збереження в них схеми класифікації, наявної в рукописних збірниках української еліти, а також про недостатню увагу до систематизації та описування фамільних документів упродовж XVIII – початку XX ст.

Викликає подив факт відсутності повноцінних описань фамільного архіву, хоча вивченням їхнього змісту займалося багато талановитих істориків та археографів другої половини XIX – початку XX ст. Нагадаємо, що в Росії ще 1825 р. вийшов друком каталог найбільшого приватного зібрання рукописів гр. Ф.А. Толстого, підготовлений уже добре відомими на той час археографами К. Калайдовичем і П. Строевим. Сучасні російські вчені дають йому дуже високу оцінку, називаючи “вершиной работ сотрудников Н. П. Румянцева по описанию рукописных материалов” та “первым опубликованным в стране справочным пособием, составленным на тщательно продуманной методической основе”²⁴. Тим більше вражає факт абсолютної байдужості тогочасних українських археографів-науковців, а також власників фамільних архівів до камерально-археографічних питань на тлі досить масштабного й плідного описування зібрань рукописів та стародруків церковного відомства²⁵.

Власне, маємо лише єдиний докладний опис фамільного архіву Бакуринських, опублікований на межі XIX–XX ст. Ю. Татищевим у його огляді чернігівських архівів²⁶; ще кілька фамільних рукописних збірок Чернігівщини були оприлюднені завдяки зусиллям Археографічної комісії Імператорського московського археологічного товариства²⁷. Заслугове на згадку й підготовлений О. Маркевичем і

опублікований у “Киевской старине” опис регестного типу стовпців 1639–1730 років фамільного архіву одеських Толстих, де відклялись архівалії історичних слобожанських родів Авдеєвих, Арсенєвих, Каменєвих та Кондратьєвих²⁸. Слід згадати й про брошуру “Рукописи П. Я. Дорошенка”, де на початку ХХ ст. була оприлюднена лише колекційна частина цієї фамільної збірки, що вважалася однією з найцінніших у тогочасній Україні²⁹.

Така незначна увага до камеральних питань абсолютно незрозуміла. У нас немає інших пояснень, крім повторення вже висловлюваного: про вирішальну роль думки про меншовартісність, другорядність фамільних паперів порівняно з офіційними актами з державних і корпоративних архівів, сформульованої провідними істориками того часу та їхніми учнями. Ще одне пояснення міститься в авторській передмові О. Маркевича до згаданої публікації регестів стовпців Толстих: “Мы разобрали эти столбцы и приводим список оказавшимся в них делам, расположив их в хронологическом порядке. Если бы кто поинтересовался каким-либо из названных ниже дел, он может обратиться к графу М. М. Толстому, который охотно вышлет копию с дела. Печатание же всех столбцов, в виду несистематичности заключающихся в них дел, не представляет, т. ск., насущной необходимости (курсив наш. – Г. П.)”³⁰. Ця цитата свідчить, що, з точки зору тогочасних археографів, публікація описів фамільних архівів за своєю значимістю суттєво поступалась оприлюдненню текстів документів і загалом мала лише інформаційно-допоміжний характер.

2. Видання архівалій фамільних рукописних зібрань у ХІХ – на початку ХХ ст.

Значно вагомішим був доробок з едиційно-археографічного опрацювання фамільних архівів, який не можна обмежувати тільки згаданими Г. Швидько кількома публікаціями, навіть якщо ми визнаємо їх найгрунтовнішими. По-перше, не можна забувати про доробок археографів з числа нащадків української еліти (М. Маркевич, О. Маркович, Г. Милорадович, М. Судієнко, М. Ханенко), які в міру своїх сил переймалися публікацією власних фамільних документів, а також зібраних рукописів з архівів інших родів, оприлюднювали їх самі або ж надавали відомим археографам для публікації. По-друге, не варто обмежуватися збірками фамільних документів, видрукованих лише на українських теренах, відкинувши археографічні зусилля досить численної московської та петербурзької української діаспори, передусім О. Безбородька, Ф. Туманського і О. Бодяньського, котрі на сторінках петербурзьких і московських видань активно оприлюднювали документи українських фамільних архівів. Не можна також заганяти себе у прокрустове ложе традиціоналістики, розглядаючи виключно збірники документів і не вдаючися до аналізу публікацій окремих пам’яток, виявлених у фамільних архівах. Ідеться насамперед про мемуари, щоденники, епістолярну спадщину української старшини, які впродовж усього ХІХ ст. активно публікувалися на сторінках

столичної московської і петербурзької преси, в київських та регіональних (переважно чернігівських, харківських) журналах, а також окремими виданнями. Нарешті, не можна обмежуватися розглядом виключно друкованої продукції, не беручи до уваги всіх тих матеріалів, які готувалися до друку, але побачили світ значно пізніше, в інших культурно-ідеологічних умовах, або ж взагалі не були опубліковані.

Керуючись цими засадами, мусимо згадати першим чільного представника української еліти при імператорському дворі О. Безбородька (1747–1799), останнього полковника Київського, а наприкінці своєї придворної кар'єри канцлера, графа Священної Римської імперії і російського князя. У другій половині 1770-х років, перебуваючи на посаді особистого секретаря імператриці, він виявив себе як справжній “історіофіл” (термін О. Лазаревського) і дуже переймався справою видання “історії малоросійської”. У листі до батька, відомого діяча Гетьманщини А. Безбородька (1711–1780), він писав: “С верным случаем постарайся переслать ко мне книгу, в коей статьи гетманские вписаны, конституций две книги, старую и новейшую, истории малороссийские, рукописныя, одну в четверть, а другую в лист... ибо сии все книги здесь тем более нужны, что находятся люди, кои вознамерились издать историю Малороссийскую...”. Очевидно, що він просив надіслати до Петербурга пам'ятки, які зберігалися у їхньому фамільному архіві, адже точно названо навіть зовнішні прикмети книг. Результатом “видавничих” зусиль цього нащадка старшинського роду став вихід у світ “Краткой летописи Малой Россіи” В. Рубана, про що О. Безбородько з гордістю писав батьку в 1778 р. Варто нагадати, що в історіографії цього петербурзького малороса, спираючись на інформацію передмови В. Рубана, вважали за співавтора цього видання³¹. Ця думка видається, щоправда, не зовсім правомірною, адже в опублікованих листах до батька секретар імператриці наголошував, що він, дійсно, брав участь у підготовці публікації, але при нагоді певні події висвітлив би дещо інакше. Утім, О. Безбородько вважав цю публікацію лише початком значної праці: “Малое сие сочинение служит теперь руководством к намереваемому нами изданию полной Малороссийской истории...”³².

На жаль, О. Безбородьку не вдалося виконати цього амбітного завдання, адже займався цим він у вільний час, як повідомляв батьку, і невдовзі державні справи Російської імперії вже не залишили, очевидно, такої можливості. Тим не менш, цей нездійснений задум вартий уваги і полягав він, на наш погляд, у спробі підготувати за наявними у фамільних архівах кількох представників української Санкт-Петербурзької діаспори компілятивної історії України, де б відомості старих і нових хроністів були доповнені власними спогадами, а також спостереженнями цих старшинських нащадків, зацікавлених, “чтоб дела и обстоятельства, славу и честь предков наших ознаменующия, извлечены были из забвения”. Нам наразі важко дізнатися, хто саме входив до цього кола столичних “українофілів”, можна лише апріорно назвати ще й Д. Трощинського.

Однак найпершою публікацією пам'ятки, яка походить з фамільних архівів, на наш погляд, можна вважати видання Ф. Туманським (1757–1810) у редактованому ним у Санкт-Петербурзі журналі “Російській магазин” фрагменту з “Літопису Г. Граб'янки”³³. Публікація була здійснена за “вторинним” (за визначенням М. Максимовича) списком – тим, що відрізнявся, приміром, відсутністю імені автора, зросійщеною мовою, пропуском більшої частини наявних у старшій редакції віршів тощо³⁴.

Постать цього нащадка старшинської родини, що відігравала значну роль в останній період існування української автономії, нині викликає захват у більшості дослідників. Уже згадуваний нами О. Журба стверджує, що “серед земляків-сучасників за обсягом зібраного, опрацьованого і опублікованого історичного матеріалу з ним змагатися нема кому. За широтою інтелектуальних зацікавлень, ерудицією, вмінням втілювати в життя свої проекти Ф. Й. Туманський не мав собі рівних серед малоросіян того часу. Відомий журналіст, видавець, історик, археограф, письменник і поет, перекладач, етнолог, засновник одного з перших в Російській імперії спеціалізованого історичного журналу – ось таким, справжнім сином енциклопедичного XVIII ст., залишився він у пам'яті сучасників і уявленні нащадків”³⁵.

Проте, беззастережно визнаючи Ф. Туманського одним із засновників української археографії, ми поки не маємо підстав так само беззастережно визнати його першим публікатором фамільних архівалій. Цьому заважає наявність кількох серйозних проблем. Перша з них пов'язана із загальною невисвітленістю постаті й праці Ф. Туманського саме як історика та археографа. Очевидно, єдиним сучасним дослідником цих проблем є О. Журба. Вчений високо оцінює доробок Туманського в цій царині, стверджуючи, що він “першим з численних малоросійських інтелектуалів, випереджаючи аналогічні проекти і бажання А. Чепи, В. Полетики, О. Безбородька, Я. Марковича та інших, ставив перед собою завдання створення не стільки “повної” (яка вже була представлена зразками докладних і коротких козацьких літописів), скільки наукової історії Малоросії, яка б відповідала новим історіографічним вимогам”³⁶. Таким завданням мала підпорядковуватися збирацька діяльність Ф. Туманського як польового археографа. О. Журба згадує про складений Туманським проект “всебічного обстеження Малоросії”, виокремлюючи “вимоги розшукувати по канцеляріях і в приватних осіб будь-які записки та літописи та завдання знімати з них списки”³⁷. Петербурзька Академія наук, конференц-секретарем якої він став 1779 р., уже наступного року орієнтувала молодого вченого на пошук передусім літописів і хронік, “которые можно найти в украинских монастырях и частных домах”. І саме тут окреслюється друга проблема. У “Предуведомлении” до першої публікації джерел, де викладалися евристичні методи роботи Туманського, він зазначає щодо “Літопису Граб'янки”: “Связной летописи искал я долгое время по монастырям, полковым и сотенным архивам и, наконец, показалась мне лучшею та, которая начало теперь сообщаю”³⁸. Отже, серед об'ек-

тів свого археографічного пошуку автор навіть не згадував фамільних архівів, а називає лише відомчі та корпоративні. О. Журба не вказує, за яким саме списком “Літопис Граб’янки” був опублікований Гуманським, і це досі лишається нез’ясованим, як і питання щодо археографічного дослідження ним фамільних архівів української старшини.

Викликає інтерес едиційний проект А. Чепи, оприлюднений ним у листі до В. Полетики 1810 р. Задум Чепи полягав у тому, щоб “издавать на подписку журнал или записки малороссийские, как изданы российская вивлиофика, записки Петра I, я надеюсь, открылись бы многие сведения и доказательства, в партикулярных руках, в пыли лежащая”. Яскраво простежується тут думка про використання документів фамільних архівів. Приклад “Древней российской вивлиофики” М. Новикова, що вийшла в 1773–1775 рр. у 10-ти частинах, а другим виданням, у 1788–1791 рр., – у 20-ти частинах, надихав українських археографів і пізніше, зокрема М. Маркевича, але так і не був наслідуваний ними.

Загальноновизнаним піонером у справі публікації документів фамільних архівів став О. Маркович (1790–1865), нащадок відомого старшинського роду, який 1824 р. вмістив у харківському “Украинском журнале”, що видавався при університеті, невеличку анонімну добірку документів з власного архіву під назвою “Малороссийская старина”. Детальний аналіз цієї публікації нещодавно подав невтомний дослідник витоків української археографії О. Журба на сторінках журналу “Архіви України” та в окремій монографії, вже згаданій нами. Він назвав добірку О. Марковича “найвагомішою археографічною працею, видрукованою в харківських журналах 20-х рр.”, а також “першою сповна археографічною публікацією на сторінках українських журналів”³⁹. Утім, за 140 років до того О. Лазаревський був більш категоричним, стверджуючи (на наш погляд, не зовсім правомірно), що О. Маркович взагалі “был первым человеком в Малороссии, оценившим историческое значение фамильных бумаг”⁴⁰. Такої ж думки дотримувався і П. Дорошенко⁴¹.

Нагадаємо, що у двох числах журналу (здвоєному, 19–20, та 21) з’явилися друком 9 документів: 4 гетьманські універсали (Юрія Хмельницького, Івана Мазепи та Івана Скоропадського), 5 листів, пов’язаних з родиною Марковичів, генеральним підскарбієм Андрієм та його сином Яковом, відомим мемуаристом. Вони вписувалися у хронологічні рамки: 1661–1753 рр.⁴² Джерелом для публікації слугували архівалії Сварківського архіву Марковичів, дуже багатого на документи офіційного й приватного характеру.

Сам О. Маркович не подав бодай короткої передмови до публікації і жодним словом не згадав про спонукальні мотиви її підготовки: ані про особистісні, ані про наукові. Проте наведене вище твердження Г. Швидько змушує нас шукати хоча б гіпотетичної відповіді на це питання. Ми вважаємо, що нащадок старшинського роду переймався переважно не питаннями збереженості свого архіву і не тишив власного

самолюбства (публікація була анонімною, і про конкретне місце зберігання документів, а тому і власника архіву, не згадувалося). Ним керували високі патріотичні мотиви (намагання довести цими документами, що Україна має власну історію, багато в чому відмінну від історії Росії). Нагадаємо, що ті самі почуття спонукали інших представників української еліти працювати над своїми історичними розвідками, опублікованими наприкінці XVIII ст. (“Описание о Малой России” Г. Покаса, “Краткая летопись Малой России” В. Рубана, “Записка о Малой России” Я. Марковича тощо). Іншим мотивом едиційної діяльності О. Марковича можна вважати фамільну гордість, бажання показати роль свого роду в історії України. І, нарешті, третьою причиною було, мабуть, прагнення ознайомити освічених читачів “Украинского журнала” з тими фамільними скарбами, які дісталися авторові добірки у спадок. Це було реалізацією ідеї “публічності історичного джерела”, про яку докладно писав В. Козлов, визначаючи її досить широко: “не только прямой смысл этого понятия как идеи обнародования, введения источника в исторический оборот, но и ту всю совокупность представлений, которая создавала предпосылки для введения источника в общественный оборот, содержала комплекс реальных причин, побуждающих к разысканию, собиранию, описанию и изданию источников”⁴³.

Ми маємо опосередковані свідчення саме таких спонукальних мотивів археографічної активності О. Марковича у листах його сучасників. Інший представник історичного роду Гетьманщини, М. Ханенко, описуючи в листі до О. Бодяньського свою зустріч з Марковичем і розмову з археографічних проблем, зазначав: “он, встретясь со мною и говоря об Вас, сделал мне укор, что мне стыдно не передать для напечатания дневник моего предка (который он читал), но он [щоденник М. Ханенка. – Г. П.] мною уже был отослан, и он повторил, что я сделал должное”⁴⁴.

Той саме М. Ханенко зазначав, що О. Маркович на початку 1840-х років уже повністю підготував до друку іншу пам’ятку з особистого фамільного архіву – “Дневные записки” свого прадіда Я. Марковича, навіть написав передмову до неї. Проте, втіленню цієї ідеї в життя перешкодили, очевидно, фінансові проблеми, оскільки “Записки” були досить об’ємними, охоплювали, з незначними пропусками, практично півстоліття історії Гетьманщини (1717–1767). Достеменно відомо про переговори щодо публікації “Записок” на сторінках “Чтений в Обществе истории и древностей российских” або іншого журналу (конкретно йшлося про журнал, задуманий росіянином Ф. В. Чижовим, ученим-математиком і прихильником слов’янофільства, вихователем молодого Г. П. Галагана). Проте Ф. Чижов не отримав дозволу на видання цього журналу, а О. Бодяньський 1848 р. був звільнений з посади вченого секретаря московського Товариства історії і старожитностей російських та засланий до Казані, і таким чином спроби журнальної публікації успіху тоді не мали. “Дневныя записки” Я. Марковича побачили світ значно пізніше (1856), уже окремим двотомовим виданням.

І саме попереднім пристосуванням до журнальної форми публікації можна пояснити той факт, що пам'ятка була видрукувана з дуже значними купюрами, з виправленням оригіналу згідно з тогочасною орфографією, за що історики (зокрема, О. Лазаревський) неодноразово дорікали публікаторові. Разом з тим, друкування щоденника одного з представників української еліти XVIII ст. стало значним внеском в едиційну практику середини XIX ст.

Згаданий М. Ханенко та його брат Олександр дуже активно оприлюднювали фамільні архівалії починаючи з 1850-х років (перша публікація у “Москвитянині”, 1852). М. Ханенка можна навіть вважати засновником іншого специфічного виду археографії, яку, за аналогією з уже усталеним терміном “журнальна археографія”, назвемо “газетною”. Від початку 1850-х років він став друкувати на шпальтах неофіційної частини часопису “Черниговские губернские ведомости” окремі папери або ж цілі добірки з рукописів свого прадіда, відомого мемуариста М. Ханенка, та діда Василя. Цю традицію наслідував і онук його брата, О. Ханенко, так само друкуючи цікаві історичні документи з власного архіву в чернігівській пресі вже наприкінці XIX ст.

Важливе археографічне значення мали оприлюднені в додатках до “Історії Малоросії” М. Маркевича (1804–1860), ще одного нащадка роду Марковичів, документи та довідковий матеріал з Турівського архіву – його частини родового рукописного зібрання.

Згодом М. Маркевич розробив проект повного видання архіву. Ще у 1851 р. на сторінках журналу “Отечественныя записки” він оприлюднив свій намір “издать его в виде Древней библиотеки Новикова, разделив издание на три или четыре года, как для облегчения самого себя, так и для подписчиков”⁴⁵. Іншими словами, історик планував повністю видрукувати в рамках едиційного проекту під назвою “Архив Николая Маркевича” всі 6 550 справ свого архіву окремими випусками по 500–600 сторінок протягом чотирьох років, взявши за зразок уже згадувану “Древнюю российскую вивлиофику” М. Новикова. У листі до О. Бодяньського історик поділився задумом розпочати друк найцікавіших фамільних паперів уже 1852 р. в “Отечественных записках”, щоб ознайомити потенційних передплатників зі змістом архіву⁴⁶. Проте М. Маркевичу не вдалося здійснити свого грандіозного задуму, незважаючи на те, що ним зацікавився відомий видавець А. Краєвський. Важка хвороба не дозволила Маркевичу взяти участь у підготовці видання, що потребувало його постійного перебування у Петербурзі. Друга спроба була здійснена істориком наприкінці 1850-х років, коли у столичній пресі з'явився його заклик: “Я предлагаю желающим (одному ли отдельному лицу, или обществу – все равно) приобрести от меня право издания этого архива, под названием “Маркевичевский архив”⁴⁷. Навіть заувага, що він уже не наполягав на здійсненні своїх задумів, а віддає на волю покупців “план, форму, наружность издания”, не домогла. Як відомо, збірку Маркевича невдовзі придбав І. Лукашевич, але не видав її; після смерті останнього фамільний архів українського старшинського роду потрапив до Москви.

Журнальна археографія 1840-х років знає принаймні ще одну публікацію документів з фамільних архівів. Альманах “Молодик”, що видавався в 1843–1844 рр. у Харкові та Санкт-Петербурзі за редакцією І. Бецького, вмістив у третьому випуску, який дуже відрізнявся від попередніх, та наступного, цікавий історичний документ: “Духовное завещание генерального обозного Ивана Ломиковскаго, писанное в Яссах марта 25 дня 1714 г.”. Документ був поданий В. Каразіним незадовго до смерті (1842), за оригіналом, про що свідчить наведення в додатку до цього номера альманаху факсимільного зразка підпису І. Ломиковського⁴⁸. Найімовірніше, що документ походив з власної рукописної збірки Каразіна, який збирав її “многотрудно в течении 55 лет”, але не вберіг від пожежі у 1836 р.⁴⁹ Використання документів фамільних архівів планувалося продовжити і в наступних, на жаль, не здійснених, випусках. В опублікованому в останньому номері альманаху анонсі І. Бецької обіцяв подати документи з рукописних зібрань слобідських дідичів Н. Надаржинської із с. Янкова та М. Осипова із с. Каплунівці. Видавець “Молодика” закликав “собирателей древностей Украины и благородное дворянство Харьковской губернии” повідомляти про наявні в них цікаві документи для вміщення їх на сторінках альманаху. Проте зі смертю В. Каразіна, Г. Квітки та добровільним відстороненням М. Костомарова від підготовки “Молодика” видання припинило своє існування⁵⁰.

Окремі документи з фамільних архівів упродовж 1820–1840-х рр. вміщувалися також в інших журналах, які видавалися поза межами України. Так, у петербурзькому “Северном архиве” 1828 р. був опублікований “Экстракт в Генеральной войсковой канцелярии, по справке с имеющимися от великих государей, царей и великих князей, императоров и самодержцев всероссийских грамотами, також, с привилегиями королей польских и великих князей литовских на волности, права и преимущества Малой России гетмана и прочих чинов выписанный”⁵¹. Цей документ, підготовлений Генеральною військовою канцелярією 1751 р., надруковано без зазначення місця його зберігання, але, скоріше за все, він походить з фамільного архіву Марковичів, збірки М. Маркевича, оскільки О. Лазаревський вніс цю публікацію до свого покажчика джерел з української історії з посиланням на відповідний номер рукописного зібрання Рум’янцевського музею⁵². За два роки його ще раз видрукував інший петербурзький журнал – “Отечественные записки”⁵³.

Заслуговують на увагу й опубліковані в цьому ж журналі “Наставления выборному от Малороссийской коллегии в Комиссию о сочинении новаго уложения г. коллежскому советнику и члену коллегии Натальину” 1767 р.⁵⁴ Оскільки цей документ разом з полемічною відповіддю на нього іншого делегата Катерининської комісії від України, Г. Полетики, у численних копіях був окрасою багатьох фамільних архівів тих представників української еліти, які переймалися національним питанням, то ми не виключаємо, що його теж надав для публікації М. Маркевич, який перебував у південних столицях саме в цей час (1829).

Подвижницьку публікаційну діяльність з оприлюднення фамільних рукописних скарбів провадив і відомий представник української культурної еліти, уродженець Полтавської губернії, професор Московського університету О. М. Бодяньський (1808–1877). За справедливим зауваженням М. Василенка, “В истории изучения Малороссии он оставил крупный след преимущественно своей издательской деятельностью, как редактор “Чтений в Обществе истории и древностей российских” при Московском университете. За все время своего редактирования он выпустил в свет сто книжек “Чтений”, в которых, между прочим, помещено много чрезвычайно важных источников для малорусской истории и быта малорусского народа”⁵⁵.

О. Бодяньському належить одне з провідних місць на початковому етапі археографічної розробки фамільних архівів української старшини. Починаючи з 1846 р., тобто з першого випуску, на сторінках “Чтений” стали регулярно з’являтися публікації добірок документів та окремих пам’яток, виявлених серед фамільних архівалій видатних родів Гетьманщини. Це, безперечно, було викликано тим, що “программа ОИДР по введению в общественный оборот исторических источников знаменовала дальнейший шаг вперед. Впервые в России появилась специализированная научная организация, на которую в качестве одной из основных задач возлагалось собирание и издание исторических источников”⁵⁶. Проте справжня, планомірна й впорядкована, едиційна діяльність Московського імператорського товариства почалася з приходом до нього українського науковця як ученого секретаря.

Опублікований епістолярій О. Бодяньського свідчить, що його програма публікації джерел української історії була розроблена значно раніше, ще на початку 1840-х рр., до вирішення питання про заснування періодичного органу Імператорського товариства історії і старожитностей російських, яким стали “Чтения”. У листі до нащадка відомого старшинського роду генерала А. Я. Стороженка, датованому червнем 1844 р., учений повідомляв: “наше историческое московское общество положило издать все, какия только можно собрать, Малороссийския летописи, и редакцию поручило мне. Я приготовил нынче к осени летопись Самийла Величка, бывшего писаря в канцелярии Мазепы.[...] Кроме того, приготовил я летописи наши: неизвестнаго под названием “Краткое описание Малой России”, доведенное до смерти Полуботка, Шафонскаго, Ригельмана, и еще кое-что. Все оне составят один огромный том листов в 150 печатных”⁵⁷.

Нам невідомі причини змін у видавничих планах Товариства, у результаті чого порядок і форма публікації цих пам’яток стали іншими. Але цінними є свідчення Бодяньського про завершення ним археографічної підготовки цілого масиву літописних зводів з історії України вже 1844 р. Що ж до методів евристично-пошукової роботи вченого, початок якої слід датувати не пізніше як 1842 р. – часом повернення О. Бодяньського з тривалого закордонного відрядження, то уявлення

про них дає той же лист, в якому міститься звернення до А. Стороженка: “Вы обладаете таким богатым собранием малороссийских письменных памятников, и потому, очень может случиться, что между ними найдется какая-нибудь [летопись. – Г. П.]. Если найдется или же нашлась, то не будете ли столь благосклонны прислать нашему Историческому обществу для списания. За неприкосновенность и возвращение Общество ручается”⁵⁸.

Цілком очевидно, що подібні листи отримували й інші відомі О. Бодяньському власники великих рукописних зібрань, з яких і походили названі вченим пам’ятки. Причому засаднича орієнтація археографа саме на такі джерела, як літописи, інші великоформатні історичні документи, очевидна, як очевидним є й бажання відшукати їх серед документів фамільних зібрань.

Найпершою з цих археографічних публікацій стала “Исторія Русов”, яка, власне, й започаткувала новий друкований орган Імператорського товариства історії та старожитностей російських (ІТІСР), редагований особисто Бодяньським⁵⁹. Оприлюднення цього визначного джерела було здійснено з підготовленими археографом великими за обсягом примітками, які пояснювали окремі події та постаті тогочасної української історії, та географічно-іменним покажчиком. Походження рукопису, з якого була здійснена ця публікація, нам невідоме. Справа в тому, що після відкриття рукопису десь у 1820-х роках почалося настільки масове його копіювання, що це повністю унеможливило пошуки оригіналу. За словами М. Василенка, “никакая другая книга до тех пор не распространялась в Малороссии в таком количестве списков, как именно эта: за переписку ея платили бешенные деньги, были даже промышленники, которые за дорогую цену сбывали переписанные экземпляры”⁶⁰. У каталозі Е. Соколова можна знайти згадку про “беловый список 1824 г., в лист, на 265 с.”, що надійшов до бібліотеки ІТІСР від І. Росковшенка⁶¹. Але невідомо, чи користувався ним О. Бодяньський при підготовці видання. Між іншим, у передмові вчений зазначав, що мав на руках кілька списків, над якими провів дослідницьку роботу з метою виявлення найповнішого. Саме його, за твердженням публікатора, і було вміщено на сторінках “Чтений”.

Дуже ймовірним є припущення, викликане деякими натяками у передмові до публікації, що цей примірник походить зі збірки рукописів Полетиків або з іншого фамільного архіву, де зберігалася копія “Исторії Русов”, знята у Полетиків. Але й після здійснення публікації пам’ятки О. Бодяньський не припиняв своєї археографічно-пошукової роботи над нею, збираючи відомості щодо всіх інших списків “Исторії Русов”, які перебували у фамільних архівах нащадків козацької старшини. У листі М. Ханенка від 3 березня 1848 р. до нього йшлося, зокрема, про зацікавленість ученого в отриманні таких копій: “Жалею, что не знал, при Вашем издании Конисскаго, что список Полуботки Вам интересен, первое потому, что мне легко было его достать, а второе, что у брата Александра находится сделанный им семь лет назад список со списка Полетики и хорошо сверенного. Хотя я знал от По-

летики о важности его, но не верил ему, ибо не знал того, что Вы мне пишете”⁶². У листі до Г. Галагана від 24 червня 1848 р. О. Бодянський прямо писав про свою зацікавленість в отриманні нових списків “Історії Русов” з фамільних архівів: “Пышуть мини, що отам десь пид Ромном, у нас, живе якийсь Полетыка, унук чы що таки ж того Полетыки, що владыка Георгій пысав для ёго свою “Історію Русов”, як сам здоров знаешь. Отже, буцим той унук, чы як там, мае в себе лучшую копию того ёго спысу. Чы не маешь, паноньку, якои дороги до того Полетыки, щоб в ёго поэчыты мисяцив на три ёго копию мыни? Бач я и доси ще не выпускаю од того Кониського, що все маю надію достати як-небудь оцю копию. Як бы я ии мав, зараз бы зрівняв и що треба перепечатав, а колы багацько непохожого – и наново бы напечатав”⁶³. Отже, археограф у своїх намаганнях оприлюднити найповнішу і найкращу з археографічного боку копию пам’ятки готовий був навіть випустити її нове видання.

Близьким за характером до цієї публікації стало видання “Літопису Самовидця”, перші три томи якого були вміщені О. Бодянським у друкованому органі Товариства того ж року⁶⁴. Методика роботи археографа була такою самою, як і попереднього разу: звіряння наявного тексту з іншими варіантами. Основою публікації цього разу був список літопису, отриманий від П. Куліша на початку 1846 р. Відомо, що той зняв свій список з рукописів зібрань київського митрополита Євгенія та М. Е. Писарева (правителя канцелярії київського, волинського і подільського генерал-губернатора Д. І. Бібікова і першого голови Тимчасової комісії для розгляду давніх актів). Сам П. Куліш вважав кращим останній рукопис, переписаний, на його думку, років 80 або 100 тому, тобто в середині XVIII ст.⁶⁵

Одночасно з публікацією таких значних за обсягом і значенням пам’яток на сторінках “Чтений” першого періоду їх існування вміщувалися окремі документи, які теж походили з фамільних архівних зібрань. Це були листи російських царів і можновладців до українських гетьманів (Івана Мазепи та Івана Скоропадського), походження яких дослідити не вдалося⁶⁶. 11 листів канцлера Г. Головкина Івану Скоропадському за 1709–1718 рр. виявив і надіслав О. Бодянському М. Судієнко⁶⁷. Згодом усі вони ввійшли до великого збірника епістолярію гетьмана, опублікованого за документами збірки Судієнків. Були оприлюднені також інші документи, пов’язані з постаттю гетьмана Івана Скоропадського: виявлені у фамільних архівах листи до нього від Петра I (7 листів за 1709–1720 рр.)⁶⁸ та його дочок (4 листи)⁶⁹, невеличка інформація “О месте погребения малороссийскаго гетмана Ивана Скоропадского”⁷⁰.

У бібліотеці Товариства історії та старожитностей російських зберігалася також добірка листів гетьмана Івана Скоропадського, адресованих канцлеру Г. Головкину, та окремих виписок з них за 1711, 1713, 1715–1716 рр., всього на 73 арк.⁷¹ Джерела надходження цієї добірки рукописів до бібліотеки, на жаль, у каталозі не вказані. Але ремарка укладача щодо поганого фізичного стану документів на-

штовхує на думку про можливість походження їх з тієї ж рукописної збірки Полетиків, що і видані М. Судієнком листи до Івана Скоропадського.

Український історик, нащадок старшинського роду М. Маркевич, який невдовзі перед тим видрукував п'ятитомну "Історію Малоросії", надав Бодянському для публікації добірку документів з власного архіву, не використаних у його книзі. Вони побачили світ під заголовком "Акты, поясняющие историю Малороссии и открытые Н. А. Маркевичем (из фамильных архивов)". Це були списки полковників Прилуцьких, генеральних суддів, а також два листи: П. Полуботка до Я. Лизогуба та єпископа Іоасафа до дружини А. Горленка⁷². Ці публікації дещо відрізнялися від видрукованих московським професором пам'яток.

Значно ширшими були задуми самого видавця та його найближчих колег. З листів П. Куліша дізнаємося, що для публікації вже були підготовлені такі документи і матеріали: "листи П. Орлика", переписані генеральним хорунжим М. Ханенком (з архіву цієї родини) і на початку 1847 р. відправлені до Москви; "Эксцепт из прав малороссийских", що походив зі збірки Білозерських, а свого часу належав російському коменданту Глухова (за часів гетьмана Розумовського) генералу Простоквашину; кілька літописів: Г. Граб'янки, "священника Максима Плиски" (або Фролівський літопис – такі назви надавав М. Маркевич пам'яткам, що знаходилися в його власності), а також значна кількість неназваних рукописів фамільного походження⁷³. Нагадаємо, що вже у січні 1848 р. секретар Товариства історії і старожитностей російських отримав від М. Ханенка "Діаріуш" його прадіда й очікував надходження від А. Стороженка "Реестров всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора с королем польским Яном Казимиром, составленных 1649 г. октября 16 дня". Оригінал цієї пам'ятки за підписами Богдана Хмельницького і генерального писаря Івана Виговського був вилучений з Архіву старих польських справ А. Я. Стороженком, котрий обіймав досить високу посаду в російській адміністрації Царства Польського, і був перевезений до його фамільного архіву в с. Чевелч'є Лубенського повіту⁷⁴. Є відомості, що 1849 р., незважаючи на тимчасове припинення виходу "Чтеній", О. Бодянський копіював з метою підготовки до друку отриману з полтавської збірки І. Я. Лашкевича "Книгу Чорную или Справную Прилуцкаго полку с 1676 по 1718 гг."⁷⁵.

Немає сумнівів, що О. Бодянський планував продовжити свою едиційну практику, ще більше заглибитись у скарби фамільних зібрань. Так, М. Ханенко в одному з листів благав його "не покидать Вашей прекрасной мысли для нас напечатать все то, что найдете достойным в наших бумагах, по общим сводам (из бумаг рода нашего)"⁷⁶. На виконання цього плану як сам М. Ханенко, так і його брат Олександр переглядали ті частини фамільної збірки, які перебували у них, повідомляли про їхній зміст і радилися з істориком щодо наукового значення виявлених історичних документів.

Подвижницька діяльність О. Бодянського, який тільки за перші три роки видання “Чтений” встиг опублікувати в них значну кількість окремих пам’яток (переважно літописів) та кілька добірок документів з фамільних архівів, а ще більше число архівалій – підготувати для друку, викликала захоплення в тогочасної української інтелігенції. П. Куліш неодноразово дякував йому за публікацію цих джерел, кажучи: “от ваших подвигов я в восторге”, а М. Костомаров 1857 р. писав у листі до свого товариша про Бодянського: “тогда деятельность его в издании южнорусских летописей подавала надежду и уверенность, что всякий список летописи более всего может быть полезен, когда попадет в его руки”⁷⁷.

Майже десятилітня перерва у видавничій діяльності О. Бодянського та Товариства, викликана репресіями царського уряду, не вплинула на археографічні зацікавлення вченого. Він підтримував плідні контакти з українськими історіофілами, колекціонерами, а насамперед власниками фамільних архівів, серед яких можна назвати М. Маркевича, О. Марковича, А. Стороженка, М. Судієнка, братів Ханенків. Це дозволило вченому одразу після свого повернення до Москви й відновлення видавничої діяльності Товариства видрукувати значну кількість документів з історії України. Більшість з них була підготовлена до друку наприкінці 1840-х років. Походили вони переважно із фамільних рукописних зібрань, зокрема М. Маркевича, Г. Милорадовича, обох братів Ханенків.

Уже в першому випуску “Чтений” за 1858 р. О. Бодянський видрукував унікальну пам’ятку з фамільного архіву Ханенків: “Діаріуш или журнал то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновельможного его милости пана Іоана Скоропадскаго, войск Всепресветлейшаго его императорскаго величества Запорожских обеих сторон Днепра Гетмана оказій и церемоній також и в канцелярії войсковой отправуемых дел наченшійся 1722 году и оконченній в том же году, по преставленіи и погребеніи помянутаго ж гетмана Іоанна Скоропадскаго, в месяце іюле Войсковой канцелярії старшим канцеляристом Николаем Ханенком”. Як свідчив А. Титов, який після смерті О. Бодянського придбав його архів, професор отримав копію щоденника і планував видати Діаріуш ще наприкінці 1840-х років, але припинення видання “Чтений” майже на десять років затримало публікацію цього джерела – першого з відомих нам журналів Військової канцелярії⁷⁸. Разом з діаріушем Ханенки надіслали до Москви й копію приватного щоденника прадіда за 1719–1754 роки. Та його рукописна копія, датована 17 лютого 1851 р., що потрапила до рук А. Титова і мала сліди правки рукою Бодянського, була знята з оригіналу фамільного архіву Ханенків (с. Городище Стародубського повіту).

Здобуток Бодянського-археографа дуже важко відокремити від його доробку як видавця документів, що зберігалися в рукописних збірках української еліти. Після відновлення “Чтений” (1858–1877) О. Бодянський продовжив плідну співпрацю в царині археографії з власниками фамільних архівів української еліти (Г. Милорадовичем, В. Стороженком, братами Ханенками).

Саме в ці роки були видані вже згадувані “Реєстри Війська Запорозького 1649 р.”, щодо яких О. Бодяньський писав, обґрунтовуючи необхідність їх повного видання: “Конечно, можно удовольствоваться и подобным извлечением; но я смотрю на “Реестра” несколько иначе. Они мне казались важными для Малороссийскаго народа, особливо его козачества, во многих отношениях: как *подлинный правительственный документ для многих дворянских малороссийских фамилий*, особливо леваго берега Днепра, и множества козацких, коих предки находятся в сих “Реестрах”, либо как урядовыя должности занимающие, либо ж просто как козаки, что в ту пору давало последним права, одинаковыя со шляхтою...”⁷⁹.

Раніше за “Реєстри” були опубліковані “Источники малороссийской истории”, які підготував до друку у двох частинах Д. Бантиш-Каменський⁸⁰. Оскільки головним джерелом для історика слугував Яготинський архів М. Репніна, звідти, очевидно, походить і більшість наданих ним видавцю ще у 1840-х роках документів.

Здійснення цієї публікації й наукова дискусія щодо похибок при друкуванні документів, які супроводжували її, деякою мірою висвітлюють творчий процес Бодяньського-археографа. Він виправдовувався перед критиками, що цього разу не мав можливості звіряти надані йому для публікації копії джерел з наявними в архіві. Отже, такою була його звичайна практика – ретельного перевіряння підготовлених до друку текстів за архівними оригіналами⁸¹. За надмірну точність палеографічного методу відтворення документів при публікації О. Бодяньського навіть критикували: “Погоня за точной палеографической передачей текста, отвлекающая внимание издателя, приводила к тому, что в текст вкрадывались многочисленные типографские опечатки”⁸².

Наступною публікацією в “Чтениях” були вже згадувані документи, пов’язані з діяльністю Комісії з розроблення нового Уложения 1767–1768 років: “Наставления выборному от Малороссийской коллегии в Комиссию о сочинении проекта новаго Уложения г. коллежскому советнику и члену этой коллегии Д. Наталину” та “Возражения депутата Григория Полетики на “Наставления Малороссийской коллегии господину ж депутату Д. Наталину”⁸³. Нагадаємо, що рукописні списки цих документальних пам’яток катерининської епохи зустрічалися в багатьох фамільних архівах національної еліти. Примірник, який використав для публікації О. Бодяньський, походить з Любецького архіву Милорадовичів і був наданий ученому Г. Милорадовичем, тоді ще молодим нащадком роду⁸⁴.

Дві наступні публікації здійснені також за документами цього архіву: “Книга пожиткам бывшего черниговскаго полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 г. майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым” та “Акты, до маетностей Полуботков относящиеся”⁸⁵. Якщо перша пам’ятка становила єдиний реєстраційний документ, складений на всі маєтки опального наказного гетьмана, то у другій наводилися

вісім гетьманських універсалів та царських жалуваних грамот на полуботківські ґрунти.

З того ж фамільного архіву походять документи, що стали основою статті “Дело гадяцкого полковника Михайла Милорадовича с генеральным судьей Иваном Чернышом, 1716 г.”, поданої Г. Милорадовичем для публікації в “Чтениях” 1870 р.⁸⁶ Це були копії листів полковника Гадяцького канцлеру Г. Головкіну (на 4 арк.)⁸⁷. Згодом В. Модзалевський, який використав ті ж документи у своїй розлогій розвідці про І. Черниша та його рід, вказував на наявність у цій публікації багатьох помилок⁸⁸.

Нарешті, останньою публікацією фамільних архівалій на сторінках “Чтений” стали листи гетьмана Івана Скоропадського полковнику Полтавському І. Черняку⁸⁹.

Очевидно, що не всі свої творчі плани щодо публікації рукописів з фамільних збірок О. Бодянський зміг реалізувати. Про це свідчить хоча б його обіцянка оприлюднити Ханенківські архівалії: “другой его [М. Ханенка. – Г. П.] диариуш или журнал, который он вел изо дня в день в продолжении без малаго 35 лет, а также некоторыя бумаги, имеющие важность по отношению к его родине, будут мною изданы в свое время”⁹⁰.

Початок 1850-х рр. позначений першими українськими публікаціями пам’яток з фамільних архівів. Тут варто згадати невелику книжку, що містила збірку літописів та хронікальних творів, підготовлених у 1856 р. до друку М. Білозерським, власником відомої фамільної збірки. Це “Чернігівський літопис”, що видавався за примірником із його власного архіву; “Краткое летописание знаменитых и памяти достойных действий и случаев описания” та “Хронология высокославных ясневелможных гетманов” (за архіваліями збірки М. Любарського); “Имянная перепись малороссийских гетманов”, складена О. Шафонським, що походить зі збірки М. Д. Білозерського⁹¹.

Едиційні функції стали головними в діяльності створеної 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при київському, волинському та подільському генерал-губернаторові (Київська археографічна комісія). До роботи в ній були залучені такі представники українських історичних родів і власники фамільних збірок, як М. Судієнко (почесний член з 1844 р., голова у 1848–1857 роках); дійсні члени: М. Рігельман (з 1848 р.), С. Сулима (з 1863 р.), Т. Кибальчич (з 1877 р.); брати А. та М. Стороженки (з 1910 та 1918 р.); П. Лукашевич (член-співробітник з 1848 р.)⁹².

Хоча публікація пам’яток з фамільних архівів не належала до основних завдань Київської археографічної комісії (далі – КАК), вона вже з 1848 р. почала видавати “Літопис Самійла Величка” (1 том – 1848 р., за ред. М. Костомарова та М. Рігельмана; 2 – 1851 р., за ред. М. Рігельмана; 3 – 1855 р., за ред. І. Самчевського; 4 – 1864 р., за ред. В. Антоновича та І. Самчевського). Достеменно відомо, що останній том друкувався за примірником, який потрапив до КАК складним

шляхом (через П. Куліша, Д. Сальковського та ін.), але первісно зберігався в архіві генерального писаря В. Туманського на хут. Дем'янові Глухівського повіту. 1857 року його передав науковцям Г. Милорадович, нащадок В. Туманського за жіночою лінією⁹³. Немає сумнівів, що таким же було походження й примірників усіх попередніх томів літопису.

1855 р. за редакцією того ж І. Самчевського було опубліковано інший широко відомий літопис, складений полковником гадяцьким Г. Граб'янкою. Його видання було заплановане ще в 1847 р., про що свідчить листування П. Куліша та О. Бодянського. Перший попередньо обіцяв надати примірник літопису московському професору, але потім писав, посилаючись на спротив керівництва КАК: "Грабянки не дають; сами друкуватимуть"⁹⁴. Утім, два рукописних примірники цього літопису, отримані трохи пізніше від Ф. Глінки, знаходились у бібліотеці Товариства⁹⁵. Здійснене комісією видання літопису Граб'янки П. Куліш вважав недосконалим, називаючи І. Самчевського "неисправным и даже несведущим корректором", але радів і такій публікації⁹⁶. М. Максимович, який також зауважив деякі вади видання, залишив точні дані щодо походження рукопису пам'ятки: "Этой старшей редакции летопись (по Судиенковскому списку, который некогда принадлежал знаменитому Григорию Андреевичу Полетике) издана теперь от Временной комиссии..."⁹⁷.

Нарешті, останньою публікацією пам'яток з фамільних архівів, здійсненою КАК, стало видання збірника літописів за ред. В. Антоновича у 1888 р. Серед інших опублікованих там текстів найбільшу увагу привертає "Лизогубівський літопис", імовірно, складений генеральним обозним Я. Лизогубом у 1730–1740-х рр. на основі родових записів Лизогубів та власних спогадів. Публікація здійснена за примірником із зібрання Карпенка (м. Переяслав), наданим у копії Ф. Лебединцевим⁹⁸.

Таким чином, Київська археографічна комісія протягом перших сорока п'яти років своєї діяльності збрала й видала значну кількість пам'яток українського літописання, виявлених у фамільних архівах нащадків української еліти XVII–XVIII ст. Проте неможливо вважати таку едиційну тематику профільною чи провідною для цієї археографічної інституції. Публікації фамільних архівалій скоріше були винятком у її едиційному доробку. Можна стверджувати, що в цих виданнях КАК ішла слідом за О. Бодянським і не наважилася на крок, який останній уже втілював у життя – публікацію тематичних добірок фамільних документів.

Тому не дивно, що хронологічно першими окремими виданнями тематичних комплексів документів з фамільних архівів стали збірники, підготовлені у приватному порядку, без грифу Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, її головою М. Судієнком (1803–1874). Під загальною назвою "Материалы для отечественной истории" у 1853 та 1855 рр. ним були видані два томи документів з історії України першої половини XVIII ст. Один з них містив документи, пов'язані з гетьманом Данилом Апостолом, другий – листування гетьмана Івана Скоропад-

ського. У передмові до першого тому М. Судієнко декларував, що “Издание *Материалов для Отечественной истории* имеет целью обнародовать исторические памятники, которых так много находится в правительственных и частных архивах”, причому не сформулював будь-яких хронологічних чи системних принципів його підготовки, а поставив здійснення видання у залежність виключно від надходження матеріалу⁹⁹.

Археограф мав на увазі поповнення власної, дуже значної колекції історичних актів, що зберігалася в с. Очкіні на Новгород-Сіверщині. Очевидно, звідти походять *Краткий журнал о путешествии Даниила Апостола в Москву* 9 лютого – 1 жовтня 1728 р. (журнал закінчується записом від 6 вересня), а також *Описание именей, принадлежащих гетману Апостолу на булаву и на кухню* (частини 1 та 3 збірника), хоча сам видавець цього не уточнював. На таку думку, зокрема, наводить побічна інформація, подана упорядником у передмові – щодо його даремних пошуків рукопису повного тексту “Журналу” у чернігівських архівах, де його нібито бачив Д. Бантиш-Каменський¹⁰⁰. Отже, цілком очевидно, що у самого Судієнка на руках була інша, неповна копія документа, останні записи в якій датувалися 6 вересня 1728 р. Саме її упорядник оприлюднив у своїй книзі.

Добірка зі 109 гетьманських універсалів за 1727–1732 роки (частина 2 збірника), як це зазначено упорядником, виокремлена з двотомового рукописного збірника, віднайденого у Чернігівському архіві¹⁰¹. М. Судієнка зацікавили лише ті гетьманські акти, що мали універсальне, загальнодержавне значення, були обов’язковими для виконання і розсилалися до всіх полків Війська Запорозького. Інші ж універсали зі згаданого рукописного збірника, зокрема присвячені регулюванню приватно-майнових прав конкретних старшин, монастирів тощо, не публікувалися, очевидно, через їх надзвичайно велику кількість.

Проте для нашої теми представляє інтерес другий том “Материалов”, що містить листи російських державних діячів, адресовані гетьману Івану Скоропадському протягом усього його реґіменту (1708–1722). Характерно, що ні логічно, ні хронологічно, ні за видавничим принципом обидва томи “Материалов” не пов’язані між собою. Обґрунтовуючи необхідність цієї публікації, М. Судієнко писав про листи до гетьмана: “Характер и тон официальный, но иногда высказываются и частные отношения. В этом, по нашему мнению, заключается преимущество их перед актами чисто официального содержания. Рисую характеристику деятелей, они живее и полнее изображают картину минувшей жизни. В изданных письмах заключаются политические новости того времени, сообщаемые гетману, военные известия, распоряжения и советы о том, куда двинуть войска, какия пункты защищать и как поступать в управлении Малороссией, наконец дела частные – просьбы, жалобы и проч.”¹⁰². Іншими словами, при формуванні цього збірника упорядник керувався діаметрально протилежними принципами відбору документів для публікації – не

стільки державною значимістю (як при відборі універсалів Апостола), скільки їхньою спроможністю характеризувати певну історичну постать.

Щодо походження цієї епістолярної добірки М. Судієнко подав більш докладні відомості, ніж щодо документів першого збірника. Вона була придбана ним разом з бібліотекою Полетик; усі листи були копіями кінця XVIII ст., переписаними однією рукою. Видавець подав їх у книзі за кількома розділами в алфавітному порядку адресантів, а всередині груп – за хронологією. Тільки в останньому розділі, де містилося листування різних осіб, кореспонденцію розташовано за хронологічною ознакою. При цьому лишається відкритим питання, чи зберіг упорядник структуру рукописного збірника, чи застосував власну. На користь останнього припущення вказує той факт, що М. Судієнко доповнив придбаний рукописний збірник кількома листами, адресованими Скоропадському, з архівів Москви (4 листи канцлера Г. Головкина) та Чернігова (2 листи Чирикова та лист Стрешнева). З іншого боку, про ймовірність авторського втручання в текст рукописного збірника свідчить і той факт, що з двох листів Д. Голіцина стосовно відомого донощика Д. Забіли опубліковано лише другий; про перший ми дізнаємося тільки з тексту цього листа¹⁰³.

Кореспондентами гетьмана І. Скоропадського були київський губернатор князь Д. М. Голіцин (66 листів за 1709–1718), канцлер граф Г. І. Головкин (121 лист за 1708–1722), світліший князь О. Д. Меншиков (18 листів за той само період), підканцлер барон П. П. Шафіров (11 листів за 1709–1718), генерал-фельдмаршал граф Б. П. Шереметєв (49 листів за 1708–1718). В останньому розділі подано 57 листів від інших осіб, зокрема графа Ф. Апраксіна, І. Бутурліна, І. Вейсбаха, Б. Гагаріна, князя П. Голіцина, князів Г. та Я. Долгорукових, П. Курбатова, О. Плещеева, Ф. Протасьева, С. Рагузинського, князя О. Рєпніна, К. Рьона, Т. Стрешнева, графа П. Толстого, князя І. Трубецького за 1708–1721 роки.

Оскільки до згаданого збірника (очевидно, і до його рукописного прототипу) увійшли листи, отримані Іваном Скоропадським лише після того, як він став гетьманом (єдиний виняток – лист канцлера Г. Головкина від 10 серпня 1708 р.), то легко припустити факт “походження” цієї добірки з офіційного гетьманського архіву. Разом з тим, М. Судієнком оприлюднені не всі відомі нам листи російських високопосадовців до гетьмана (зокрема, існували ще листи Д. Голіцина, Г. Головкина, О. Меншикова, про які нам відомо з інших публікацій). Важко уявити собі, що архіваріуси гетьманського архіву, переписуючи звернення до свого патрона, з невідомих причин пропустили певну їхню кількість. Скоріше за все, вони або не збереглися в державному архіві Війська Запорозького, або ж були навмисно вилучені упорядником, хоча такому припущенню суперечать його зусилля щодо поповнення збірника джерелами з інших архівосховищ.

Упорядник не розкривав використаних ним принципів публікації документів фамільного архіву, якщо не брати до уваги вказівки на

збереження ним “слов характеристических”, проте вони стають очевидними при аналізі видання. Він транслітерував тексти, проте не намагався передавати тогочасного правопису та граматику, розкривав усі скорочення, які могли бути в листах. Практично не подавалися джерелознавчі пояснення, описи палеографічного чи філігранологічного характеру. Відсутні будь-які примітки до текстів документів, бодай короткий довідковий апарат, ще не усталений у документальних публікаціях середини XIX ст.

Невелику добірку листів канцлера Г. Головкина (10 документів за 1709–1718) М. Судієнко оприлюднив ще раніше на сторінках уже згадуваних “Чтений в Обществе истории и древностей российских”. Хоча принципи відбору саме цих епістолярних джерел не були названі видавцем, очевидно, що він намагався висвітлити тему взаємин нового гетьмана з провідниками російської політики, адже канцлер за часів Петра I фактично був другою посадовою особою царської адміністрації. Добірка репрезентувала листи, що стосувалися долі української старшини, у тому числі мазепинців та їхніх родин, прибуття російських військових контингентів в Україну тощо¹⁰⁴.

Таким чином, з чотирьох опублікованих Судієнком пам’яток або груп документів принаймні два (“щоденник поїздки Данила Апостола, та листи, адресовані Івану Скоропадському), за нашим припущенням, походять з фамільних архівів, хоча в офіційній історіографії думки щодо цього розбігаються. Окремі історики висловлювалися як на користь цього, так і проти, вважаючи опубліковані вченим документи вилученими безпосередньо з Архіву Генеральної військової канцелярії. Але ми не сумніваємося в походженні цих документів з фамільних архівів. Тому важко погодитися з Г. Швидько, яка, аналізуючи публікації з фамільних архівів Гетьманщини, взагалі не згадала про “Материалы для отечественной истории”¹⁰⁵.

Археографічні праці М. Судієнка стали першою ластівкою в царині комплексної наукової публікації великоформатних добірок документів з фамільних архівів української еліти. Єдине, чого бракує, – це відомості про походження й місце зберігання джерел, що спричинило значну історіографічну плутанину.

З публікації у 1856 р. розпочав свою археографічну діяльність Г. Милорадович, інший нащадок старшинського роду, вмістивши на сторінках неофіційної частини часопису “Черниговские губернские ведомости” уривок зі старовинного рукопису про Кочубея та Іскру з Любецького архіву. Цей документ мав дивну долю і друкувався принаймні ще двічі як новознайдений (1883 р. у “Русской старине” та 1929 р. в “Україні”, обидва рази за списком Диканського архіву Кочубеїв). Відтоді практично щорічно на шпальтах місцевої та московської преси з’являлися опрацьовані ним з метою публікації документи Любецького архіву. Причому вони присвячувалися не лише членам родини Милорадовичів, а всім представникам української шляхти, які фігурували в документах фамільного архіву насамперед Полуботкам. Саме археографічній активності Г. Милорадовича ми

завдячуємо публікацією “Наставления выборному от Малороссийской коллегии в комиссию о согласовании проекта новаго Уложения господину коллежскому советнику и члену оной коллегии Дм. Наталину и возражение депутата Гр. Полетики на оное наставление” (1858); “Родословной дворян Полуботок” (1859); “Книги пожиткам бывшаго черниговскаго полковника Павла Полуботка...1724”, опублікованої на сторінках “Чтений” за сприяння О. Бодяньського (1862); збірника “Акты фамилии Полуботок. 1669–1734” (1889). Навіть перша публікація четвертого тому “Літопису” С. Величка (1864) з’явилася завдяки Милорадовичу, оскільки друкувалася за примірником, що зберігався в його архіві серед книг прадіда по материнській лінії генерального писаря В. Туманського на хут. Дем’янові Глухівського повіту. Ще 1857 р. Г. Милорадович передав рукопис Д. Сальковському, а той – П. Кулішу, через якого пам’ятка й потрапила до Київської археографічної комісії.

Археографічний доробок Г. Милорадовича, безумовно, заслуговує на окреме ґрунтовне дослідження. Серед його найкращих документальних публікацій – збірник “О роде дворян и графа Милорадовича” (1871), де подано за хронологією 14 документів 1708–1718 років, в яких ідеться про засновників роду братів Михайла, Олександра і Гаврила Милорадовичів. Ці документи в переважній більшості походять з фамільного архіву (окрім листів канцлера Г. Головкина, князя О. Меншикова, київського губернатора Д. Голіцина гетьману Івану Скоропадському, де згадується М. Милорадович). На жаль, публікатор не вказував оригінальності опублікованих документів ані тут, ані надалі. У наступних документах ідеться про Петра Милорадовича, випускника Києво-Могилянської академії (1740), який вчився разом з Георгієм Кониським та Григорієм Сковородою (у фамільному архіві навіть збереглися студентські зошити першого). Опубліковано листи до П. Милорадовича другої половини XVIII ст. від родичів, світських та духовних осіб (канцлера О. Безбородька, київського митрополита Ієрофія), здебільшого пов’язані зі шлюбом його доньки (потім ці листи ще раз видрукував О. Лазаревський у збірнику “Любецкий архив”), а також інші документи про службу членів роду наприкінці XVIII – на початку XIX ст.¹⁰⁶ Цей збірник був схвально зустрінутий науковою громадськістю. Зокрема, О. Лазаревський у рецензії на нього писав: “Материалов для бытовой истории Малороссии по настоящее время издано так мало, что всякое издание фамильных бумаг, представляющих собою наиболее ценный материал для изучения общественнаго и частнаго быта наших предков, заслуживает полной благодарности”¹⁰⁷.

Того ж року Г. Милорадович опублікував у “Чтениях” Імператорського московського Товариства історії і старожитностей російських значну добірку документів з історії м. Любеча XVI–XVIII ст., чим продемонстрував різноманітність змісту фамільних архівів української старшини, зокрема свого Любецького архіву¹⁰⁸.

Частину Полуботківських документів зі свого зібрання Г. Милорадович оприлюднив пізніше, у спеціальному збірнику “Акты фамилии Полуботок. 1669–1734” (1889). Це був, власне, передрук матеріалів, що вміщувалися автором на шпальтах “Черниговских губернских ведомостей”, у тому числі купчих та інших юридичних документів на маєтки Полуботків, свого часу скопійованих з Чернігівської міської книги і датованих 1669–1734 роками. Ці копії 1747 р. були видані магістратом на прохання С. Полуботка. Причому археограф не подав усіх наявних в архіві документів: за період 1669–1715 рр. він видрукував 79 купчих та один універсал Івана Мазепи 1706 р.; з 1716 по 1734 рр. – по одному документу на рік (всього 16) з огляду на їхню одноманітність¹⁰⁹.

Г. Милорадович не обходив своєю увагою й XIX ст. Так, він видав збірник листів поета пушкінської доби В. Туманського до двоюрідної сестри С. Туманської, що мали, на думку рецензентів, “даже исторический интерес; так проникнуты они духом своего времени, так вводят в него читателя”¹¹⁰. Цей епістолярій, як і неопубліковані вірші В. Туманського, зберігалася у фамільному архіві Милорадовичів.

На шпальтах часопису “Черниговские губернские ведомости” упродовж 1880–1890-х рр. досить часто друкував добірки документів і О. Ханенко, власник іншого великого фамільного рукописного зібрання із с. Городище Стародубського повіту.

Заслуги О. Марковича, О. Бодяньського, М. Судієнка, Г. Милорадовича та О. Ханенка як археографів, котрі розпочали систематичну публікацію документів фамільних архівів, є надзвичайними. Проте найбільшим у цій царині став доробок О. Лазаревського, який упродовж півстоліття друкував документи фамільних архівів на сторінках чернігівської преси, московських та київських історичних журналів, окремими виданнями.

Свою археографічну діяльність Лазаревський розпочав також з неофіційної частини “Черниговских губернских ведомостей”. Саме там 1852 р. друкувалися виявлені ним у фамільному архіві Ханенків листи М. Ханенка до сина. Згодом (1864) там само були опубліковані підібрані ним в архівах нащадків старшини “українські юридичні акти XVII ст.”. Проте першою здійсненою ним великоформатною публікацією документів фамільного архіву став “Сулимовский архив” (1884), уже неодноразово згадуваний нами.

Збірник фамільних документів шляхетського роду Сулимов та пов’язаних з ним шлюбними стосунками родин Скоропів і Войцеховичів побачив світ коштом останнього власника фамільного архіву О. О. Войцеховича.

Загалом в ньому опубліковано 183 документи, більшість яких присвячена роду Сулимов (109 документів за 1628, 1635, 1656–1817), приблизно одна третина – роду Скоропів (63 за 1702–1776) і, нарешті, незначна кількість архівалій фамілії Войцеховичів (11 за 1657–1818). Власне, такими були назви і зміст трьох розділів збірника.

Проте насправді фамільний архів, досліджений істориком, містив історичні документи чотирьох шляхетських фамільій: Сулимів, Скорупів, Єсимонтовських та Войцеховичів, пов'язаних між собою родинними шлюбами. Як такий він може слугувати зразком типового фамільного рукописного зібрання, сформованого з паперів кількох споріднених родів. Після одруження Якіма Сулими, онука генерального хорунжого Івана Сулими, сина Семена Івановича, полковника Переяславського, в 1721–1745 роках, на доньці полкового обозного Стародубського Павла Скорупи, до архіву влилися папери не тільки Скорупів, а й Єсимонтовських (сестра Павла Скорупи Марина, за чоловіком Єсимонтовська, померла без нащадків, тому її архів перейшов до племінниці). Нарешті, донька Якіма Сулими одружилася з Іваном Войцеховичем, який став нащадком усіх маєтків та паперів також бездітних братів своєї дружини Павла та Якіма Якимовичів Сулимів. Але історик підходив до відбору архівалій для публікації дуже прискіпливо, і взагалі не вважав за доцільне вміщувати у збірнику “папери Єсимонтовських”, оскільки вважав їх малоцікавими: “бумаги Есимонтовских состоят почти исключительно из поземельных актов конца XVII и начала XVIII в., интересных только для истории “малороссийской скупли”¹¹¹. Так само підходив упорядник і до відбору інших документів, шукаючи для публікації передусім “бумаги исторического содержания”. Архів Войцеховичів взагалі був визнаний ним “самым бедным и по количеству, и по содержанию”¹¹². На такому вибірковому підході до оприлюднення документів наголосив у своїй рецензії на це видання В. Антонович: “Выбор документов для издания произведен очень умело – нет номера, который бы не представлял той или другой существенной черты для обрисовки бытовой истории страны...”¹¹³.

Джерела для своєї публікації О. Лазаревський шукав не лише серед фамільних архівалій Сулимів. Той же Антонович стверджував, що “издатель пополнил коллекцию некоторыми документами, заимствованными частью из собственной богатой коллекции актов, частью из малоизвестных археографических изданий...”¹¹⁴.

Очевидно, це було викликано невдоволенням упорядника складом тих фамільних архівалій, що збереглися. Зокрема, він зауважував у передмові: “Значение фамильных архивов находится в зависимости от того общественного положения, в котором находились лица, накопившие такие архивы. В этом отношении Сулимовский архив, казалось бы, должен иметь за собою все преимущества по тому общественному положению, которое занимали Сулимы в продолжении почти двух веков. К сожалению, при ближайшем знакомстве собственно с Сулимовским архивом, мы в нем нашли из бумаг XVII в. лишь официальные документы, и то – в копиях. В бумагах XVIII в. оказалась чрезвычайная скудость относительно первой четверти этого столетия, и только со времени смерти генерального хорунжого Ивана Сулимы (1721) начинают попадаться частные бумаги, которые затем увеличиваются в своем количестве лишь со второй половины XVIII в.”¹¹⁵.

“Папери Сулимів” розміщено за змішаним, хронологічно-смісловим принципом. На початку вміщені: описання герба Сулимів з книги “Herbarz Polski”, записка про походження роду Сулимів та службу генерального хорунжого Івана Сулими, його сина – полковника Переяславського Семена (датована серединою XVIII ст.), а також два документи про ймовірного основоположника роду козацького гетьмана Івана Сулиму (його лист від 1628 р. князю Хр. Радзивілла та уривок із записок князя А.-Ст. Радзивілла про страту Сулими 1635 р.). Обидва документи походять з фамільного архіву цього відомого литовсько-польського роду і вже були опубліковані: перший – в “Актах” Віленської археографічної комісії 1870 р., другий – в окремому виданні “Щоденника” останнього (Познань, 1839).

Правдиві документи Сулимівського архіву починаються лише з п’ятого – “Подорожного листа Яна Лещинського, воеводи Познанського, и Яна Велепольського, каштеляна Войницького, Мартыну Сулиме и Михаилу Васильковскому, выкупленным из турецкаго плена, на возвращение в Польшу, 1656, 11 ноября”. Першою групою серед них були королівські привілеї (8 документів, усі в копіях) на родові маєтності, датовані 1659–1663 роками (період існування Чернігівського воєводства Речі Посполитої). Їх доповнюють копії виписів з кременецьких гродських книг (1664) та подорожньої Ф. Сулими (1673).

Наступна велика група актів – майнові документи роду вже українського періоду. Серед них гетьманські та полковницькі універсали, листи, судові рішення, скарги (1668–1767). Вони здебільшого представлені копіями, і лише деякі – оригіналами. Причому частина копійних документів була виявлена О. Лазаревським спеціально для збірника, оскільки походять вони з Рум’янцевського опису (з книг, що зберігалися тоді в Архіві Київської казенної палати), Архіву Генерального військового суду тощо. Але такі посилання упорядник збірника наводив чомусь не завжди, тому можна тільки здогадуватися щодо походження окремих документів.

Архівалії, що друкувались у збірнику за оригіналами, є переважно листами українських високопосадовців – Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила Апостола, М. Огроновича та ін. Гетьманські універсали, як правило, є копіями, хоча в ряді документів згадується про наявність ще у другій половині XVIII ст. у фамільному архіві оригіналів універсала гетьмана Івана Самойловича 1681 р. та царської жалуваної грамоти початку XVIII ст. Грамоти, універсали та патенти на чини представників роду друкувались виключно за копіями.

Від середини XVIII ст. значно зросла кількість оригінальних і приватних архівалій. Як пише О. Лазаревський, “только со времени смерти генерального хорунжого Ивана Сулимы (1721 г.) начинают появляться частныя бумаги, которые затем увеличиваются в своем количестве лишь со второй половины XVIII в.”. Пояснювалося це тим, що в Сулимівці зберігався архів молодшої гілки роду, фактично заснований Семеном Сулимою, полковником Переяславським, а всі давні документи перейшли до його старшого брата Самійла, а після його

смерті – до його сина Матвія. Історик пропонував саме в його нащадків шукати найдавніші сулимівські документи. Проте їхня доля лишається невідомою, скоріше за все, вони були втрачені.

Так само критично упорядник висловився і щодо паперів Скорупів, хоча цього разу відзначив, що “архив Скоруп сохранился почти во всей целости”. Зокрема, він зазначав, що “бумаги Скоруп составляют почти половину Сулимовскаго архива, но значительное большинство их состоит из копий разных судебных процессов...”, які, на думку історика, не становили наукового інтересу. Маловартісними визнавалися ним також архівалії двох інших родів – Єсимонтовських та Войцеховичів.

Взагалі ж про відібрані документи кількох значних родів Гетьманщини історик зауважив: “Многия из печатаемых бумаг, взятая в отдельности, могут казаться лишеными особеннаго интереса; но в массе – все оне представляют необходимый материал для изучения бытовой истории Малороссии, для которой до сих пор издано источников очень мало”¹¹⁶. Такий висновок є дещо несподіваним, адже ми писали раніше про зневажливе ставлення О. Лазаревського до визнаних ним меншовартісними і вторинними фамільних архівалій.

Історики оцінили це видання дуже високо. Зокрема, В. Антонович у вже згаданій рецензії на збірник наголошував, що він “стоит наравне с лучшими, доселе известными нам источниками, каковы “Записки Якова Маркевича” и “Материалы для отечественной истории” Судиненка”¹¹⁷. Н. Василенко назвав видання “лучшим и наиболее важным опытом в этом роде”, “образцом такого рода работ”¹¹⁸. Такої точки зору дотримується і Г. Швидько, яка вважає збірник “багатим і цінним джерелом для дослідження не тільки соціально-економічної, до певної міри, політичної, але й культурної історії Гетьманщини”¹¹⁹.

Маємо всі підстави погодитись із такою оцінкою видання. Воно й донині має величезне значення як перший в Україні повноформатний збірник фамільних документів різних видів. У ньому представлено якщо не всі, то більшість видів архівалій, що зберігалися в рукописних зібраннях української еліти XVII–XVIII ст. Це приватноправові акти, документи про службу представників згаданих родів, листування, щоденники, родословні папери тощо. Крім того, він певною мірою відбиває, як ми вже зауважували, типовий шлях формування фамільних рукописних збірок: успадкування за прямою лінією, розподіл архівалій між старшими і молодшими спадкоємцями, передавання документів у разі згасання родів нащадкам за іншими, побічними лініями і, нарешті, концентрацію документів кількох родів в одних руках. До того ж, за своїми хронологічними рамками він повністю підтвердив загальне правило – відсутності у фамільних архівах української еліти архівалій, датованих першою половиною XVII ст. і попередніми роками.

Наступна велика археографічна праця О. Лазаревського виявилася теж пов’язаною з родом Сулимів. Ідеться про “Мотыженский архив” – папери іншої гілки Сулимів за 1681–1772 роки, що зберігалися

в маєтку Мотижині Київського повіту. Їх надав для публікації О. В. Савицький, який успадкував фамільні папери названого роду разом з маєтностями від своєї матері, уродженої Кандиби, племінниці вдови Я. Я. Сулими. Попередньо збірник був оприлюднений у додатках до “Киевской старины” упродовж 1889–1890 років.

За своєю класифікацією О. Лазаревський розподілив усі відібрані до друку архівалії на дві групи, які й стали розділами збірника: “родинні папери Сулимів” та “сторонні папери”. Загалом опубліковано 93 документи, що датуються 1681–1772 рр. (частина 1 містить 61 документ, частина 2 – 32).

Такий досить довільний розподіл опублікованих джерел одразу ж викликав зауваження рецензентів. Так, О. Маркович, який писав про книгу на сторінках “Киевской старины”, запитував з легкою іронією, ким саме було здійснено такий розподіл (очевидно, що упорядником). Вказавши на наявність у другому розділі принаймні двох документів, які безпосередньо відносилися до Сулимів, а тому не могли називатися “сторонніми”, рецензент дуже слушно протиставив такій штучній структурі збірника науково обґрунтований хронологічний принцип публікації історичних джерел: “в таких изданиях, как Мотыженский архив, которыми пользуются для занятий главным образом люди, к работе с источниками привычные, лучше всего держаться хронологического порядка документов. Кроме того, от столь опытного редактора, как А. М. Лазаревский, мы могли бы ожидать приложения к Мотыженскому архиву сводного хронологического перечня актов, вошедших в оба изданных им архива”¹²⁰.

Сам упорядник знову, як і в попередньому збірнику, досить зневажливо висловився щодо історичного значення опублікованих джерел: “Самостоятельное значение из бумаг сей части [розділу 1. – Г. II.] имеют лишь некоторые, например, бумаги по доносу Переяславской полковой старшины на своего полковника Семена Сулиму (№ 41), в котором можно найти немало интересных подробностей из истории местного самоуправления в гетманской Малороссии. Составляя дополнение к напечатанным прежде, семейные бумаги Сулим заключают в себе тем не менее много новых интересных сведений для истории землевладения... и для истории семейных отношений...”¹²¹. Іншими словами, історик знову визнав історичне значення лише тих документів, в яких ішлося про події політичної історії; всі інші джерела вважалися ним меншоважливими, за якими можна досліджувати хіба що побутову історію.

Видовий склад цієї частини фамільного архіву Сулимів дуже докладно проаналізовано в недавній статті Г. Швидько. Зокрема, вона відзначила: “За формою і характером опубліковані документи – це купчі акти (11 док.), царська грамота (1 док.), універсали (21 док.), накази і листи-розпорядження (7 док.), листування членів сім’ї Сулим у майнових справах (4 док.), скарги (1 док.), відступні записи (4 док.), духовні заповіти (7 док.), рішення Генерального військового суду за поданими скаргами (5 док.), фундушні і дозвільні листи (3 док.), а також

записи на обмін садибними місцями, прохання про передачу маєтностей, декрети, розпорядження, заяви та ін.”¹²².

Цей збірник Сулимівських фамільних рукописів відзначався включенням до нього значної частини документів полкової і сотенних канцелярій Переяславського полку, актів міського самоуправління, інших офіційних документів аж до уривків з Генерального слідства про маєтності названого полку (1730) у тій частині, яка торкалася належних Сулимам добр. Усі ці документи були складовою згаданого фамільного архіву, хоча упорядник, на жаль, не завжди вказував на автентичність документів, вміщуваних у книзі, та місце їхнього зберігання. Так, щодо останнього документа інформація про його сучасне місцезнаходження була наведена тільки в передмові, а не в легенді.

Збірник “Мотыженский архив” став не лише необхідним доповненням до попередньої публікації рукописів із Сулимівського архіву, а й засвідчив видову різноманітність архівалій збірок української еліти. Вперше була показана наявність службових паперів у складі фамільних архівів, хоча упорядник не порушив питання про причини цього типового явища й принципи, що могли б визначати розподіл таких документів між діловодними та фамільними архівами. Високо оцінює збірник Г. Швидько, визначаючи його як “цінне зібрання історичних джерел до соціально-економічної історії Гетьманщини”¹²³.

Разом з тим деякі історики – сучасники О. Лазаревського, підкреслюючи на загал значення збірника й закликаючи власників фамільних архівів наслідувати О. В. Савицького, дещо скептично оцінили історичне значення вміщених у ньому документів. Автор уже цитованої нами рецензії на цей збірник О. Маркевич, зокрема, говорив про тривіальність змісту надрукованих джерел (“по содержанию большинство документов идентичны с таковыми же, существующими у нынешних представителей старых малороссийских фамилий”; “немало бумаг относится и к тем мелочным дрязгам, в которые были погружены значные люди Малороссии в XVIII в.; видим ранния попытки к закреплению козаков; материалы для истории водворения в Малороссии в XVIII в. русских помещиков; но все это довольно обычно”)¹²⁴. Автор рецензії стверджував, що й сама роль Сулимів в історії України була доволі незначною.

О. Лазаревський, продовжуючи опрацювання відомих йому фамільних архівів, практично вже наприкінці життя видав збірку документів з іншої дуже відомої фамільної збірки – Любецького архіву гр. Г. Милорадовича. Це видання стало результатом співпраці нащадка козацької старшини – власника фамільного архіву з відомим ученим.

У передмові до книги упорядник наголошував на винятковості згаданого архіву, який “принадлежит к числу наилучше сбереженных в Малороссии”. Відповідно до власної схеми класифікації фамільних архівалій Лазаревський коротко охарактеризував склад зібрання Милорадовичів таким чином: “Кроме бумаг фамильных, в состав его вошли много бумаг посторонних, унаследованных Милорадовичами

вместе с именами”¹²⁵. Саме такі документи (“сторонні”) й були опубліковані у першому випуску збірника, який, на жаль, виявився й останнім у задуманій серії.

Структура видання була доволі строкатою: у першому розділі подавалися фамільні папери Чернишів (“юридическая документация об имущественных отношениях вдовы генеральнаго судьи Евдокии Константиновны Чарныш (падчерицы гетмана Скоропадскаго) с ея пасынками и детьми”) і невелика кількість документів згаслого роду Фрідрікевичів (усі документи за XVIII ст.); у другому – родинне листування Н.П. Полуботок із зятем П.С. Милорадовичем щодо одруження його доньки з І. С. Лашкевичем (на зламі XVIII та XIX ст.). Третій розділ складало листування згаданого П. Милорадовича із сином Григорієм та знайомими щодо тієї ж історії – у зв’язку зі шлюбом доньки (1789–1800) і, нарешті, до останнього розділу увійшли “Любецькі акти”, тобто виписки з актових книг м. Любеча за 1637–1708 роки.

Таким чином, упорядник цього разу звернув найбільшу увагу не на приватноправові документи, які склали основу його попередніх збірок, а на більш особистісні джерела (епістолярій, заповіти тощо). Крім зрозумілого бажання упорядника урізноманітнити зміст чергового документального збірника та очевидного впливу на нього з боку Г. Милорадовича, такий добір документів засвідчив певну еволюцію поглядів самого історика. Як нам здається, наприкінці життя О. Лазаревський почав сприймати фамільні архівалії об’єктивніше і вже не наголошував на їхній вторинності порівняно з офіційними актами. Принаймні, з точки зору побутової, родинної історії він почав визнавати такі документи першорядними джерелами.

Важко погодитися з характеристикою документів збірника, поданою Г. Швидько: “Акти Милорадовичів є цінними джерелами для вивчення шляхів набуття земельних володінь”¹²⁶. Це дуже звучує як зміст опублікованих джерел, так і значення видання загалом, яке, без перебільшення, стало значним кроком в археографічному та джерелознавчому доробку О. Лазаревського. Вперше зі сторінок підготовленого ним видання постали фамільні портрети Чернишів, Полуботків, Милорадовичів та інших не тільки як здириків і користюлюбців, а живих людей, з усіма їхніми позитивними і негативними рисами характеру.

Варто підкреслити, що історик вперше обмежився вибіркою документів тільки з фамільного архіву, не залучаючи для публікації архівалій з інших сховищ. Це засвідчило інформативну ємність і надзвичайну видову різноманітність тих джерел, які зберігалися колись в архіві Милорадовичів. Якщо ж врахувати й едиційні зусилля самого власника архіву, то це стає ще більш очевидним.

Еволюція поглядів історика щодо значення фамільних архівалій виявилася також в іншій збірці, опублікованій ним трьома роками раніше. Це досить великий збірник джерел одного виду – епістолярію відомого українського діяча-автономіста, захисника “малоросійських

прав і вольностей” Г. А. Полетики за 1750–1784 рр. (друкувався на сторінках “Киевской старины” упродовж 1893–1894 рр., окремим виданням – 1895 р.). Книга містить 132 листи самого Полетики та його кореспондентів (дружина, сини, рідні та знайомі), а також заповіт власника архіву, в якому рукописам та книгам його збірки відведено чільне місце. Принагідно зауважимо, що історик опублікував епістолярну спадщину цього видатного українського діяча далеко не в повному обсязі, оскільки до нас навіть попри революції та війни дійшли, за свідченням фахівців, 434 листи¹²⁷.

Критерії, якими керувався упорядник при відборі документів для публікації, у передмові до збірника, на жаль, не названо. Натомість О. Лазаревський визнав за необхідне підкреслити погану збереженість епістолярію: “Других писем Григория Полетики, писанных к родным и приятелям, мы нашли очень мало, так как эти письма могли попасть в его архив лишь случайно. Писем, писанных к Григорию Андреевичу Полетике, сохранилось немного, хотя, как видно, он вел переписку довольно обширную; следует думать, что переписка эта растеряна уже после смерти Григория Андреевича”¹²⁸.

Значно раніше, 1887 р., О. Лазаревський видав також приватний діаріуш М. Ханенка за 1727–1753 роки, про плани публікації якого О. Бодяньський писав у 1858 р., під час видання Діаріуша Генеральної військової канцелярії 1722 р.

Згідно з “едиційною історією” цієї пам’ятки, крім О. Бодяньського, за чутками, опублікувати її планував П. Бартенев, відомий російський археограф, видавець журналу “Российский архив”, збірників “Осьмнадцатый век” та “Девятнадцатый век”, багатотомового збірника “Архив князя Воронцова”. Із рукописом щоденника ознайомлювалося багато істориків, а архієпископ Філарет (Гумилевський) навіть видрукував записи за два роки (1732–1733) у “Черниговских епархиальных известиях” за 1865 р. Але зрештою публікацію пам’ятки здійснив Лазаревський (спочатку у вигляді додатка до “Киевской старины” у 1884–1886 рр., а потім окремим виданням). При цьому було використано оригінальний рукопис, що знаходився в розпорядженні О. Ханенка, правнука автора щоденника.

Утім, згодом виявилось, що й ця публікація була неповною: О. Бодяньський, який тримав у руках рукопис 1858 р., стверджував, що він починався з 1719 р. Опублікований Лазаревським рукопис мав перші записи з лютого 1727 р. і значний пропуск усередині, що охоплював сім років (1734–1741). А. Титов, який отримав у своє розпорядження архів О. Бодяньського, віднайшов там копію щоденника М. Ханенка, списану 1851 р. з того ж примірника О. Ханенка, з правками О. Бодяньського, але із записами за 1719–1723 та початок 1754 рр., з тим саме пропуском у сім років. Історик оприлюднив на сторінках “Киевской старины” це продовження пам’ятки з розлогою передмовою, де вмістив листи братів Ханенків до Бодяньського й вказав на ймовірні шляхи пошуку її втраченої частини: серед паперів, що лишилися після смерті Д. Бантиша-Каменського¹²⁹.

Згадані вище видання – це великоформатні публікації документів та окремих пам'яток фамільних архівів, здійснені О. Лазаревським. До них слід додати значну кількість журнальних та газетних матеріалів, в яких було оприлюднено фамільні архівалії. Лише в “Киевской старине” він видрукував добірки документів з фамільних архівів Апостолів, Берлів, Галаганів, Забілів, Мартосів, Полуботків, Сулимів та ін. Кількість ж видрукуваних окремих документів, у тому числі використаних у невеликих повідомленнях, через їх значне число та вживання різноманітних псевдонімів, а подеколи – й повну анонімність публікатора і досі є нез'ясованою. До речі, не змогли їх полічити і в редакції “Киевской старины” 1902 р., коли публікували некролог О. Лазаревського та нашвидку складену, а тому й неповну, бібліографію його праць¹³⁰.

Основні публікації фамільних архівалій кінця ХІХ – початку ХХ ст. пов'язані з ім'ям історика і генеалога В. Модзалевського. Готуючи дві власні капітальні праці – українські гербовник та родословник, він здійснив польове дослідження значної кількості наявних на той час фамільних архівів. Значною була і його праця з реалізації археографічного проекту “Архів Скоропадських”.

Ми ж зупинимося на його невеликому збірнику – “Материалы по истории Малороссии”, виданому друкарнею Чернігівського губерньського земства 1912 р. Очевидно, автор-упорядник задумував серійне видання, оскільки книга позначена як випуск 1. Вона містить 59 листів за 1687–1713 рр., адресованих значному військовому товаришу І. П. Забілі, сину добре відомого багатьом П. Забіли, та вдові першого (на відміну від батька, син помер зовсім молодим, у 35 років). І. Забіла не обіймав високих посад, проте був у тогочасному суспільстві знаною й впливовою постаттю. Достатньо сказати, що до числа його кореспондентів належали гетьман І. Мазепа, генеральні старшини, полковники та церковні ієрархи В. Дунін-Борковський, В. Кочубей, І. Ломиковський, П. Полуботок, І. Черниш, З. Корнілович та ін. Походили листи з тієї частини фамільної збірки Забілів, яка перебувала на початку ХХ ст. у колекції В. В. Тарновського. Як зазначав упорядник, завдяки гарній звичці І. Забіли “хранить “шпаргалы” мы имеем теперь возможность читать адресованные к нему письма”, а безпосереднім упорядкуванням родинних архівалій за тематичною ознакою зайнявся його син¹³¹.

Сам видавець підкреслював значення опублікованих ним документів не тільки для побутової, а й політичної історії України. Хоча в них не завжди йшлося виключно про державні справи, тим не менш у сукупності цей епістолярій дає якнайповніше уявлення про коло політичних, культурних та побутових інтересів керівників тогочасної Української держави.

На жаль, серія не мала продовження, тому невідомо, публікацію яких саме архівалій В. Модзалевський планував здійснити в ній. Нагадаємо лише, що приблизно в цей саме час він готував до друку на замовлення Наукового товариства ім. Шевченка четвертий том

“Щоденника” Я. Марковича (1735–1740), тому очевидно, що саме фамільні архіви перебували в центрі його археографічної діяльності.

До відомих публікаторів фамільних архівалій належить і П. Я. Дорошенко, який, окрім оприлюднення змісту своєї збірки, вмістив у брошурі “Рукописи П. Я. Дорошенка” тексти кількох листів до І. Забіли, його вдови та сина Івана від духовних і світських осіб (митрополитів київських Варлама Ясинського, Іоасафа Кроковського, єпископа Чернігівського Антонія Стаховського, генерального писаря М. Турковського та ін.), тестамент згаданого Івана Івановича Забіли, реєстри речей за 1696–1736 рр., а також кілька універсалів гетьманів Богдана Хмельницького, Дем’яна Ігнатовича, Івана Скоропадського, листи та інші автографи видатних людей Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст.¹³² Судячи з того, що ця публікація епістолярію роду Забілів стала логічним продовженням попередньої, хоча за часом видання передувала їй, у фамільній колекції Дорошенків знаходився один з томів Забілінського листування, сформований за тематичним принципом (переважно листи духовних осіб). Саме про це писав В. Модзалевський у передмові до свого видання, висловлюючи здогадку, що таких томів І. Забілою у середині XVIII ст. було сформовано не менш як п’ять¹³³.

Вартий уваги й доробок київського професора В. Щербини, який разом з іншими статтями, побудованими на фамільних архіваліях, оприлюднив у “Киевской старине” документи власного фамільного архіву (роду Рудиковських) від кінця XVIII до середини XIX ст. Серед них – листи, автобіографічні матеріали, вірші тощо¹³⁴. Н. Василенко здійснив кількома подачами серійну публікацію “Из бумаг сенатора тайнаго советника М. П. Миклашевскаго”¹³⁵, переважно листів російських високопосадовців кінця XVIII – початку XIX ст. До оприлюднення фамільних архівалій прилучилася також ціла плеяда істориків, серед яких були київські, чернігівські, харківські та полтавські вчені М. Астряб, Д. Багалій, М. Бакай, В. Горленко, О. Кістяківський, О. Лашкевич, О. Левицький, І. Линниченко, Ф. Николайчик, С. Нос, М. Стороженко, А. Титов та ін.

На окрему згадку заслуговує історичний журнал останньої чверті XIX – початку XX ст. “Киевская старина”, що видавався спочатку Г. Лебединцевим (1882–1888), потім О. Лашкевичем (1888–1889) та В. Науменком (1889–1906) за активної участі О. Лазаревського. Часопис вирізнявся не тільки серед провінційних, але й столичних видань гуманітарного профілю, що виходили на теренах Російської імперії. Завдяки зусиллям цілої плеяди відомих науковців, згаданих вище, на його сторінках були оприлюднені численні добірки фамільних документів, окремі пам’ятки та архівалії, пов’язані зі значними родами української еліти XVII–XIX ст.

Проте найвагоміше місце археографічне опрацювання фамільних архівів посідало у творчій спадщині А. Стороженка, нащадка старовинного роду і власника великої фамільної збірки рукописів, що зберігалася в с. Велика Круча Пирятинського повіту Київської губернії

та с. Мармизівка Лохвицького повіту Полтавської губернії. Його зусиллями було здійснене унікальне багатотомове видання “Стороженки: Фамильный архив”, яке виходило у світ упродовж 1902–1910 років.

Загалом це видання вийшло досить аморфним, йому бракувало послідовності та стрижневої ідеї. Так, у передмові до першого тому йшлося про те, що “цель настоящего издания – сохранить для будущих поколений нашего рода те фамильные бумаги, которые в настоящее время находятся в наших руках”. Водночас видавець звертався до інших нащадків розгалуженого роду Стороженків із закликом “поделиться с нами имеющимися в их распоряжении семейными бумагами и портретами”¹³⁶.

Проте вже з першого тому збірник вийшов за рамки одного фамільного зібрання. Щоб розповісти про засновника (на думку А. Стороженка) роду, теж Андрія Стороженка, “старшого полковника Війська Запорозького”, тобто фактично гетьмана або наказного гетьмана, який діяв на початку XVII ст., довелося використати документи з польських зібрань (Бібліотека графів Рачинських у Познані). Зауважимо, що копії цих документів було отримано згадуваним нами А. Я. Стороженком ще 1847 р., під час його служби в російській адміністрації Царства Польського. Це були листи згаданого полковника до канцлера Великого князівства Литовського Л. Сапеги, датовані 1610 р., періодом облоги Смоленська. У цьому не було нічого дивного, адже ми знаємо про майже повну відсутність документів даного періоду у фамільних зібраннях української старшини.

Правдиві фамільні архівалії Стороженків починаються з 1689–1690 рр. і територіально пов’язані з Лівобережжям, а персонально – із сотником Ічнянським, потім полковником Прилуцьким І. Стороженком та його нащадками, які стали справжніми засновниками роду. Ступінь їх спорідненості з вищезгаданим Андрієм, “старшим полковником”, упоряднику встановити не вдалося, хоча висловлювалося припущення, що Іван був сином останнього і переселився на лівий беріг Дніпра після Андрусівського миру 1667 р.

Збірник вийшов дуже строкатим за своїм змістом. Першу частину видання склали купчі, жалувана імператорська грамота, гетьманські та полковницькі універсали на маєтності, списки козаків, дворів, “підданих”, якими керували Стороженки у XVIII ст., реєстри майна, скарги, заповіти тощо. Ці документи зберігались у фамільному архіві як в оригіналах, так і копіях, що створювалися для різних господарських та судових потреб. На окрему згадку заслуговує скарга 1748 р. Меланії, вдови П. Стороженка, на його братів, котрі намагалися позбавити жінку частини спадщини. Меланія звинувачувала їх у привласненні документів покійного чоловіка: “универсалы на некоторые Стороженковские маєтности, також купчие и другие на часть умершого моего мужа Петра Стороженка, и все писма дворовие, которых было немалым числом, и между ними были щоти господарей, на коих недоимка должна взыскатис, особливо ж некоторые документи, надлежащие до дел по разным канцелярьям точащиеся, оние Стороженки собою

насилно все од мене забрали”¹³⁶. Деякі документи датувалися кінцем XVIII ст. і були пов’язані з часами гетьмана К. Розумовського та М. Рум’янцева-Задунайського. В них ішлося, зокрема, про доведення дворянського походження роду. Упорядник збірника у складеному ним родоводі посилався на сімейну легенду про родоначальника Андрія, “гетьмана Війська Запорозького”, у зв’язку з чим ім’я Андрій “сделалось любимым родовым именем и почти правильно повторялось через каждое поколение”¹³⁸.

Інші ж вміщені у збірнику матеріали або не походили зі згаданого фамільного архіву (Любецький архів Милорадовичів, Московський архів МЗС), або мали суто дослідницький характер (виписки з праці М. Петрова “Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве”; уривок з книги Ф. Глинки “Письма к другу”, в якому йшлося про смерть М. Стороженка; матеріали про Стороженків, що публікувалися А. та В. Стороженками в “Киевской старине”; нарешті, складений А. Стороженком родовід, матеріалом для якого стала інформація з “Русской родословной книги” А.Б. Лобанова-Ростовського). Додамо до цього, що у книзі відсутні будь-які покажчики, а примітки – дуже короткі й невичерпні.

Другий том збірника, що вийшов друком 1906 р., у розпал першої російської революції, був повністю присвячений XIX ст., здебільшого – постаті А. Я. Стороженка (1790–1857). Його листування з сином, родичами та знайомими, листи сина й дружини мали довести, на думку упорядника, виняткову роль дворянства в тогочасній російській історії, а найголовніше – продемонструвати, що “миколаївський” період цієї історії не був добою суцільного мракобісся та реакції. Для нас ця публікація значної епістолярної спадщини нащадків української старшини, які жили за часів унітарної імперії другої чверті XIX ст., цінна як свідчення тяглості історичної традиції поповнення фамільних архівів, сформованих за доби Гетьманщини, ролі представників української еліти в розбудові Російської імперії. Зокрема, А. Стороженко у 1840 р. писав синові про свої історичні роздуми щодо доби Богдана Хмельницького: “Разумная статья заключает в себе два предмета: что возстание козаков не есть бунт, и что присоединение Руси, или Малороссии к малому тогда государству Московскому, есть начало простирающагося величества Великой России на Запад”¹³⁹.

Щодо третього тому, виданого за рік, то й сам упорядник був змушений визнати його абсолютну строкатість, зазначивши, що він “отличается значительной пестротой своего состава. С одной стороны, в него вошли документы строго фамильного содержания, дополняющие сведения родословника... С другой стороны, наряду с ними, идет собрание писем к Андрею Яковлевичу Стороженку посторонних ему лиц, причем из ученаго и литературнаго мира: Бодянского, Булгарина, Владиславлева... Наконец, преобладающую долю тома занимают письма четырех лиц, близких Владимиру Андреевичу Стороженку...”¹⁴⁰. При цьому найдавніші документи (1742–1754), присвячені сотнику яблонівському С. Стороженку, – це рукописи з Музею К. Скаржинської.

Епістолярій А. Я. Стороженка містив, окрім адресованих йому листів, також написані ним відповіді, що друкувалися за чернетками-відпусками з фамільного архіву. Зокрема, в одному з листів до О. Бодяньського від 1848 р. він підкреслював значення польських джерел для історії України XVI–XVII ст.: “Нет стариннаго польскаго дома, где бы не было подобного рода остатков. Писавшия малороссийскую историю почти не делали никаких розысканий в этом море фактов, а ограничивались тем, что уцелело в Малороссии леваго берега Днепра...”¹⁴¹.

У наступному томі містилися документи, що були логічним продовженням трьох попередніх томів: “Первая часть – дополняет сведения первого тома о представителях разных линий рода Стороженков; вторая – заключает в себе имущественные бумаги Андрея Яковлевича и Владимира Андреевича Стороженков; и, наконец, третья – занята собранием писем к Владимиру Яковлевичу его родственников, приятелей и знакомых”¹⁴². Сам упорядник подякував двом відомим історикам – В. Модзалевському та М. Астрябу – за виявлення ряду документів про рід Стороженків у московських, чернігівських та харківських архівах. Іншими словами, архівалії з фамільної збірки вже не становили основи публікації, якщо не брати до уваги певної кількості листів та майнових документів родини А. Я. Стороженка, які достеменно зберігалися в автора публікації. Окремим розділом йшли виявлені В. Модзалевським в архіві Генерального штабу шість документів, а також п’ять документів з Московського архіву Міністерства юстиції про Г. Стороженка – учасника придушення “пугачовського бунту”.

Таким чином, четвертий том охоплював майже два століття історії України та Росії, на тлі яких подавалися відомості про життя окремих представників роду. Проте його зміст жодною мірою не свідчив про склад фамільного архіву. Фактично упорядник перейшов від концепції публікації фамільних архівалій, що зберігалися в нього або в інших представників роду (як це було анонсовано у першому томі), до видання всіх документів з різних архівосховищ, пов’язаних зі згаданим родом¹⁴³.

Черговий, п’ятий том з невідомих нам причин так і не побачив світ. Подальші ж томи взагалі “втратили” серійність та наступність. Так, шостий том, який побачив світ двома роками раніше за четвертий, був присвячений родам Свічок, Александровичів та Вакуловичів, подіям кінця XVII – початку XVIII ст. і містив такі документи: актову міську книгу Пирятини за 1683–1739 рр.; “Права, належатые его милости пана Леонтія Свечки...”, тобто список купчих, універсалів та інших документів, свого часу записаних до міської актової книги, а потім скопійованих для фамільного архіву; “Права, належатіе его милости пану Лукіану Свечце...” за 1699–1718 рр.; понад 40 документів, “извлеченных из домашних архивов Свечек и Вакуловичей” (1685–1733). Далі йшли акти про Леонтія Свічку, вже публіковані раніше у п’ятому томі “Архива Юго-Западной России” (7 документів за 1691–

1696 рр.); документи роду Александровичів (1724–1830), серед яких було багато архівалій Полтавського дворянського депутатського зібрання. Нарешті, наприкінці тому вміщено статтю О. Лазаревського про рід Свічок (передрук з “Киевской старины”), статтю самого А. Стороженка про село Велика Круча, “Акцес или канцелярский порядок для наблюдения в Малой России в полковых, магистратовских и сотенных также и в гетманской канцеляриях, – с присоединением приличных указов” від 1743 р.¹⁴⁴

Отже, у цьому томі взагалі не йшлося про рід Стороженків. Зв’язок роду Свічок з першим був дуже віддаленим, здебільшого за успадкуванням маєтків (с. Велика Круча). Роди Вакуловичів та Александровичів були спорідненими з родом Стороженків. До того ж, упорядник не зазначив, чи знаходилися на той час у його фамільному архіві Пирятинська міська книга та переліки маєтків Свічок – про це можна хіба що здогадуватись. Але ймовірність такого перебування – невисока, враховуючи значний відсоток документів з інших архівосховищ, опублікованих у шостому томі. Можна стверджувати, що упорядник практично повністю перейшов на шлях тематичного добору архівалій для публікації, що не дає можливості судити про дійсний склад його рукописного зібрання.

Інші томи (сьомий та восьмий), що вийшли друком відповідно у 1908 та 1910 рр., містили переважно “Малороссийский родословник” В. Модзалевського (перші два томи), вибрані праці самого А. Стороженка та невелику кількість документів Александровичів і Вакуловичів за ХІХ ст.

Таким чином, спроба А. Стороженка підготувати й упродовж майже десяти років видавати повноцінний збірник, в якому друкувалися б документи фамільного архіву або ж рукописи, дотичні історії роду Стороженків і споріднених з ним родів, була не зовсім вдалою. Очевидний брак архівалій, передусім історичних (ХVІІ та ХVІІІ ст.), зробив перші томи задуманого видання дещо однобічними, орієнтованими на документи переважно ХІХ ст. і лише однієї родини (самого упорядника). Через брак можливостей і засобів розповісти про весь рід Стороженків так і не вдалося. Спроба виправити це становище в наступних томах призвела до того, що там, навпаки, практично не стало “стороженківських” документів. Орієнтація на історичні розвідки (навіть такі, як “Малороссийский родословник” В. Модзалевського) знижувала вартість видання як документального. Загалом, збірник документів “Стороженки. Фамільный архив”, в цілому сприяючи оприлюдненню змісту фамільних архівів української еліти, так і не став (та й не міг стати через об’єктивні причини) досконалим археографічним проектом. Цьому перешкодили як відсутність науково обґрунтованого едиційного задуму під час підготовки окремих томів та видання в цілому, “внутрішньої логіки” в поданні матеріалів, так і досвіду такої роботи з боку упорядника, який був не в змозі реалізувати на практиці свої ідеї, зокрема щодо альтернативності фамільних документів як історичного джерела, великого значення таких архівалій.

Нарешті, останньою за часом спробою оприлюднити документи фамільного архіву роду Борщових / Іскрицьких стала невелика брошура мглинського краєзнавця і народного вчителя С. Гатцука, що побачила світ 1917 р. за сприяння В. Модзалевського. Фактично це був огляд “згортку старих паперів”, переданих упоряднику нащадком роду М. Борщовим, проте деякі документи друкувалися повністю. Це був, зокрема, щоденник М. Г. Борщова за 1858–1861 рр., коли автор навчався у Санкт-Петербурзі. З цитованих сторінок постають картини пробудження в юнака інтересу до України, спогади про зустрічі з М. Костомаровим, Т. Шевченком. Цікавим є також “Сказание о дедах” Ф. І. Іскрицького – родовід нащадків козацької старшини, який автор розпочав від польських Пястів¹⁴⁵.

Крім цих, реалізованих проєктів, упродовж ХІХ ст. побутували й такі едиційні ідеї, яким з певних причин не судилося бути втіленими в життя. Насамперед йдеться про не доведене до кінця видання “Щоденника” Я. Марковича, що на початку ХХ ст. припинилося на четвертому томі (1735–1740), тоді як уся пам’ятка охоплювала 1717–1757 роки.

З об’єктивних причин (смерть О. Лазаревського) лишилося незавершеним видання Любецького архіву Милорадовичів, що було дуже вдало розпочате видатним археографом. Не збереглося будь-яких відомостей про зміст чи хоча б спрямованість другого випуску збірника.

Не дістав продовження й започаткований В. Модзалевським збірник “Материалы по истории Малороссии”, що також обірвався на першому випуску. Причиною цього стали соціальні катаклізми – Перша світова війна й революційні події.

Існували й інші едиційні проєкти щодо фамільних архівів, інформація про розроблення яких була оприлюднена в наукових виданнях. Так, 1885 р. зі сторінок “Киевской старины” Н. Василенко повідомив, що прикладу Войцеховича, який надав архівалії й кошти для публікації “Сулимовского архива”, “готовы последовать в непродолжительном времени два представителя известных малороссийских фамилий: П. И. Скоропадский и помянутый выше граф Г. А. Милорадович”¹⁴⁶. На жаль, археографічні плани, накреслені ще батьком Павла Скоропадського, лишилися нереалізованими (через його передчасну смерть у 1887 р., а також через брак коштів). Що ж до проєкту Г. Милорадовича, то його втіленням, очевидно, став перший випуск збірника “Любецкий архив” (спільна акція Лазаревського і Милорадовича).

Про іншу, але так і не реалізовану ідею видання фамільних паперів відомого слобожанського роду Донців-Захаржевських, а також Щербиніних і князів Крапоткіних, що опинилися в маєтку Бабаї (власність на той час П. Флоти), розповів Д. Багалій ще 1889 р. Він писав, що “ввиду важного исторического значения этих материалов П. П. Флота решился напечатать их на собственный счет в отдельном сборнике; выборку, редактирование бумаг и составление к ним предисловия я принял (конечно, gratis) на себя”¹⁴⁷. Згаданий архів, дійсно, невдовзі

опинився у Харківському університеті й згодом увійшов до складу Харківського центрального історичного архіву¹⁴⁸, але кошти на здійснення проекту, очевидно, так і не були виділені.

Варті уваги ще два археографічні видання, які побачили світ у Санкт-Петербурзі, проте мають безпосереднє відношення до нашої теми. О. Васильчиков (1832–1890), дипломат, мистецтвознавець та історик-аматор, правнук гетьмана Кирила Розумовського, у 1860–1880-х рр. опублікував капітальну чотиритомну монографію про цей гетьманський рід. Перша її частина друкувалась у збірнику П. Бартењева “Осьмнадцатый век”, а окреме видання праці О. Васильчикова виходило протягом 1880–1885 років. Під час роботи над першим томом, присвяченим О. Розумовському та його брату-гетьману, автор широко використав усі відомі йому залишки фамільного архіву гетьманського роду, а також зібрання рукописів Галаганів, Крижановських, Яготинський архів Репніних тощо¹⁴⁹. У додатках до першого тому автор вмістив багато документів, що безпосередньо стосувались особи Кирила Розумовського (царські грамоти, патенти, листи); ще більша кількість документів друкувалась в тексті монографії (повністю або в уривках). Українські історики того часу високо оцінювали згадане видання саме за використання в ньому фамільних архівів. Зокрема, у некролозі, вміщеному в “Киевской старине”, вказувалось: “Имя свое в историческую науку покойный внес четырехтомным капитальным трудом “Семейство Разумовских”. В труде этом опубликована масса документального материала, составляющего достояние частных архивов и ставшаго доступным составителю благодаря его общественному положению и связям. Васильчиков, приходившийся правнуком гетману Разумовскому (по бабке своей Анне Кирилловне, дочери гетмана Кирилла Григорьевича), кроме многолетнего труда, внес много любви в свое сочинение, что отразилось на характере и духе его, чуждом всего профессионально-ученого, педантичного и заказного. [...] Если им недостаточно освещена политическая роль Кирилла Разумовского, то для уяснения последнего гетмана как личности, первый том “Семейства Разумовских” дает богатейший материал”¹⁵⁰.

Упродовж 1879–1881 рр. у північній російській столиці побачило світ розкішне двотомове видання, присвячене іншому дуже впливовому “петербурзькому малоросу” – канцлеру князю О. Безбородьку. Автор цієї праці М. Григорович, відзначений за її написання іменною премією, також уважно досліджував фамільні архіви українських родів. Він писав: “при составлении биографии князя Безбородки мне служили источниками: официальные бумаги князя, хранящиеся в правительственных архивах, и частные его письма, сбереженные его родственниками и друзьями в их семейных архивах”¹⁵¹. Серед приватних архівів, якими він користувався, автор передусім називав Диканський архів Кочубеїв: “Посетив Диканьку летом 1869 г., по обязательному приглашению кн. С. В. Кочубея, который снисходительно дозволил мне воспользоваться семейными бумагами его, я нашел там весьма важные собственноручные письма кн. Безбородка: а) к отцу, с 1765

по 1780 год; б) к матери, с 1774 по 1799 год; в) к зятю П. В. Кочубею и г) к племянникам, Аполлону и Виктору Павловичам Кочубеям. Кроме того, нашлись в Диканском архиве и копии с писем Безбородки к графам Александру и Семену Романовичам Воронцовым, собранныя князем В. П. Кочубеем и проверенныя им”¹⁵². Серед інших фамільних рукописних зібрань історик згадував архів Воронцових (в Одесі), Решетилівський архів Попових (листування з Г. Потьомкіним), збірку гр. О. І. Мусіна-Пушкіна (с. Стольне), до якого потрапили листи канцлера від батька дружини, графа Г. Кушелева-Безбородька, архіви Г. Милорадовича (Любецький) і П. Кочубея (очевидно, Ярославецький). Повна добірка цього листування подавалася в додатках до обох томів біографії, з відомостями про конкретні місця їхнього зберігання (Диканський, Решетилівський, Любецький, Стольненський та інші архіви).

Таким чином, упродовж останньої чверті XVIII–XIX ст. тривала активна археографічна робота, об’єктом якої виступали фамільні архіви української козацької еліти/шляхти. Розпочали її представники цієї суспільної верстви – нащадки засновників фамільних архівів, віднесені згодом О. Лазаревським до числа “історіофілів” або “изыскателей малороссийских древностей”. Продовжувачами їхньої праці стали історики-професіонали другої половини XIX – початку XX ст. Згадана робота полягала в описуванні та публікації фамільних архівалій, накопичених провідною верствою Гетьманщини, у столичних та провінційних журналах, альманахах, окремими виданнями. Однак праці з камеральної археографії виявилися дуже нечисленими. З іншого боку, до наукового обігу була введена значна кількість окремих пам’яток, передусім т. зв. козацьких літописів, які насправді стали першими історичними працями кращих представників старшинської верстви, а також цілих комплексів типової документації родових збірок історичних рукописів. У своїй масі вони давали досить повне уявлення про склад і зміст таких зібрань, а нині можуть слугувати для відтворення первісного складу фамільних зібрань української старшини.

¹ Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідей, інституції. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 3.

² Боряк Г. Національна архівна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”. Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи. – К., 1995. – С. 75.

³ Антонович В. Прилуцкий полковой асаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина (далі – КС). – 1885. – Т. XI, № 1. – С. 60–68.

⁴ Козлов В. П. Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С. 284.

⁵ Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове (1687–1713). – Чернигов, 1912. – С. 5.

⁶ Заруба В. М. Забутий полковник та його архів // Заруба В. М. Студії з історії України. – К., 1995. – С. 63.

⁷ Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1. – С. 9.

⁸ Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX в. (Письма В. И. Черныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // КС. – 1893. – Т. XL, № 1. – С. 59.

⁹ *Лазаревский А.* Содержание одного из Чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // КС. – 1891. – Т. XXXII, № 1. – С. 174–176.

¹⁰ *Косачевская Е. М.* Письма Н.А. Марковича к О.М. Бодянскому. Из истории русско-украинских научных и культурных контактов // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История / Сб. статей к IX Международному съезду славистов. – М., 1983. – С. 222, 223, 237.

¹¹ Маркевичевский архив // Современник. – 1859. – № 4. – С. 352, 355.

¹² *Косачевская Е. М.* Н.А. Маркович. 1804–1860. – Л., 1987. – С. 94.

¹³ Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. – М., 1959. – С. 7–8.

¹⁴ *Соколов Е. И.* Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. – Вып. 2. Описание рукописей и бумаг, поступивших с 1846 по 1902 г. включительно. – М., 1905. – С. 475.

¹⁵ *Титов А.* Дневник Николая Ханенко // КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 153–157.

¹⁶ *Лазаревский А.* Галагановский фамильный архив // КС. – 1883. – Т. VIII, № 11. – С. 454.

¹⁷ *Лазаревский А.* [Рец.] О роде дворян и графа Милорадовича... // КС. – 1884. – Т. X, № 10. – С. 332.

¹⁸ *Лазаревский А.* Предисловие // Любецкий архив графа Милорадовича. Вып. 1. – К., 1898. – С. I.

¹⁹ Держархів Чернігівської області, ф. Р-651, оп. 1, спр. 19, арк. 151.

²⁰ *Коваленко О.* Праця П.К. Федоренка “Архів Милорадовичів” // Студії з архівної справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 152–154.

²¹ *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – Т. 1, кн. 2. – К., 1892. – С. 1110–1111.

²² *Горленко В.* Из истории южно-русского общества начала XIX в.... – С. 41.

²³ КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 161–162.

²⁴ *Козлов В. П.* Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – С. 292.

²⁵ *Петров Н.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1875–1879. – Вып. I–III; *Березин В.* Описание рукописей Почаевской лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. – К., 1881; Полтавское епархиальное древлехранилище. Полтавский церковно-археологический комитет. Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской епархии. – Полтава, 1909.

²⁶ *Татищев Ю. В.* Черниговские архивы (отчет о командировку в Черниговскую губернию в 1899 г.). – Харьков, 1901. – С. 10–30.

²⁷ *Плохинский М.* Архивы Черниговской губернии. – М., 1899. – 190 с.

²⁸ *Маркевич А.* Столбцы, принадлежащие гр. М. М. Толстому (в Одессе) // КС. – 1889. – Т. XXIV, № 2. – С. 506–512; № 3. – С. 746–751.

²⁹ Рукописи П. Я. Дорошенка. – Чернигов, 1908. – 46 с.

³⁰ *Маркевич А.* Столбцы, принадлежащие гр. М.М. Толстому. – КС. – 1889. – Т. XXIV. – № 2. – С. 507.

³¹ Див.: *Максимович М. А.* Известие о Летописи Григория Грабянки, изданной 1854 г. Киевской временной комиссией // Москвитянин. – 1855. – № 8. – С. 145; *Багалій Д. І.* Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 59; *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – Т. 2, кн. 2. – К., 1908. – С. 1598–1599.

³² *Григорович Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – СПб., 1879. – Т. 1. – С. 248, 262.

³³ Российский магазин, издаваемый Ф. Туманским. – Ч. 1, 1792; Ч. 2, 1793.

³⁴ *Максимович М. А.* Известие о Летописи Григория Грабянки... // Москвитянин. – 1855. – № 9. – С. 147.

³⁵ *Журба О. І.* Становлення української археографії... – С. 44.

- ³⁶ Там само. – С. 56.
- ³⁷ Там само. – С. 50.
- ³⁸ Туманського предуведомленіє о следующих до истории малороссійской извѣстїях и что ко всеобщей россійской исторїи нужно // Российский магазин. – СПб., 1793. – Ч. 2. – С. III.
- ³⁹ Журба О. І. Журнальний період становлення української археографії // Архіви України. – 2002. – № 1–3. – С. 67–68.
- ⁴⁰ Лазаревский А. [Предисловіе] // Сулимовский архив. – С. III; Його ж. Александр Маркович // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (Творча спадщина родини Марковичів) / Матеріали наукової конференції 28–29 травня 1998 р., м. Глухів Сумської області. – К., 1999. – С. 205.
- ⁴¹ Див.: Дорошенко П. Я. Семейные архивы Глуховского уезда Черниговской губернии // Древности. Труды Археографической комиссии Императорскаго московскаго археологическаго общества. – Т. 1, вып. 1. – М., 1898. – С. 112.
- ⁴² Малороссійская старина (копии с подлинных бумаг) // Украинский журнал. – 1824. – № 19–20. – С. 48–57; № 21. – С. 128–136.
- ⁴³ Козлов В. Российская археография конца XVIII – первой четверти XIX века. – С. 353.
- ⁴⁴ КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 159.
- ⁴⁵ Маркевичевский архив // Современник. – 1859. – № 4. – С. 355.
- ⁴⁶ Косачевская Е. М. Письма Н. А. Маркевича к О. М. Бодянскому... – С. 237.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Див.: Журба О. І. Становлення української археографії... – С. 171.
- ⁴⁹ Тихий Н. Василий Назарович Каразин (его жизнь и общественная деятельность) // КС. – Т. XC, № 7–8. – С. 46.
- ⁵⁰ Срезневский В. И. Е. Бецкой – издатель “Молодика” // Журнал министерства народного просвещения. – 1900. – № 12. – С. 297–298.
- ⁵¹ Северный архив. – 1828. – № 8. – С. 163–186.
- ⁵² Лазаревский А. Указатель источников для изучения Малороссійскаго края. – Вып. 1. – СПб., 1858. – С. 28.
- ⁵³ Отечественныя записки. – 1830. – № 42. – С. 324–356.
- ⁵⁴ Отечественныя записки. – 1829. – № 42. – С. 347–376.
- ⁵⁵ Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии // КС. – Т. LXXX, № 1. – С. 1.
- ⁵⁶ Козлов В. П. Российская археография... – С. 34.
- ⁵⁷ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 3. – К., 1907. – С. 12–13.
- ⁵⁸ Там само. – С. 13.
- ⁵⁹ ЧОИДР. – Год I. – 1846. – Кн. 1. – С. I–IV, 1–24; Кн. 2. – С. 25–80; Кн. 3. – С. 81–144; Кн. 4. – С. 145–162, I–IV; год II. – 1846. – Кн. 3. – С. 1–45, а також окреме видання: Исторія Русов или Малой Россїи. Сочиненіє Георгїя Конискаго. – М., 1846. – 280 с.
- ⁶⁰ Василенко Н. Иосиф Максимович Бодянский и его заслуги для изучения Малороссии // КС. – 1903. – Т. LXXXIII, № 12. – С. 720.
- ⁶¹ Соколов Е. И. Библиотека Императорскаго общества истории и древностей российских. – Вып. 2. Описание рукописей и бумаг, поступивших с 1846 по 1902 г. включительно. – М., 1905. – С. 405.
- ⁶² Титов А. Дневник Николая Ханенко // КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 159–160.
- ⁶³ Лазаревский А. Частная переписка Г. П. Галагана // КС. – 1899. – Т. LXVI, № 7. – С. 30.
- ⁶⁴ ЧОИДР. – Год II. – 1846. – Кн. 1. – С. I–II, 1–72; Кн. 2. – С. 73–152; а також окреме видання: Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкаго и междоусобїях, бывших в Малой Россїи по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 г. – М., 1846.
- ⁶⁵ Див.: Титов А. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1877) // КС. – 1897. – Т. LVIII, № 9. – С. 397.

- ⁶⁶ ЧОИДР. – Год III. – 1848. – Кн. 5. – С. 160.
- ⁶⁷ ЧОИДР. – Год III. – 1847. – Кн. 1. – С. 1–8.
- ⁶⁸ ЧОИДР. – Год III. – 1847. – Кн. 8. – С. 42–44.
- ⁶⁹ ЧОИДР. – Год IV. – 1847. – Кн. 1. – С. 105–108.
- ⁷⁰ ЧОИДР. – Год III. – 1847. – Кн. 9. – С. 20.
- ⁷¹ Соколов Е. И. Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. – Вып. 2. – С. 247.
- ⁷² ЧОИДР. – Год IV. – 1848. – Кн. 1. – С. 107–117.
- ⁷³ Титов А. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (1846–1877) // КС. – 1897. – Т. LVIII, № 9. – С. 401–403; № 10. – С. 34–37.
- ⁷⁴ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 3. – С. 14.
- ⁷⁵ Соколов Е. И. Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. – Вып. 2. – С. 234.
- ⁷⁶ Титов А. Дневник Николая Ханенко // КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 160.
- ⁷⁷ Письма Н.И. Костомарова в В.М. и Н.М. Белозерским // КС. – 1897. – Т. LIX, № 10. – С. 142.
- ⁷⁸ Див.: Титов А. Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754) // КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 152.
- ⁷⁹ Бодянский О. [Передмова] // Реестра всего Войска Запорожскаго после Зборовскаго договора с королем польским Яном Казимиром, составленныя 1649 г., октября 16 дня. – М., 1875. – 372 с.
- ⁸⁰ ЧОИДР. – 1858. – Кн.1. – С. 1–339; 1859. – Кн. 1. – С. 1–340.
- ⁸¹ Див.: Тодийчук О. В. Украина XVII–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. – К., 1989. – С. 73.
- ⁸² Кондрашов Н. А. Осип Максимович Бодянский. – М., 1956. – С. 47.
- ⁸³ ЧОИДР. – 1858. – Кн. 3. – С. 51–102.
- ⁸⁴ Див.: [Милорадович Г.М.] О роде дворян и графа Милорадович. – К., 1871. – С. 140.
- ⁸⁵ ЧОИДР. – 1862. – Кн. 3. – С. 1–133.
- ⁸⁶ ЧОИДР. – 1870. – Кн. 3. – С. 24–50.
- ⁸⁷ Соколов Е. И. Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. – Вып. 2. – С. 235.
- ⁸⁸ Модзалевский В. Генеральный судья Иван Чарныш и его род // КС. – 1904. – Т. LXXXIV, № 3. – С. 340.
- ⁸⁹ ЧОИДР. – 1871. – Кн. 3. – С. 10.
- ⁹⁰ Бодянский О. Предисловие // Диариуш или журнал, то есть повседневная записка случающихся при дворе ясновелможного его милости, пана Иоанна Скоропадского, Войск всепресветлейшого его императорского величества, Запорожских обоих сторон Днепра гетмана, окказий и церемоний, також и в канцелярии войсковой отправуемых дел, наченшийся 1722 году и оконченный в том же году, по преставлении и погребении помянутого же гетмана ясновелможного Иоанна Скоропадского, в месяце июле, войсковою канцелярии старшим канцеляристом Николаем Ханенком. – М., 1858. – С. XXI.
- ⁹¹ Южнорусския летописи, открытыя и изданныя Н. Белозерским. – Т. 1. – К., 1856. – 175 с.
- ⁹² Див.: Журба О. І. Київська археографічна комісія. Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – С. 173–177.
- ⁹³ Див.: [Милорадович Г. М.] О роде дворян и графа Милорадович... С.145.
- ⁹⁴ Титов А. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому // КС. – 1897. – Т. LIX, № 10. – С. 34.
- ⁹⁵ Соколов Е. И. Библиотека Императорского общества истории и древностей российских. – Вып. 2. – С. 224, 228.
- ⁹⁶ КС. – 1897. – Т. LIX. – № 12. – С. 460.
- ⁹⁷ Максимович М. А. Известие о Летописи Григория Грабянки... – С. 146.
- ⁹⁸ Антонович В. [Передмова] // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный Комиссиею для разбора древних актов, состоящей

при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1888. – С. XII.

⁹⁹ *Судиенко М.* Материалы для отечественной истории. – Т. 1. – К., 1853. – С. I.

¹⁰⁰ Там само. – С. II–III.

¹⁰¹ Там само. – С. III.

¹⁰² Там само. – Т. 2. – К., 1855. – С. III.

¹⁰³ Там само. – С. 89.

¹⁰⁴ ЧОИДР. – Год III. – 1847. – Кн. 1. – С. 1–8.

¹⁰⁵ *Швидько Г.* Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. – Вип. 7. – К. – Нью-Йорк, 2002. – С. 13–22.

¹⁰⁶ [*Милорадович Г.*] О роде дворян и графа Милорадович. – К., 1871. – 160 с.

¹⁰⁷ КС. – 1884. – Т. X, № 10. – С. 331.

¹⁰⁸ ЧОИДР. – 1871. – № 2. – С. 38–87.

¹⁰⁹ Акты фамилии Полуботок. 1669–1734. Из архива гр. Милорадовича. – Чернигов, 1889. – 64 с.

¹¹⁰ КС. – 1892. – Т. XXXVI, № 1. – С. 164.

¹¹¹ *Лазаревский А.* Предисловие. – С. XIV.

¹¹² Там само.

¹¹³ КС. – 1884. – Т. X, № 10. – С. 333.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ *Лазаревский А.* Предисловие. – С. IX.

¹¹⁶ Там само. – С. XVI.

¹¹⁷ КС. – 1884. – Т. X, № 10. – С. 336.

¹¹⁸ КС. – 1885. – Т. XXII, № 6. – С. 314.

¹¹⁹ *Швидько Г. К.* Фамільні архіви Гетьманщини... – С. 16.

¹²⁰ КС. – 1890. – Т. XXX, № 9. – С. 519.

¹²¹ *Лазаревский А.* Предисловие // Мотыженский архив. Акты Переяславского полку. – К., 1890. – С. I.

¹²² *Швидько Г. К.* Фамільні архіви Гетьманщини... – С. 17.

¹²³ Там само. – С. 18.

¹²⁴ КС. – 1890. – Т. XXX, № 9. – С. 520.

¹²⁵ *Лазаревский А.* Предисловие // Любецкий архив графа Милорадовича. – Вып. 1. – К., 1898. – С. I.

¹²⁶ *Швидько Г.* Фамільні архіви Гетьманщини... – С. 18.

¹²⁷ *Литвинова Т. Ф.* Папери родини Полетик у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. – С. 109.

¹²⁸ КС. – 1893. – Т. XL, № 3. – С. 494.

¹²⁹ *Титов А.* Дневник Николая Ханенко // КС. – 1896. – Т. LIV, № 7. – С. 151–196.

¹³⁰ КС. – 1902. – Т. LXXVII, № 5. – С. XXXI–XLIX.

¹³¹ *Модзалевский В.* Предисловие // Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове. – Чернигов, 1912. – С. 2, 6.

¹³² Рукописи П. Я. Дорошенка. – Чернигов, 1908. – 46 с.

¹³³ *Модзалевский В.* Предисловие // Материалы по истории Малороссии. – Вып. 1. Письма к Ивану Петровичу Забеле и его вдове. – Чернигов, 1912. – С. 6.

¹³⁴ КС. – 1892. – Т. XXXVII, № 4. – С. 1–21; № 6. – С. 363–398.

¹³⁵ КС. – 1890. – Т. XXIX, № 4. – С. 148–153; 1891. – Т. XXXV, № 10. – С. 129–133.

¹³⁶ *Стороженко А.* Предисловие // Стороженки. Семейный архив. – Т. 1. – К., 1902. – С. I.

¹³⁷ Стороженки. Семейный архив. – Т. 1. – С. 69–73.

¹³⁸ Стороженки. Семейный архив. – Т. 1. – С. 501.

¹³⁹ Стороженки. Семейный архив. – Т. 2. – К., 1906. – С. 66.

- ¹⁴⁰ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 3. – К., 1907. – С. I–II.
- ¹⁴¹ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 3. – К., 1907. – С. 15.
- ¹⁴² *Стороженко А.* Предисловие // Стороженки. Фамильный архив. – Т. 4. – К., 1910. – С. I.
- ¹⁴³ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 4. – К., 1910. – 610 с.
- ¹⁴⁴ Стороженки. Фамильный архив. – Т. 6. – К., 1908. – 800 с.
- ¹⁴⁵ *Гатцук С. А.* Архив Борщовых (опыт использования фамильных бумаг). – Чернигов, 1917. – 28 с.
- ¹⁴⁶ КС. – 1885. – Т. XII, № 6. – С. 317.
- ¹⁴⁷ КС. – 1889. – Т. XXIII, № 11. – С. 26.
- ¹⁴⁸ Див.: Центральный государственный исторический архив в Киеве. Путеводитель. – К., 1958. – С. 247, 258.
- ¹⁴⁹ *Васильчиков А. А.* Семейство Разумовских. – Т. 1. – СПб., 1880. – С. IX–X.
- ¹⁵⁰ КС. – 1890. – Т. XXX, № 7. – С. 134.
- ¹⁵¹ *Григоревич Н.* Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени. – Т. 1, 1747–1787. – СПб., 1879. – С. II.
- ¹⁵² Там само. – С. III.

Микола КРЯЧОК

ПЕРШИЙ ВИПУСК “ТАЙДАМАКІВ” ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: МАЛОВІДОМІ ФАКТИ, АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Друк одного з найвизначніших творів Т. Г. Шевченка – поеми “Гайдамаки” було започатковано в українському літературному альманасі “Ластівка”, впорядкованім Євгеном Гребінкою (СПб., 1841). “Коли саме, в якому місяці вийшла “Ластівка”, – писав Є. П. Кирилюк 1941 р. у статті “Шевченко в “Ластівці”, – невідомо” і, зіставивши наявні відомості про це видання, тут же уточнював: “...десь у травні–червні”¹.

В. С. Бородін, досліджуючи перше видання “Кобзаря” Тараса Шевченка й посилаючись на документи колишнього ЦДІА СРСР, переконливо доводив: “Майже одночасно з “Кобзарем” проходив цензуру альманах “Ластівка”. Записи про нього зроблено в реєстрі безпосередньо після записів про “Кобзар”. Альманах було подано до цензурного комітету під назвою “Малороссийский сборник” (назва “Ластівка” прийнята була вже в коректурі). Він надійшов до цензурного комітету 12 березня 1840 р. Цензор Корсаков майже одночасно читав “Кобзар” і твори Шевченка, вміщені в альманасі Гребінки”².

Один примірник альманаху (очевидно, з приватної колекції, на сьогодні – раритетного видання) зберігається під шифром Р-959 у філії № 1 Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Альманах форматом 14x11 см має тверду коричневу оправу, на шкіряному корінці якої позолотою відтиснуто: “Ластовка”, а дещо нижче – криптоніми: “И. П.”. Мабуть, це означає: “Издание Полякова”, оскільки на титулі вміщено такі вихідні дані: “С. Петербург. Издание Книгопродавца Василия Полякова. 1841”. На звороті зазначено:

“Печать позволяется с тем, чтобы по печатаньи представлено было в Цензурный комитет узаконенное число экземпляров. С. Петербург. 12 марта 1840 года. Цензор П. Корсаков”.

У верхній частині титульної сторінки після назви “Ластовка” вміщено підзаголовок: “Сочинения на малороссийском языке”, а також подано досить повну інформацію про авторський колектив та жанрову ознаку впорядкованих матеріалів.

З друкованим словом Т. Г. Шевченко виступив тут разом з І. П. Котляревським, Г. Ф. Квіткою-Основ’яненком, Л. І. Боровиковським, В. М. Забілою, Є. П. Гребінкою, О. С. Афанасьєвим-Чужбинським, О. П. Кулішем та іншими авторами.

“Ластівка”, як зазначено на титульній сторінці, друкувала повісті й оповідання, деякі народні малоросійські пісні, приказки, прислів’я, вірші й казки.

У “Ластівці” (с. 371–377) з’явився лише перший розділ “Гайдамаків” Т. Г. Шевченка, причому без назви. Тут було також вперше надруковано його твори “Вітре буйний”, “Причинна”, “На вічну пам’ять Котляревському” і, як продовження останньої поезії, – вірш “Тече вода в синє море...”³. Згадані твори Т. Г. Шевченка до першого випуску “Кобзаря” не увійшли. Про це писав і Є. П. Кирилюк: “В “Кобзарі” 1840 р. немає жодного уривка з “Гайдамаків”. Очевидно, Шевченко почав писати поему пізніше, вже після виходу “Кобзаря” [...]. Дуже можливо, що деякий матеріал Гребінка додав уже в процесі друкування “Ластівки”. Така наша думка про уривок “Гайдамаків”⁴. Учений наголошував: “Вперше в історії, весь альманах був складений з творів, писаних українською мовою”⁵.

Очевидно, беручи під сумнів, чи набуде популярності у російській столиці україномовне видання (власне, “Ластівка” і закінчилась одним випуском), Є. П. Гребінка у вступі з властивим йому народним гумором звертається (ніби між іншим) “так собі до земляків”: “Читайте, хлопці, коли уподобаєте, – а ні, як зволите, усе таки папір у хазяйстві здасться, коли часом кабаку заверните (мається на увазі цигарку. – М. К.), або люльку запалите, – і то добре” (с. 19).

Вміщений у “Ластівці” перший розділ “Гайдамаків” із посвятою “В. И. Григоровичу на пам’ять 22 апреля 1838” (день викупу Т. Г. Шевченка з кріпацтва. – М. К.) Є. П. Гребінка супроводив досить схвальною приміткою: “Порадував нас торік Шевченко “Кобзарем”, а тепер знову написав поему “Гайдамаки”. Гарна штука, дуже гарна, така смашна, мовляв, як у спасівку та у жаркий день після обіду гарний кавун – і їси, і ще хочеться – і читаєш і не одірвешся. Оце вам для приміру з неї перва глава. А там дальше усе лучче й лучче. Штука, я вам скажу!” (с. 371).

Не вдаючися до розгляду редакційних правок Є. П. Гребінки в авторському рукопису при публікації у “Ластівці” першого розділу “Гайдамаків”, що в основному торкались “устальованих тоді орфографічних та пунктуаційних норм” і досить повно висвітлені вченими-шевченкознавцями⁶, перейдемо до розгляду фактів щодо видання окремою книжкою та розшуку стародруків поеми “Гайдамаки”.

У “Біографії” Т. Г. Шевченка з посиланням на архівне джерело зазначено: “8 листопада 1841 р. Шевченко подав рукопис “Гайдамаків” до Петербурзького цензурного комітету”⁷. У реєстрі, поданому цензурним комітетом до Головного управління цензури, 30 листопада 1841 р. записано, що рукопис поеми “Гайдамаки” (“166 страниц”), який надійшов до комітету від Шевченка 11 і 29 (малось на увазі листопада. – *М. К.*), схвалений цензором Корсаковим до друку⁸.

1 грудня 1841 р. Т. Г. Шевченко забрав поему з цензурного комітету⁹. Того ж місяця книжку було надруковано¹⁰, але білет на її випуск у світ був підписаний цензором П. О. Корсаковим лише 21 березня 1842 р., про що свідчить запис у реєстрі Петербурзького цензурного комітету від 14 квітня 1842 р.¹¹ В одній із граф цього реєстру зазначено, що твір було видрукувано в друкарні А. Сичова.

Один примірник “Гайдамаків” 1841 року видання свого часу Т. Г. Шевченко подарував петербурзькому чиновникові Р. І. Чернявському¹². Оскільки він має власноручні правки Т. Г. Шевченка (в рядках 845 та 2522), то згодом потрапив до особового фонду поета (ф. 1) відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, де зберігається й нині під № 6¹³.

Видання першого випуску “Гайдамаків” окремою книжкою віднайти у відділі стародруків та рідкісних видань філії № 1 Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського не вдалося. Очевидно, це пояснюється мізерним тиражем цього видання (1 тис. примірників).

Як зазначав Сергій Єфремов, який у 20-х роках минулого століття зробив чималий внесок у наукову Шевченкіану, перше видання “Гайдамаків” друкувалося власним коштом автора, і майже весь наклад (800 примірників) поет продав петербурзькому книгареві І. Т. Лисенкову. Скориставшись матеріальною скрутою Шевченка, цей спритний ділок 8 лютого 1843 р. майже за безцінь придбав право на друк “Кобзаря” й “Гайдамаків”, що згодом призвело до судової тяганини (С. Єфремов яскраво описав це в статті “Шевченко на літературних позовах”)¹⁴.

Набувши згадане право, І. Т. Лисенков один примірник із нерозпроданого першого випуску “Гайдамаків” зброшував разом з “Чигиринським Кобзарем” та з метою отримання дозволу на друк подав 15 лютого 1843 р. до Петербурзького цензурного комітету. 19 лютого того ж року схвалення на друк дав цензор П. О. Корсаков. Книжку було надруковано під назвою “Чигиринський Кобзар і Гайдамаки”. Білет на її випуск у світ 17 серпня 1844 р. підписав цензор О. В. Нікітенко¹⁵ (примірник згаданої книжки зберігається під шифром Р-883 там же, у філії № 1 НБУ ім. В. І. Вернадського).

Книжка невеликого формату (11x17 см) має тверду картонну опрау. На шкіряному корінці позолотою витиснено: “Шевченко. Кобзар”, нижче – криптоніми: “Е. Т”. Штемпельний відбиток на першій сторінці – “Елисей Киприянович Трегубов” – дає розгадку криптоніму власника книжки, з колекції якого вона, очевидно, й потрапила до бібліотеки.

Своєрідність книжки – дві титульні сторінки. На першій подано її повну назву: “Чигиринський Кобзар і Гайдамаки”. Також позначено, що нове видання “з картинкою” виходить малоросійською мовою у Санкт-Петербурзі 1844 року. Тут же вміщено рядки рідкісної поезії Т. Г. Шевченка:

“Пішов Кобзар по вулиці –
З журби як заграє!
Кругом хлопці навприсідки,
А він вимовляє:
“Нехай буде оттакички!”...

У книжці з 5-ї по 75-ту сторінки видрукувано поезії “Кобзаря”, на останній сторінці подано зміст, потім – вставна, друга титульна сторінка. На ній зазначено: “Гайдамаки. Поема Т. Шевченка. Санкт-Петербург 1841”.

Повний текст поеми має окрему, осібну від “Кобзаря”, нумерацію: сторінки 7–124; сторінки 125–127 – це 23 “приписи” (примітки, особисто складені Т. Г. Шевченком), після пропуску однієї безтекстової (128-ї) на сторінках 129–131 вміщено “передмову”, що фактично була післямовою.

У кінці книжки на обкладинці з м’якого паперу блакитного кольору надруковане добре відоме нині звернення поета до передплатників у вживанім тоді словотворенні: “Панове субскрибенти!”.

Щодо окремого видання “Гайдамаків” 1841 року, що представляє для нас найбільший інтерес, видатний вчений та громадський діяч П. І. Зайцев, колишній член Центральної Ради, начальник Генерального секретаріату освіти, директор Інституту Шевченкознавства при УВАН, зауважував: “видавав Шевченко поему власним коштом, оголосив передплату й сам розсилав знайомим на Україні білети для “субскрибентів”¹⁶. Один передплатний білет “Гайдамаків” зберігся у фонді Т. Г. Шевченка ЦДАМЛМ України (ф. 506, оп. 1, од. зб. 28, арк. 1). Цей документ невеликого розміру (10,5x7,3 см) має такий зміст:

“Гайдамаки”
№ поема 91
Т. Шевченка
Цена 5 рублей ассигн.”

Номер зліва та його цифрове позначення, розміщене справа, вписано чорним чорнилом від руки. На звороті – власноручний підпис Т. Г. Шевченка цим же чорнилом (там само, арк. 1 зв.).

“Але справа передплати, – зазначав у своєму дослідженні П. І. Зайцев, – йшла мляво [...], петербурзькі видавці-спекулянти часто ошукували “субскрибентів”, і люди воліли заплатити гроші за готову книжку”¹⁷.

Проте Т. Г. Шевченко мав і надійних помічників у розповсюдженні “Гайдамаків”. У згаданому фонді ЦДАМЛМ України (оп. 1, од. зб. 30, арк. 1, 2) збереглися автографи двох листів поета, написаних 22 травня та 18 листопада 1842 р. викладачу фізики і математики 2-ї Харківської гімназії П. М. Корольову¹⁸.

Лицева та зворотна сторони білета попередньої передплати на поему “Гайдамаки”.
ЦДАМЛМ України, ф. 506, оп. 1, од. зб. 28, арк. 1. Оригінал.

Ця людина була палким шанувальником Т. Г. Шевченка та поціновувачем його творів, активним популяризатором “Кобзаря” та “Гайдамаків”. За власною ініціативою П. Корольов зібрав у Харкові від передплатників “Гайдамаків” 30 крб. та надіслав їх поету. 2 травня 1842 р. він писав Т. Г. Шевченку: “Узяв я у Корсуна десяток білетів, роздав, скільки було можна, і от тобі 30 рублів. Може б і більше та, ей-богу, і в мене багато роботи, та ще й через те, що мало в мене знайомих у Харкові, а на селі й того менше. Посилаю тобі “Запорозьку старину”, чим багаті, тим і раді [...], прошу “Кобзаря”¹⁹.

У листі від 22 травня 1842 р. Т. Г. Шевченко дякував П. М. Корольову: “Спасибі тобі, добрий чоловіче, за ласкаве слово, за гроші і Старину Запорозьку, спасибі і тільки що спасибі, а більше нічого не маю. Прийми, не гніваючись, Гайдамаки, а за Кобзаря вибач. Нема ні одного”²⁰.

У другому листі до П. М. Корольова, від 18 листопада 1842 р., Т. Г. Шевченко бідкався: “заставили мене злидні продать компонування всі і дрюковані і не дрюковані”²¹.

Подальші пошуки можливостей продажу накладу “Гайдамаків” знову привели Т. Г. Шевченка до І. Т. Лисенкова. В. С. Бородіну пощастило в 1962 р. віднайти у бібліотеці тодішнього ленінградського Державного музею Великої Жовтневої соціалістичної революції примірник першодруку (інвентарний № 29853) “Гайдамаків” 1841 р. із власноручним написом Шевченка такого змісту: “В вечное потомственное владение передаю право сего сочинения Ивану Тимофеевичу Лисенкову. Т. Шевченко. 1843 – февраля 8. Санктпетербург”²². Тож, сліди пошуку першодруків “Гайдамаків” ведуть до архівів та книгозбірень сусідньої держави.

Не вдаючися до глибокого аналізу рецензування перших випусків “Гайдамаків”, оскільки це – тема окремого дослідження, варто все ж зупинитися на окремих фактах, що стосуються цього питання.

У згадуваній на початку нашого допису статті Є. П. Кирилюка зазначено: “Для блазня з журналу “Библиотека для чтения” альманах “Ластівка” разом з книгою Основ’яненка “Жизнь и похождения Петра Сагайдачного” став приводом для знуцання з української мови”²³.

Надбпіч 18 - 1942

Ожидане тобою мій сонувач то до тебе м
 тебе не забув біжи прости мене і
 тебе не забув мило тинько м
 заброне, до не забув верну до
 не забуду, мене не забув прокла
 тивши парадокс, У шведській
 и доткнути. Миле в Стогодине
 и окомновале Димитріє не велич
 пошу. ^{най} іміне за небувати мо мед.
 приведи мене в февель, там
 впродави очейде прииде усе пр.
 кинув до мого, та не каже ти в
 и біди. Котр мислю и кажути
 що мислю, Роме мислю кинув гол
 бою на авт сумно добув. сьогодні
 оце тронити мене тинько мого
 добу мислю в рупець у доткнути.
 А небуваче добу не добув надати
 змило добу воли и помага! а треба
 буде добу вадоміти рамо. мого
 тинько мило серда до твоего
 пошлю мого вадоміти діждати
 Ша добу умертити на Укремні.

Лист Т. Г. Шевченка до П. М. Корольова. ЦДАМЛІМ України,
 ф. 506, оп. 1, од. зб. 30, арк. 2, 2 зв. Автограф.

В “Москвитянині” у рецензії Олександра Чужбинського, присвяченій “Ластівці”, що датована 14 серпня 1841 р., з любов’ю сказано про українську літературу й твори Т. Г. Шевченка, зокрема передбачено великий успіх “Гайдамаків”: “Є ще ... прекрасний уривок з поеми Шевченка “Гайдамаки”. Уявляю собі, що це вийде за поема! Степ, могили, Дніпро, ліси, козацтво! Ляхи!.. О, братіку, пиши швидше свого “Гайдамака” та дай і мені послухать козацької розмови!”²⁴.

У листі до Г. С. Тарновського (С.-Петербург, 25 січня 1843 р.), уже після появи повного тексту поеми, Т. Шевченко писав: “Спасибі вам і за ласкаве слово про дітей моїх Г а й д а м а к і в. Пустив я їх у люди, а до цієї пори ще ніхто й спасибі не сказав. Може й там над ними сміються так, як тут, москалі зовуть мене ентузіастом, сиріч дурнем. Бог їм завидить, нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого і не треба. Нехай собака лає, вітер рознесе. Ви, спасибі вам, боїтеся мені розказувать про людей – цур їм, покоштував уже я цього меду, щоб він скис”²⁵.

Торкаючись питання критики творів Т. Г. Шевченка, П. І. Зайцев відводив велику роль українському і російському вченому XIX ст. М. І. Костомарову: “В українському літературному русі він узяв живу участь, виступаючи як поет і як критик. Шевченкового “Кобзаря” й “Гайдамаків” він високо оцінював як творчий прояв народнього українського духу”²⁶.

Оцінюючи значимість Т. Г. Шевченка через призму сучасності вже в незалежній Україні, професор Григорій Клочек у статті “До істинного Тараса Шевченка” наголошує: “Національна ідея – домінанта творчості Шевченка”²⁷. А академіки НАН України Іван Дзюба і Микола Жулинський у вступі “На вічному шляху до Шевченка” до найновішого, повного зібрання творів Тараса Шевченка підкреслюють: “Волею історії він ототожнюється з Україною і разом з буттям рідної держави продовжується нею, вбираючи в себе нові дні й новий досвід народу, відгукуючись на нові болі та думи, стаючи до нових скрижалей долі”²⁸.

¹ Кирилюк С. Шевченко в “Ластівці” // Літературна газета. – 1941. – 7 березня.

² Бородін В. С. Перше видання “Кобзаря” Тараса Шевченка. Про факсимільне видання “Кобзаря” 1840 року. – К.: Дніпро, 1976. – С. 10–11 (Брошура до комплексу в футлярі).

³ Див. примітку до поезії “Думка” (“Тече вода в синє море...”) // Шевченко Тарас. Кобзар. – К., 1972. – С. 513; Шевченківський словник у двох томах. – Т. 1. – К., 1976. – С. 201.

⁴ Літературна газета. – 1941. – 7 березня.

⁵ Там само.

⁶ Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у дванадцяти томах – К., 1989. – Т. 1. – С. 443.

⁷ Див.: Т. Г. Шевченко. Біографія. – К., 1984. – С. 77.

⁸ Шевченко Т. Г. Документи та матеріали до біографії (1814–1861). – К., 1975. – С. 59. Задля стислості зазначимо, дещо узагальнено, що “в тексті

першодруку “Гайдамаків” цензурне втручання виявилось порівняно невеликим” (у рядках 475–476, 584–585, 843–845, 1838, 2521–2522). Повніше про це див.: *Тарас Шевченко*. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К., 1989. – Т. 1. – С. 443.

⁹ *Шевченко Т. Г.* Біографія. – С. 77.

¹⁰ Там само. – С. 76 (див. ілюстрацію титульної сторінки поеми Т. Г. Шевченка “Гайдамаки”, де зазначено рік видання книжки: “1841”).

¹¹ Шевченко Т. Г. Документи та матеріали до біографії. – С. 63–64.

¹² *Шевченко Тарас*. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 1. – С. 442 – 443.

¹³ Там само. – С. 442.

¹⁴ Наше минуле. – К., 1919. – Кн. I–II. – С. 40.

¹⁵ Шевченко Тарас. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 1. – С. 444; Шевченко Т. Г. Документи та матеріали до біографії. – С. 76.

¹⁶ *Зайцев Павло*. Життя Тараса Шевченка. – К.: Мистецтво, 1994. – С. 81. Текст назв. кн. видрукований за виданням НТШ та Бібліотеки Українознавства. – Париж – Нью-Йорк – Мюнхен, 1955.

¹⁷ Там само. – С. 81.

¹⁸ Листи потрапили до України з Державного літературного архіву (Москва) – спочатку до ЦДІА УРСР у м. Києві, а з останнього були передані 3 грудня 1967 р. за актом № 15/1 до ЦДАМЛМ УРСР. Вперше ці листи надруковано у виданні “Літературное наследство”. – 1935. – № 19–21 (див.: Повне зібрання творів Т. Г. Шевченка в десяти томах. – К., 1957. – Т. VI. – С. 388).

¹⁹ Листи до Т. Г. Шевченка. 1840–1861. – К., 1962. – С. 35.

²⁰ Повне зібрання творів Шевченка Т. Г. у десяти томах. – Т. VI. – С. 23.

²¹ Там само. – С. 25.

²² *Шевченко Тарас*. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – Т. 1. – С. 444. Збереглося зобов’язання Т. Г. Шевченка, видане І. Т. Лисенкову й опубліковане згодом у газеті “Судебный вестник” від 10 грудня 1867 р., такого змісту: “Я, нижеподписавшийся, продал в вечное и потомственное владение мои собственные сочинения Санктпетербургскому книгопродавцу Ивану Тимофеевичу Лисенкову, стихотворения на малороссийском языке: 1) “Кобзарь” и 2) “Гайдамаки”, и сам обязываюсь, что кроме книгопродавца Лисенкова, ни я сам, Шевченко, ни даже никто из моих наследников сего сочинения печатать права не имеет. Следующие за это деньги сполна получил; ежели же оные сочинения без ведома его, Лисенкова, напечатаю, то обязан заплатить ему, Лисенкову, тысячу пятсот рублей серебром неустойки, в чем и свидетельствую собственноручною подписью. Т. Шевченко” (див.: *Тарас Шевченко*. Документи та матеріали до біографії. 2-ге вид. – К., 1982. – С. 44).

²³ Літературна газета. – 1941. – 7 березня.

²⁴ Там само.

²⁵ *Шевченко Т. Г.* Три літа. Вибране: Поезії. Драми. Повісті. Листування. – К., Книговидавничий центр “Посредник” Ltd, 1994. – С. 299–300.

²⁶ *Зайцев Павло*. Життя Тараса Шевченка. – С. 145–146.

²⁷ Див.: Літературна Україна. – 2001. – 17 травня.

²⁸ *Шевченко Тарас*. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К., 2001. – Т. 1. – С. 9.

**ДОКУМЕНТИ ПОЛЬСЬКИХ АРХІВІВ ДО ІСТОРІЇ
ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVII ст.**

При всіх позитивних зрушеннях, які відбулися в царині української історіографії після відродження у 1991 р. державної незалежності України, ще й досі існує забагато невирішених проблем. Характерний приклад цього – розроблення історії українського козацтва. З'явилася маса різноманітних і різнопланових видань, котрі у переважній більшості мають науково-популярний характер. Особливо це стосується першої половини козацької доби. Є чимало охочих писати про Петра Конашевича (Сагайдачного) або Михайла Дорошенка, але незрівнянно менше тих, хто працює в архівах і буквально по крихтах збагачує джерельну базу досліджень про цих славних козацьких проводирів і про козацтво в цілому.

Внаслідок тривалих кверенд у польських архівосховищах нам вдалося знайти чимало важливих джерел до історії України козацької доби, але процес їхнього аналізу та введення до наукового обігу дуже непростий і потребує чималого часу. Накопичилося також багато різноманітних виписок, адже нерідко у великому за обсягом документі лише маленький фрагмент стосується козацтва. У зв'язку з цим ми вирішили звернутися до перевіреної методики, яка успішно застосовувалася в українській археографії ще з XIX – початку XX ст. (варто згадати хоча б археографічні публікації Стефана Томашівського), щоб увести до обігу цей матеріал шляхом публікації відповідних уривків чи регестів. Оскільки всі подані нижче документи дійшли до нашого часу в польських оригіналах чи перекладах, то ми подаємо їх звичайно в оригінальному написанні. Це дозволить як мінімум удвічі скоротити обсяг публікації, для спеціаліста ж польська мова не стане серйозним бар'єром для зрозуміння змісту документа.

Отже, нижче подаються 55 документів, переважно в уривках чи у вигляді регестів. Лише два з них (№ 7 – лист новогрудського каштеляна Самуеля Воловича і № 53 – лист Сигизмунда III) наведені повністю. Ці документи стосуються 1597–1624 рр. – надзвичайно важливого періоду в історії козацтва, коли воно, швидко зростаючи, відзначилось у війнах проти Османської імперії, особливо в Хотинській війні 1621 р., у війнах у Прибалтиці і Білорусі проти Московської держави і Швеції. Зрештою, в цей період воно стало авангардною силою у національно-визвольній війні українського народу проти колоніального гніту Речі Посполитої. Саме ці сюжети й висвітлюються в документах, що публікуються в даній добірці.

Усі подані нижче документи відклялися в польських архівосховищах, насамперед у Архіві Головному Актів Давніх у Варшаві (далі – АГАД), у таких фондах, як “Архів Радзивіллів”, “Архів Замойських”; а також у краківських архівосховищах, у відділах рукописів (далі – ВР) Бібліотеки Польської Академії наук (далі – БПАН), Бібліотеки Ягеллонського університету, Бібліотеки Чарторийських (далі – БЧ). У останньому випадку ми активно скористалися з добре відомих “тек” польсько-білоруського просвітителя Адама Нарушевича, з ініціативи якого наприкінці XVII ст. було створено майже 200 томів копій документів ранішої доби, насамперед XVI – початку XVII ст.

Серед авторів і адресатів документів зустрічаємо, природно, короля Речі Посполитої у 1587–1632 рр. Сигизмунда III Вазу, його сина, королевича Владислава (майбутній король Речі Посполитої у 1632–1648 рр. Владислав IV), турецьких султанів Ахмеда I (панував у 1603–1617 рр.), молдавського господаря Єремію Могилу (дядька св. Петра Могили, київського митрополита), великих і польних гетьманів коронних і литовських, таких як Ян Замойський, Станіслав Жолкевський (гетьман польний у 1588–1618 рр., гетьман великий у 1618–1620 рр.), Станіслав Конєцпольський (гетьман польний у 1618–1632 рр.), Карл Ходкевич, Криштоф II Радзивілл, а також київського воєводу Томаша Замойського (сина Яна Замойського), віленського воєводу Льва (Леона) Сапегу, дипломатів і агентів Речі Посполитої, серед яких – посол до Туреччини і Кримського ханства Отвиновський, Войцеха та Лукаша Казимира М’ясківських (вони з Анджеєм М’ясківським були визначними мемуаристами, які створили величезний комплекс листів і донесень, де ґрунтовно висвітлили військово-політичну ситуацію в Україні першої половини XVII ст.), вірменина Тороса Торосовича та ін. Є тут і документи, писані визначними військово-політичними діячами Османської імперії, як-от Скіндер-паша. Чимало документів (щоденників, листів тощо) є анонімними або принаймні ім’я автора в процесі неодноразових копіювань документів не збереглося. Але без особливого ризику помилитися можемо зазначити, що їхніми творцями були представники офіцерського корпусу Речі Посполитої, рядові шляхтичі, безпосередні учасники подій.

У перших документах даної публікації висвітлюються події часів австро-польсько-турецької війни кінця XVI–XVII ст. та пов’язані з ними події у придунайських державах. У той час там розгорнулася боротьба за впливи між Туреччиною і Польщею. Остання підтримувала господарів з династії Могили, у даному випадку в документах ідеться про Єремію Могилу, молдавського господаря у 1595 – травні 1600, 1601 – червні 1606 рр., та його брата Симеона Могилу, валаського господаря у 1600 – вересні 1602 рр., молдавського господаря від червня 1606 по жовтень 1607 рр. Туреччина в той час ставила на Михая I Хороброго, валаського господаря у 1593–1601 рр., який у 1600 р. на короткий час об’єднав під своєю владою всі придунайські держави (тобто і Молдавію, і Трансильванію). Запорозькі козаки брали участь у молдавських справах як на боці Могили та польських військ Яна

Замойського, тодішнього канцлера коронного, великого гетьмана коронного, так і на боці Михая. Особливий інтерес викликає лист Єремії Могили зі скаргою на жорстокі дії запорожців у Сороці, хоча навіть він визнає провину самих сороцьких міщан, які вступили у конфлікт з козаками. До цих документів хронологічно близьким є інвентар Коронного Скарбу Речі Посполитої. Хоча він був складений у 1611 р., однак чітко засвідчує, що в коронному скарбі як воєнні трофеї зберігалися булава і срібна труба Северина Наливайка, вождя національно-визвольного повстання в Україні 1594–1596 рр., причому ці речі були подаровані йому австрійським імператором Рудольфом II Габсбургом.

Наступна група документів стосується війни, яку провадила Річ Посполита проти Московської держави на початку XVII ст. і в якій активну участь брали запорожці. Свого часу на сторінках “Архівів України” ми друкували добірку козацьких листів, писаних з московського походу¹. У поданих нижче регестах йдеться насамперед про облогу Смоленська, взяття запорожцями Стародуба й Почепа, дії загонів Андрія Наливайка (чи не родича Северина Наливайка?), Матвія Ширяя, Михайла Хвастовця (Фастовця), про взаємодію запорожців з донцями, з повстанцями, які підтримували Лжедимитріїв, зокрема з Прокопієм Ляпуновим та Заруцьким. У листі новгородських (новгородських) жителів до князя Криштофа II Радзивілла, гетьмана польного литовського, подаються свідчення про обставини загибелі Хвастовця у 1617 р. До речі, згадуються й запорожці, які брали участь у воєнних діях проти Речі Посполитої на боці Московської держави (№ 29). У листі Самуеля Воловича (№ 7) згадується про свавілля козаків у Білорусі, зокрема поблизу маєтності князів Острозьких в Здителі (Здзіцелі) у Троцькому повіті. Однак тут немає чітких свідчень, що це були саме запорожці, а згадка про ротмістрів, яких у Війську Запорозькому ніколи не було, дає підставу вважати, що тут мова йде про інших (не запорозьких!) козаків, “козаків”, що склали частини легкої кінноти війська Речі Посполитої і мали таку назву, або ж про самозванні жовнірські з’єднання, а то й “лісовчиків”, які під приводом війни грабували Білорусь, та й не тільки її. Про це, до речі, свідчить ухвала “Панів-Рад” Великого князівства Литовського у Вільні 1.10.1614 р. (№ 15). Дуже важливо, що ці документи стосуються малознаного періоду, тобто 1606–1613 рр., документи про який відсутні навіть у ґрунтовній публікації матеріалів з російських архівів².

Не менш важливий сюжет, який висвітлюється в поданих нижче документах, це походи запорожців проти Туреччини та Кримського ханства і козацьке питання у переговорах між Варшавою та Стамбулом. Тут знову бачимо скарги турків на козацькі походи, вимоги приборкати козаків, навіть знищити їх. При цьому цитується типова для польської дипломатії характеристика козаків, як людей без роду й племені. Така версія активно пропагувалася Варшавою, щоб у разі дипломатичного конфлікту зі Стамбулом звернути провину на донців, на безродних людей, але аж ніяк не визнавати, що це були формально

піддані Речі Посполитої. Наводяться й важливі дані про деякі морські походи запорожців і донців, як от навесні (до 18 травня) 1618 р. Реляція Станіслава Жолкевського проливає світло на деякі обставини укладення мирного порозуміння із Військом Запорозьким у 1619 р. Найважливіші дані знаходяться в документах, які розповідають про перебіг Цоцорської битви 1620 р. та Хотинської війни 1621 р. Якщо говорити про Цоцорську битву, то ці документи дозволяють твердити про ширшу, ніж досі вважалося, участь запорожців і взагалі українців (війська українських магнатів і шляхти) у цій битві. Особливо цікавими є документи з історії Хотинської війни, що дозволяють краще уявити загарбницькі плани Османа II і організацію його походу під Хотин, активність запорожців на Чорному морі в цей період (через можливий удар козацького флоту на Стамбул турки навіть мусили перекривати Босфор ланцюгом). Анонімний польський щоденник повідомляє деякі важливі деталі, які стосуються Сагайдачного та його участі у Хотинській війні. Так, досі вважалося, що Сагайдачного було поранено отруєною стрілою, коли його загін потрапив у засідку. Щоденник же, який у цьому відношенні близький до свідчень мемуариста й учасника Хотинської війни Якуба Собеського³, говорить не про засідку, а, що більш вірогідно, тяжке непорозуміння (запорожці прийняли ворожий табір за свій), про поранення Сагайдачного кулею з “яничарки”, тобто рушниці, в руку (ясно, стрілою його було поранено в ногу пізніше), втрату ним коня, мужню оборону, втечу до лісу разом з Аннібалом і Млодецьким (явно польськими шляхтичами), звідки вони аж під Могилевом-Подільським зуміли вийти до своїх. Подаються нові деталі боїв під Хотином, зокрема про голод у козацькому війську, про нічні вилазки запорожців проти ворога. Про початковий період Хотинської кампанії оповідає також у своєму донесенні Торос Торосович. Подальші свідчення за 1623–1624 рр. проливають світло насамперед на нові конфлікти між Військом Запорозьким та Османською імперією, тяжке поранення Кантимир-мурзи, який своїми наскоками завдав Україні чимало лиха.

Нами згадано тільки деякі, найважливіші відомості з документів, які наводяться нижче. Сподіваємося, що нинішня публікація стане в пригоді дослідникам історії запорозького козацтва і сприятиме подальшому архівному пошуку джерел з даної проблематики.

Публікацію підготував о. Юрій МИЦИК

¹ Мицик Ю. Из джерел про участь запорожців у подіях “Смути” початку XVII ст. у Московській державі // Архіви України. – 2001. – № 1–2. – С. 21–31.

² Документи російських архівів з історії України. – Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. – Львів, 1998.

³ Остання за хронологією публікація твору Якуба Собеського була здійснена С. Комарницьким (*Комарницький С.* Хотинська епопея. – Чернівці, 2000. – С. 104).

№ 1**1597 р., листопада 24. Ясси. – Лист молдавського господаря Єремії Могили до великого гетьмана коронного Речі Посполитої Яна Замойського**

Мова йде про господаря Михая Хороброго, а також про послання про нього, автором яких був Черкес-бей, білгородський санджак.

АГАД, Архів Замойських, № 682. Польськомовний оригінал.

№ 2**1597 р., листопада 28. Сонч. – Лист до князя Криштофа Радзивілла**

“Новини” з Угорщини такі, що війська вели активний наступ на християнський табір. У цій битві у турків було до 40 тис., було чимало й наших християн, але не знаю, чому вони були неохочими до битви. Після розведення військ нашим християнам пофортунило, вони знищили чимало поганського війська, але далі від табору наші не насмілилися відійти”.

АГАД, Архів Радзивіллів, Відд. 5, № 9854, с. 26. Оригінал.

№ 3**1601 р., січня 5. Ясси. – Лист молдавського господаря Єремії Могили до великого гетьмана коронного Речі Посполитої Яна Замойського**

Мова йде про ординський наскок на Молдавію, який заподіяв чимало шкоди й Україні, багато людей забрали до неволі. За ними відрядив кілька панів зі свого двору і кількадесят інших людей, своїх п’ятигорців. Вони били татар, в’язнів забрали назад і відпустили на волю, вже понад 600 невільників визволили і відпустили.

АГАД, Архів Замойських, № 682. Польськомовний оригінал.

№ 4**1601 р., січня 7. Ясси. – Лист молдавського господаря Єремії Могили до великого гетьмана коронного Речі Посполитої Яна Замойського**

Подаємо всі відомості, які маємо про події в Мулянській (Валаській. – Ю.М.) землі. Повідомили і про вчинення справедливості жителям Сорок.

“Co się w Soroce od kozaków zaporoskich stało, zaczynj jesli te sprawedliwość z mieszczan sorockich mamy czynić, tedy nie wiemy z kogo, bo po kilkunastu set człowieka w Soroce kozacy teraz wysiekli i wybili, tak iż ledwie tam kto został, a nie tylko same soroczany wybito, ale żony i dzieci ich kozacy z sobą zabrali; wszakże ktokolwiek się znajdzie winnym, bądź z powiatu Sorockiego, abo też z tych ostatka mieszczan sorockich, których bardzo coś mało ostało, tedy obiecujemy w. m., naszemu mému panu, sprawedliwość słuszną i nieodwłoczną uczynić, gdyż poddane w.m. tak, jako i swe milujemy, i žal nam barzo(?) tych szkod, które się sługom i poddanym w. m. stały.”

АГАД, Архів Замойських, № 682. Польськомовний оригінал.

№ 5**1601 р., лютого 16. Ясси. – Лист молдавського господаря Єремії Могили до великого гетьмана коронного Речі Посполитої Яна Замойського**

Єремій Могила скаржить на свавілля жовнірів.

АГАД, Архів Замойських, № 682. Польськомовний оригінал.

№ 6**1601 р., травня 9. Ясси. – Лист молдавського господаря Єремії Могили до великого гетьмана коронного Речі Посполитої Яна Замойського**

Мова йде про брата Єремії Могили, валаського господаря Могилу, прохання допомогти йому військом. Треба діяти швидше, “bo pod ten czas za odejściem tamtych kozaków nizowych ludzi służyłych niewiele ma i za trwogami, które między pospolstwem strona Michałowa często wczyna, obawiając niebezpieczeństwa...”

АГАД, Архів Замойських, № 682. Оригінал.

№ 7**1606 р., червня 24. Венжовець. – Лист новогрудського каштеляна Самуеля Воловича до великого гетьмана литовського Карла Ходкевича**

“Jaśnie wielmożny mściwy panie hetmanie, mój mściwy panie szwagrze.

Uskarzam się w. m., memu mściwemu panu, na swawoleństwo kozactwa terazniejszego, którzy gromadami chodząc, wielkie krzywdy, uciski i łupiestwa ubogim poddanym czynią, najeżdżając na majątności szlacheckie, nie respectując na terazniejszy czas, bardzo głodny. Czemu zabiegając, aby majątności moje ubogie były cało ochronione, używałem dobrymi sposoby, czyniłem staranie, błagałem, iłem mógł, wedle przemożenia mego. Potym, będąc w majątności książąt ich mści Ostroskich, we Zdzieciele, nie podaleko majątności mej Więzowieckiej i tam jako się zachowali, pewenem, że pan starosta zdzięcilski nie zaniecha oznajmić w. mci. Przyjachali do mnie, do Więzowca, pierwej pan Sokolski, rotmistr, ze trzydziestą koni, a potym zaraz po nim pan Kopaszewski, drugo rotmistrz, ze dwudziestą kilką koni, o których nie wiedząc, że z sobą zlej woli byli, przyjąłem ich w dom swój u pokazałem taką chęć, jakom zwykł każdemu dobremu pokazywać, lecz kozactwo pana Sokolskiego miasto podziękowania i uszanowania mnie, napadszy pierwej niewinne na czeladź moje, poraniwszy mi sług, ze dworu zjachali, a mało na tym mając, potym gwałtem wielkim włamawszy się w dwor, przeławawszy płot, z pułhaków okrutnie strzelać pocięli, a na ostatek ogurami palić, właśnie jako w ziemi nieprzyjacielskiej, tak poczynali i mnie samego udespectować chcieli małzonke moje, która teraz na czasiech, z którą Sam Pan Najwyższy wie, co się z nią dziać będzie, wielce przestraszyli i też dziatki małe. Mnie samego Pan Bóg uchował i odmienił zamysł ich. Napotym sami z sobą, rancor dawny mając, zwadzili się, rannych poczynili niemało i towarzysza jednego z rotы pana Kopaszewskiego surmaczyk pana Sokolskiego na śmierć postrzelił, którego owdzie u mnie odbieżeli; teraz zaś jako mnie słuchy dochodzą, odpowiedz i pofałkę czynią, przegrażając się na mnie i na majątności moje. Proszę tedy w. m., mego mściwego pana, abyś w. m. takowe swowoleństwo ich pohamował, lub to przez pisanie, lub też przez kazanie, abyśmy my, szlachta, takowego bezprawia i lekkości nie ponosili, a zwłaszcza od takich ludzi, którzy nie są w zaciągu, tylko skupiwszy się swowolnie, takowe najazdy i gwałty czynią, znieważając sobie zwierchność w. m., naszego mściwego pana. Pewenem, że w. m., mój mściwy pan, uzaliwszy się

krzywdy mej wielkiej, takowych swowolników pohamować i karać będziesz raczył, zabiegając złemu swowoleństwu ich, żebym ja bezpiecznie od przegrozek ich na majątności swej w pokoju zostawał. Zaty m oddaję się jako najpilniej z służbami memi łasce w.m.

Z Więslowca d. 24 juny anno D. 1606.

W. m., mego mściwego pana, szwagier i powolny sługa Samuel Wołłowicz, kasztelan nowogródzki, ręką swą.”

БПАН, ВР, № 357. Оригінал, завіреним печаткою, яка погано збереглася. Адресат: “Jaśnie wielmożnemu panu, panu Janowi Karolowi Chodkiewiczowi, staroście żmódzkiemu, hetmanowi W.Ks.Litt., memu mściwemu panu i szwagrowi, oddać”.

№ 8

1610–1611 рр. – Уривки з “Різних реляцій” (по суті – щоденника) про московський похід військ Речі Посполитої, насамперед про облогу Смоленська

(26.10.1610) “Kozacy zaporoscy, którzy zpod Białej od tamtego wojska przyszli, posłali do k. j. m. z pośrodku siebie, poddaństwo swe i posłuszeństwo oddając k. j. m. i chcąc pod imie k. j. m. pod władzą hetmanów k.j.m. szczęście swe kończyć.”

(6.11.) “Posłów od kozaków zaporoskich z Białej do k. j. m. przyszli, poddaństwo oddają, o chorągiew prosząc, dając znać, że ich do confederatjej Dymitrowej uczynionej, p. Wielogłowski wiedzie, ale oni broni swej przeciwko k. j. m. podnosić nie myślą...”

(7.11.) “Posłowie drudzy z Wiaźmy od kozaków do k. j. m. chcą iść, których jest 3000 co najcelniejszych i doświadczonych.”

(10.11.) “Kozacy zaporoscy porozumiewszy się z ludzmi naszemi wnocy z siekirzami do bramy przypadli, chcąc ją wyciąć, ale gęsta strzelba z zamku nie dopuściła”. Потім козаки запалили одну браму.

(23.03.) Тисяча запорозьких козаків і піхота з рот короля його мості (1000) штурмом взяли Масальськ, пограбували й спалили, частина людей була порубана, частина згоріла.

(24.03.) “Dano znać, że kozacy zaporozcy, nad którymi Bohuszewicz starszym, byli ubiegli Starodub tym sposobem: gdy blisko miasto podoszli, starodubianie, nie mogąc się tak prętko sprawić, wyszli z parą chorągwi, w rzeczy się im podawać. Których niewdzięcznie przyjąwszy, posłali z nimi sto, wybrawszy swoich do odebrania przysięgi. Którzy, gdy na zamek weszli, zaczyniwszy za sobą kratę, wszystkich wysiekli kozaków. Co oni obaczywszy, rzucili się jedni do drabin, drudzy do ognia i tak zamek spaliwszy, ludzie wysiekli. Prochów 400 cetnarów wypaliło się, działa jednak sprowadzili, potem i posadę jedne miasta spalili i ludzie na głowę wybili.”

(20.04.) Послано львівського підстоля Домарацького до Білої з ініціативи короля до запорозьких козаків. Козаки, коли піддалася Біла, хотіли вчинити там тиранства, вимагали викупу від міщан на 15 млн. рублів. Було покарано керівників цих бунтів і погамовано їхню сваволю. Король наказав козакам іти під Можайськ. Цього дня було написано універсал до козаків, як тих, що взяли Стародуб, так і тих, що взяли Почеп.

(9.06.) На світанку кількох запорозьких козаків, які виїхали з замку, було схоплено (неприятелем).

(16.06.) Московити вчинили вилазку заради трави і напали на козаків, але ті їх швидко загнали назад до замку.

(22.06.) Від запорозьких козаків, котрих веде з України Єронім Харлинський, прибули посланці до короля його милості. Вони дали знати, що на допомогу королеві іде 3000 козаків, а йде 1000 козацької піхоти.

(23.06.) Козаки брали участь у черговому штурмі.

(5.07.1611) “Pan Charliński ze 2000 koni kozaków z Ukrainy do obozu przyszedł i k.j.m. praezentował”.

Бібліотека Ягеллонського університету, ВР, № 112/ III, арк. 161–196. Копія.

№ 9

1611 р., лютого 9. Табір військ Речі Посполитої під Смоленськом. – Уривок з листа невідомого до невідомого

“U nas teraz to nowego. Prokopij Łepunow, który był wojewodą od Dimitra w Rezanie, do posłuszeństwa już jego k.mci przystąpiwszy, wiarę zламаł, uniwersałę po Moskwie, ludzi do siebie zwołując, rozpisuje, do którego się też Zarucki, zdrajca, także przywiazawszy, z niemałą gromadą wojska ku Tulie idą, aby stamtąd ludzie k.j. mci i im przychylni moskiewskiego narodu wyprzeć, usiłe nawałoną państwa tego na nogę postawić, jednakże ich Pan Bóg nie poszczęści, bo pan starosta chmielnicki z panem starostą uświackim ruszyli się z pułkami swemi przeciwko nim, do których się też pułki Nałewajka i Seraja kozaków do 3000 przebranych przyłączyło. Lepiej tak podobno, że Pan Bóg tę kupę zmienników sprowadził, a za ich też mocną swą ręką zawsze trzymając, raczy pana naszego i rzeczy jego piastować, wraz wszystkich znieście. W tych przeszłych dniach wolułow(?) moskwicin wierny jego k. mśc z kilkiem tysięcy kozaków naszych miasto Wielki Łuki czatą ubiegł, gdzie wielka część ludu nad 24000 wysiekszy, do posłuszeństwa ostatek jego k.mci przywiodł. Pontus Wichry (?)

Datt pod Smoleńskiem 9 february 1611”.

БЧ, ВР, № 361, с. 19. Копія кінця XVIII ст. Записи кінця XVIII ст. на початку документа: “1611 d. 9 february”, a також в кінці документа: “Nowiny z Moskwy poslednie”.

№ 10

1611 р., квітня 11. Табір військ Речі Посполитої під Смоленськом. – Уривок з листа невідомого до невідомого

“J.m.p. hetman, wojewoda kijowski, w ten tydzień ma też wyjechać, a podobno Dnieprem się puścić do Rusi dla jakiego zamysłów Bathorego i już k.jego m. do zaporozan pisze, aby się tam wszystcy obrócili, gdzie jego mśc p. hetman ukaże”.

БЧ, ВР, № 361, с. 27. Копія кінця XVIII ст.

№ 11

1611 р., червня 18. Табір військ Речі Посполитої під Смоленськом. – Уривок з листа невідомого до невідомого

Розповідь про капітуляцію Смоленська перед військами Речі Посполитої 13 червня. Згадується про козаків, що стоять під Смоленськом.

БЧ, ВР, №361, с. 49–52. Копія кінця XVIII ст.

№ 12

1611 р., вересня 22. – “Відомості з Московії”

“22 числа повернулися наші шпигуни з Вязьми”. Згадується в їхніх повідомленнях про Михаїла Романова. “Передалися і два козаки з Вязьми, Івашко

і Лук'ян з війська Заруцького і вони розповіли..." "Козак Андрушко, котрий ходив у роз'їзд від Вязьми під Дорогобуж", потрапив у полон, чимало розповів про події під Калугою, тощо.

БЧ, ВР, № 361, с. 49–52. Копія кінця XVIII ст.

№ 13

1611 р., жовтня 1. Варшава або Краків. – З переліку речей (інвентаря) Коронного Скарбу Речі Посполитої

"1.X.1611 р.

Булава і срібна труба Наливайка, послана йому від імператора Рудольфа".

БЧ, ВР, № 152, с. 560. Копія кінця XVIII ст. з копії 1659 р.

№ 14

1613 р., грудня 24. Варшава. – Універсал Сигизмунда III до "обивателів вількомирських"

Мова йде про жолд для польського війська і для Війська Запорозького.

Попереджає про козацьку сваволю. "Згідно з нашими або гетьмана нашого листами і нашим наказом козаки мають стати там, де їм від нашого гетьмана буде призначено." Мова йде також про маєтності, награвовані у татар.

АГАД, Архів Радзивіллів, Відд. 2, № 595. Копія.

№ 15

1614 р., червня 12. – Лист київського воєводи Томаша Замойського до Сигизмунда III

Мова йде про татарський наскок на Буки. Шагін-Гірей пустив чутку, що йде в похід, а сам став тут, у полях. Під Тилігулом хан розбив Шагін-Гірея, котрий, поранений, втік за Дунай, в Добруджу. Хан іде до Тягині.

БЧ, ВР, № 361, с. 185–188. Копія кінця XVIII ст.

№ 16

1614 р., жовтня 1. Вільно. – Ухвала Панів-Рад щодо ліквідації свавільних "куп"

"Повідомляємо, що надходили скарги про те, що свавільні люди, згідно з укладеною ними "конфедерацією" після взяття грошей від нас, що нас дуже обтяжило, мали роз'їхатися. Але деякі з них, засмаковавши собі сваволю, підняли прапор і без королівських листів спустошують землю, чинять різні кривди та збитки. Просимо, щоб гетьман Ходкевич набрав військо, розгромив сваволю, боронив кордони від ворожих нападів з боку Смоленська."

АГАД, Архів Радзивіллів, Відд. 2, № 613. Оригінал, засвідчений десятками печаток та підписів.

№ 17

1614 р. – Лист турецького султана Ахмеда I до короля Сигизмунда III

"Козаки з Дніпра виходять чайками на море і нападають на Туреччину. Але ж раніше наш намісник говорив з вашим послом про необхідність знищення

(вами) козаків.” “To jest jedno łotrowstwo, który polak, który moskwicin, który wołoszyn, który mułtanin, z różnych narodów zebrawszy się, czas potem upatrzywszy, broić zwykli”. Треба постаратись їх знищити.

БЧ, ВР, № 108, с. 1177–1180. Копія кінця XVIII ст.

№ 18

1614 р. – Лист турецького султана Ахмеда I до короля Сигизмунда III

Султан пише, що на його (султана) скарги “zawszechmy ten respons mieli, że kozacy ludzie z różnych narodów złożeni zbójców i łotrów gromadą, starać się będziem, jeśli się napotym ukażą o ich zniesienie, z których listów znać, że kiedybyś wasza królewska mość chciał, na możności by nie schodziło”.

БЧ, ВР, № 108, с. 1107–1114. Копія кінця XVIII ст.

№ 19

1615 р., лютого 1. – Лист дипломата Речі Посполитої в Туреччині Отвиновського до невідомого

Під час переговорів Каракаш-паша й інші кілька разів говорили, що вони цих козацьких кривд в жодному разі не хочуть терпіти й неодмінно будуть шукати їх у Польщі. Візир за Скиндер-пашою твердив, що султан не буде їх терпіти, від чого загроза Черкасам, Каневу та іншим містам на кордоні. Скиндер-паша сьогодні чи завтра їде до Очакова.

БЧ, ВР, № 109, с. 21–22. Копія кінця XVIII ст.

№ 20

1615 р., травня 31. Варшава. – Лист короля Сигизмунда III до литовського гетьмана Карла Ходкевича

“Ми зрозуміли з вашого листа, що Смоленський замок має достатньо провіанту. Цих ватажків, котрих купи (загони. – Ю. М.) ваша мосьть, пославши з (загону) Карвацького Гінбула, розгромивши, полонив, а саме Свідерського, Чижа з їхніми товаришами, то накажи їх ваша мосьть негайно скарати.

Московських бояр, котрі вийшли зі столиці (Москви. – Ю. М.) і котрих ваша мосьть прислав до нас, ми ласкаво прийняли, дали їм через їхню бідність (гроші) із свого скарбу.”

Бібліотека Варшавського університету, ВР, № 59, Арк. 4–5. Оригінал, засвідчений коронною печаткою.

№ 21

1616 р., березня 13. – Інструкція шляхти Слонізького повіту

Мова йде і про те, що шляхта цього повіту розгромила свавільних козаків.

БЧ, ВР, № 109, с. 617. Копія кінця XVIII ст.

№ 22**1616 р., липня 1. –
Лист турецького султана Ахмеда I
до короля Сигизмунда III**

Скарга на новий козацький напад. Козаки чинять шкоду, часом нападають і на Молдавську землю. Послано з листом-відповіддю до короля Сигизмунда III Мехмед-чауша.

БЧ, ВР, № 109, с. 717. Копія кінця XVIII ст.

№ 23**1616 р., вересня 12. –
Угода між королем Сигизмундом III
і господарем Молдавії**

“Uskromiliśmy kozaka w domu, swawolą chamowali najazdy ich do Turek, teraz na nie przez szpary patrzymy.” Мова йде про спосіб дотримання миру з Туреччиною: треба не допустити, щоб козаки чинили шкоду туркам. Турок має усвідомлювати небезпеку війни, коли шукає різних приводів до неї, “і до tego, że mu kozacy Czarne morze odjęli, bez którego się on obejść nie może...”

БЧ, ВР, № 109, с. 809–813. Копія кінця XVIII ст.

№ 24**1616 р., жовтня 18. – Під Дорогобужем (?). –
З конфесат “язиків” із Дорогобужа**

“Язики” чимало розповіли про дії донських козаків, котрих князь Микита Борятинський посилав проти шведів. “Ale przed niedziel sześciami razem kozaków zaporoskich i innych zdrajców naszych, co się do Moskwy przedawali, i Niemców coś, wszystkiego pięćset koni do szwedów odjachał(o). Miedziecki jednak i po dziś dzień stoi niedaleko Tychwina manastyra”.

БЧ, ВР, № 109, с. 849–853. Копія кінця XVIII ст.

№ 25**1617 р., березня 15. Копись. –
Лист шляхтича Глебовича
до литовського гетьмана Карла Ходкевича**

Автор повідомляє, що цього дня отримав листа зі Смоленська і далі наводить його копію. У ньому, зокрема, говориться: “Ostrożka dyak na imie Iwan Michajłow, który przed tym samego Buturlina uczył, a teraz przy nim obiecnie w Ostrożku mieszkał i w cerkwi przy obiedni śpiewał, powiada, że iż dla tego uciekł z Ostrożka, iż wiedział, że się nie mają tam czego spodziewać, do tego głód wielki; bywając między smolany bojary, którzy w Ostrożku mieszkają, słyszał że między sobą mówią, iż myślą do króla posłać, prosząc o miłosierdzie, żeby ich przy derewniach i majątnościach ostawił...” Вони хочуть служити королю.

БПАН, ВР, № 357, с. 166–168. Оригінал.

№ 26**1617 р., березня 23. Смоленськ. – Лист Максима Вовка,
королівського ротмістра у Смоленську, до князя
Криштофа Радзивілла**

Нагадує про свої бойові заслуги і працю, котру сам на Смоленському замку несе, про значні видатки. Просить про фінансову підтримку.

АГАД, Архів Радзивіллів, Відд. 5, № 17876. Оригінал.

№ 27**1617 р., травня 20. Варшава (?). –
Універсал короля Сигизмунда III**

Мова йде про “козацьку сваволю” і про готовність Речі Посполитої до військового походу.

БЧ, ВР, 110, с. 95–96. Копія кінця XVIII ст.

№ 28**1617 р., червня 22. Луцьк. –
Лист королевича Владислава (?)
до литовського гетьмана Карла Ходкевича**

“Отримали листа, в якому говориться, що Скіндер-паша йде до Кам’яця-Подільського з турецьким і татарським військом. Є відомості з Константинополя, що перс туркові дуже дошкуляє. Війська від українних панів готуються, вони не хотіли йти до пана гетьмана, якщо мене там не буде.”

БПАН, ВР, № 359, арк. 42. Оригінал.

№ 29**1617 р., червня 29 (19). Новогрудок. –
Лист новгородських жителів
до князя Криштофа Радзивілла**

Скарги на тяжке становище, прохання про допомогу. “Чимало хоругов й. к. м. проходило, ми приймали і відправляли їх з великою шанобою”, хоча “odrywacz od gęby swej, ciężko nabytego chleba”. Нещодавно, 4 червня, невдовзі після від’їзду “від нас жовнірів-лісовчиків і смоленських, котрі незносні стацію взяли від нас, не було в нас старшого на уряді, тобто пана вїйта і намісників.” Тоді несподівано вдерся до міста із 150-ма кінних пан Єленський (?).

(Потім) “niejaki Chwastowiec, który, nie ukazując listów jego kr. mści, ani jego (...)” cztery dni zmieszkawszy, okrutnie ubogie miasto ściemierzył, biorąc nie (...)” dostatecznie miód, wino malmazia, ałe wyciągając i gwałtem biorąc”.

“Наші люди взбунтувалися, “rozgromili je, a znać tego Chwastowca samego i niektórych przy nim pozabijali. Teraz za tym jako nas słuchi dochodzące rozproszeni niektórzy z tego kozactwa zgromadzeni rychło swoim albo posiłkiem od połku Lisowskiego przegrążając się na ostatnią zgubę i wywrócenie tego ubogiego miasta”. “Просимо про пораду й порятунок, про допомогу.”

АГАД, Архів Радзивіллів, Відд. 5, № 10565. Оригінал.

* Незначні фрагменти тексту не прочитуються.

№ 30**1617 р., вересень. Табір військ Речі Посполитої
над Дніпром. – Проект угоди польного гетьмана коронного
Речі Посполитої Станіслава Жолкевського
із Скиндер-пашею**

Мова йде про приборкання козацтва. У першій статті угоди пропонується заборонити походи на Чорне море “козацького лотровства”.

БЧ, ВР, № 110, с. 727–730. Копія кінця XVIII ст.

№ 31**1617 р. – З відповіді литовського канцлера
Левандовського на запит, поданий у петиціях
гетьмана польного литовського
Криштофа Радзивілла**

“To kozactwo, które na granicach moskiewskich, już do tego czasu tam jest. List do smołęńskiego żołnierza, aby przy panie hetmanie trwali, nie zjeżdżając do Smoleńska”

БЧ, ВР, № 110, с. 303. Копія кінця XVIII ст.

№ 32**1617 р. – Лист-відповідь Скиндер-паші гетьману польному коронному
Речі Посполитої Станіславу Жолкевському**

Паша скаржиться на козаків, вимагає вжити заходів для того, щоб це “лотровство” не могло повернутися до Польщі.

БЧ, ВР, № 110, с. 225–227. Копія кінця XVIII ст.

№ 33**1618 р., червня 26. – Лист дипломата Речі Посполитої
Отвиновського до невідомого**

Мова йде про переговори зі Скиндер-пашею відносно козаків.

“Kozaków wszystkich posłaliśmy do Moskwy i włość (?) im postąpili, a to kozaków, którzy się wykradli na morze, tych trudno na morzu łapać, atoli drogę zastąpiliśmy, że nie mogą wnieść, wy też bijcie ich”.

Мултянського (валаського. – Ю. М.) господаря скинули, “кажуть, що Щербан (Serban) (це вчинив)”.

БЧ, ВР, № 110, с. 643. Копія XVIII ст.

№ 34**1618, червня 28. Жовква. – Лист гетьмана польного
коронного Станіслава Конєцпольського
до короля Сигизмунда III**

“18 травня була таємна рада щодо вчинення незмірної шкоди донських козаків, які виходили (на море) і незмірну шкоду вчинили на Чорному морі”.

БЧ, ВР, № 361, с. 217–218. Копія кінця XVIII ст.

№ 35**1618 р., вересня 27. Варшава. – Лист короля Сигизмунда III до литовського гетьмана Карла Ходкевича**

Мова йде про татарські наскоки на Україну, котрі так потривожили не тільки жителів руських, але й Малої Польщі, що ті покинули свої будинки й маєтності. Галга-солтан задумав новий похід. “З іншого боку, турки, як свідчать відомості з Константинополя, після закінчення війни з Персією хочуть іти на нас. Ми хочемо, щоб “московський народ” присягнув на вірність нашому сину, королеви (Владиславу).”

БПАН, ВР, № 359, с. 130. Оригінал.

№ 36**1618 р., жовтень (?). – Із польсько-кримської угоди, яку привіз з Криму, очевидно, Отвиновський**

Стаття 5: “Kozaków w dokończenie nie kładzie i nie obowiązuje króla jego mości od nich za pokój”.

БЧ, ВР, № 110, с. 835–836. Копія кінця XVIII ст.

№ 37**1619 р., не раніше жовтня. – З реляції великого гетьмана коронного Станіслава Жолкєвського королеві Сигизмунду III на сеймі Речі Посполитої**

Мова йде про дії Скіндер-паші.

“In october szedłem przeciwko kozakom z wojskiem różnie pułkami, z których jeden pan podstoli koronny (Ян Кросновський. – Ю. М.) prowadził, drugi – pan starosta kamieniecki, trzeci – pan starosta winnicki, ostatni – pan Kazanowski. Posłałem do nich, bom chciałem, żeby osobno byli, ale oni przecie szli, nie mogli ich zahamować starsi ich i nie śmieli, aż kiedym się przymknął, choć przegroźki były od nich, jednak szedłem ja do nich. Przybył mi do wojska j. m. p. wojewoda ruski z pocztom niemałym, słudzy kscia j. m. c. Zbarazkiego, krajczego koronnego, więc i owi obywatele województwa Kijowskiego, którzy pod ten czas okazowanie mieli. Posłyszawszy o takiej potędze wojska j. k. m. c. k. kozacy, a zwłaszcza starsi, opowiedzieli się, że się nie chcą z hetmanem koronnym potykać, zaczym i drugim serce upadło, posłali na traktaty, których kopią posłałem w.k.m. c. m. c. teraz oryginał sam oddawam.”

БЧ, ВР, № 110, с. 469. Копія кінця XVIII ст.

№ 38**1620 р., вересня 24. На Цоцорських полях. – Лист Станіслава Жолкєвського, гетьмана великого коронного і канцлера коронного, до короля Сигизмунда III**

“Повідомляємо, що прибув Скіндер-паша. Чекаємо на його підхід щогодини. Вже з тиждень як прибув калга-султан. Він став під нашим табором із Скіндер-пашею. У п’ятницю ми мали успішну битву ввечері, темрява перервала бій. У суботу ми вийшли в поле, йшла битва 6 годин, від полудня до самої ночі, потім ми пішли до свого табору, але на другий день, тобто в неділю, чимало наших людей втекло, що змішало наші справи. Не думаю, щоб їх багато мало втекти, бо мусили пливти вночі через ріку, багато їх потопилося, а багато (погинуло) від

ворога, котрий їм там, за рікою, заступив шлях. Через них вибухнула тривога, мало не все військо стало тікати. Тут Скіндер-паша і калга-султан мають понад 60 тис. війська, видно, підуть на володіння Речі Посполитої.

P.S. Ми не можемо тікати й тому, що маємо багато поранених. Поранено вінницького старосту, Денгофа, Малинського, а з ротмістрів – мій син і племінник.”

АГАД, Архів Радзивілів, Відд. 2, № 732.

№ 39

1620 р., вересня 29. Кам'янець-Подільський. – Лист Войцеха М'ясківського до Томаша Замойського

Мова йде про Скіндер-пашу і хана. “Наші не взяли “язика”, тільки принесли голову турка, урядника з Тягині, його пізнав господар (молдавський ?). Він давав своїм молдаванам і сербам по 100 червоних золотих за в'язня, але не змогли дістати “язика”. Йдеться і про підхід 18 числа ворожих військ, про битву на Цецорських полях, зокрема відзначається, що яничари з турками сильно вдарили на праве крило (наших) гусар, і ті не змогли стримати тиску, відступили до окопів. Про це “kozacy nic nie wiedząc i z piechotą dfo samej nocy trzymali na sobie nieprzyjaciela z wielką szkodą swą, bo je i od dwóch tysięcy mało co zostało. Rozwieła noc ostatek i naszy do końca z przegraną, wrócili się do okopu”. Мова йде про польських шляхтичів, зокрема про Фаренсбаха та про Стефана (прізвище не можна прочитати через дефект рукопису, ясно тільки, що воно закінчується на “-ський”. – Ю. М.). Останній “był w tysiącu ukraińców dobrych przyszedł, powiadają, że w Prucie utonął, drudzy – że tylko ranny uchodzi”.

Розбійник Бернавський стоїть у Буковині з чималим військом.

АГАД, Архів Замойських, № 732. Оригінал.

№ 40

1621 р., квітня 17–21. Стамбул. – “Реляція з Константинополя”

17 квітня... При мені відправляли посольство митрополита і греків до Москви. Вони несли (в дар) шаблю й булаву, просячи приєднатися до цієї війни (на турецькому боці).

БПАН, ВР, № 2253, арк. 239 зв.–240 зв. Копія.

№ 41

1621 р., квітень. Стамбул. – Анонімний лист-“пересторога” до уряду Речі Посполитої

“Przestroga z Konstantinopela.

Krótko oznajmuję, co się tam dzieje i czego się w tamtych krajach ma się spodziewać. Sułtan Osman sam na tę wojnę zaraz, na początku maja, wychodzi z Adrianopola do nas. Wielka tam gotowość ziemią i morzem. Halił pasza ze wszystką armatą na Czarne morze wychodzi, zabiegając incursiom kozackim. Dla miłosierdzia Bożego nie wiercie gospodarzowi wołoskiemu, który upewnia pokojem, gdyż takie ma rozkazanie od Porty i to czynić musi. Na tym są, aby Kamieniec miasto wzięli, gdyż sobie cesarz obiecaje królestwo wszystko łatwo posieść, kiedy to miasto w rękę będzie miał. A moje zdanie, byście sobie i ciężko mieli uczynić, wojska swoje jako najprędziej stawcie, a prędko, gdyż król perski Kardy wziął, gdzie czterej książąt residowało, a to się działo ziemią i tak te państwa szeroko zasięgały

granicami swemi, z jednej strony Babilony, a z drugiej strony Diarbalium. Hołdowali turkowi, zacyz dowiedziawszy się turek, rozkazał baszy z Damaszkuz na prace iść tamtym ріезетом (?), jakoby mogli te swoje ksiєstwa recuperowac. Niechaj wam Pan Bóg pomocnym będzie, abyście mogli nad tym nieprzyjacielem zwyciestwo mieć, прєдka by o przyjaźń wasze starali. Pan Bóg też Sam tak pokarał, iż począwszy od Constantinopela o same Jasy, bydła zdychają, nawet i konie, wielki tam głód. Ałe by tego niekiedy by to Pan Bóg zdarzył, aby wojsko wasze dobrze opatrzone tureckie wojsko uprzedziło do Wołoch, co Panie Boże daj.”

БПАН, ВР, № 2253, арк. 244–244 зв. Копія.

№ 42

1621 р., квітня 23. – Із зашифрованого листа невідомого автора (очевидно, польського агента) до гетьмана польного коронного Станіслава Конєцпольського

“List o tureckich rzeczach z liter przełożony.”

Мова йде про подію в Стамбулі, після чого відзначається:

“...Łańcuchem mają zamknąć Czarne morze, robią go teraz od jednego zamku do drugiego, boją się barzo kozaków, żeby nie wpadli do miasta”.

Турки послали до хана каптан, булаву, шаблю, 1000 червоних золотих.

БПАН, ВР, № 2253, арк. 236. Копія.

№ 43

1621 р., квітня 9–25. – Донесення агента, посланого гетьманом польним коронним Станіславом Конєцпольським до Молдавії

Мова йде про підготовку Туреччини до війни, про ситуацію в Яссах.

БПАН, ВР, № 2253, арк. 238. Копія.

№ 44

1621 р., травня 14. Львів. – Лист великого гетьмана литовського, віленського воєводи Карла Ходкевича до короля Сигизмунда III

“...Patrze i na kozaki, aby się pod nie dla diffidentiej, którą mają, o nas nie podmykać... Z kozaki traktować na inkursią morską mym zdaniem, już próżno, bo próżno, i ten Halił basza już pono do tych czasów na nim jest, zacyz impresia ta nie mogła by swego końca wziąć, już ich pod (...) * na te dwa razy zachować”.

БПАН, ВР, № 2253, арк. 244 зв.–245. Копія.

* Незначні фрагменти тексту не прочитуються.

№ 45

1621 р., серпня (?) 15. Табір військ Речі Посполитої (?). – Уривок з анонімного листа

“Kozacy zaporoscy z taboru swego puścili czaty pietnaście tysięcy. Tegoż dnia turcy i tatarzy uderzyli na tabor kozacki, gdzie bitwę mieli z sobą, nic nie uczyniwszy kozakom, odstąpili od taboru i rzuczyli się na tych, co w zagony poszli ku Soczawie”.

Бібліотека Ягеллонського університету, ВР, № 112/III, арк. 270. Копія.

№ 46

1621 р., серпня 3 – жовтня 15.
Табір військ Речі Посполитої під Хотиним. –
Із “Щоденника турецької війни”

“(29.VIII)... O Sahajdacznym taka też wiadomość do jego m. p. hetmana przysła: puściwszy się z obozu ku Sciepanowicom, aby z swoim Wojskiem Zaporoskim zszedł, natrafił na szeroki szlak, zdaleka obaczył dymy i ognie, rozumiał, że na swój tabor natrafił, bliżej potym nadjedzie aż na sam obóz turecki, pojrzzy(?) po gęstych namiotach, obaczy, że nie żart, nazad się cofnie; w tym go postrzegła straż turecka, za nim poskoczyła. Placy jej dotrzymał, stawili się z turki mocno. Skoro straż do obozu dała znać o ludziach, wysunęło się, co żywo. Sahajdaczny, nierówno widząc, gdyż mu silnej bydy poczęli, począł z Annibałem i Młodeckim do chrostu uchodzić, tam konia zbywszy, pieszo się mężnie bronił i, w rękę z janczarki postrzelony, lasami uchodzić począł i prosto się na Fareszów ku Dniestrowi puścił. Zastawszy wojsko swe nad Mochiłowem, referował poselstwo do królewicza jego mci i do ich mców panów hetmanów. Tamże zaraz młodocy Brodawkę zrzucili, a jego hetmanem obrali...”

(5.X.) “...Dostali kozacy opryszka jednego, z Rzepnicze rusina, którzy przenantę od cesarza tureckiego za dwadzieścia czerwonych złotych, obietnicami wiernimi humoroczony, miał być zapalić obóz nasz; na mękach powołał kilku poddanych pana Humniskiego, a sam, jako zasłużył, nazajutrz garło dał od rąk katowskich...”

(7.IX.) “Rano poczęli się turcy podmykać pod kozacy, a Łermont też oszańcował się szańcem, który przymknął z jednej strone do pana Dio(ngo)ffa, a z drugę strone do taboru kozackiego...”

(9.IX.) Козаки відбивають турецький напад.

(11.IX.) Турки стріляють з гармат по козацькому табору, але без особливої шкоди. Однак вони вбили “полковника Яцька”, 10 козаків і чимало коней. У ніч із суботи на неділю запорожці з німецькою та польською піхотою вдарили на турецькому таборі, завдали туркам значної шкоди.

(12.IX.) Вночі запорожці напали на турецький загін.

(14.IX.) “...Із kozacy zaporoscy przeszła sprawę Brodawki, hetmana swego przeszłego, którego Szahajdaczny za okrykiem Wojska wszystkiego dał ścięć, (w) kilka dni, jako do nas przeszedł, w koniach wielką szkodę mieli i ostatniego się zniszczenia obawiali przez różne do Wojska przyście, nic sobie sian nie przygotowawszy, barzo na nędze swoją szarkali, wołoczyli się po obozie naszym od namiotu do namiotu, siana żebrząc. Rzuciliśmy im wiązankami, kto co mógł, i swoim koniom obroku ujmując, sucharami też, bo omałe chleba mieli, odżywając ich...”

(15.IX.) Турки били з гармат по козаках.

(У ніч на 19.IX.) “...Zaporoskich ośm tysięcy, upatrzywszy ciemną barzo noc, cicho z kosami, a z rohatynami wpadli do obozu niżnego tureckiego, co był nad samym Dniestrzem, zdobyli śpiący wszystkich, nakłoli ich po namiotach pozostałe po Karak-baszy namioty rozszarpali, w jegoż własnym namiocie registra i computy wojskowe wzięli. Lańcuch, którego więc znaczni baszowe dla znaku używają i on też, gdy był żyw, zażywał, porwali, także pułku jego chorągiew wielką czerwoną ze złota, z kopiejem pięknie robioną, odjeli, koni do dwoch set, welbłądów do trzydziestu, powyganiali do taboru swego i tak z tą korzyścią bez szkody z wielką przedkością i cichością wrócili się do swoich.”

(У ніч на 24, п’ятницю) 2000 запорожців з піхотинцями pana Бобовського і великим числом “нашої лужної челяді” вдарили на турецькі намети і на міст, зробили вдалий наскок.

БЧ, ВР, № IV.1651, с. 153–186.

№ 47

**1621 р., серпня 31. – Табір військ
Речі Посполитої під Хотинном. –
З листа Тороса Торосовича**

“ Nowiny z obozu przez p. Torosa Torosowicza.

Naprzód to, że kozacy przysli i położyli się pod Stepanowcami u Curki Doliny, stamtąd wyprawili na troje czaty pod Soczawę, pod Ludzie i ku Jasom. Tym czasem nastąpił chan sam i ze trzydzieścia tasięcy segwanom, dostawając onych, którzy byli zostali w taborze. Tym czasem czata, która była pod Ludzie i ku Jasom, wróciła się bez swej szkody. A ta czata, która się wracała od Soczawy, dziesięć tysięcy, trafiła na tatarzy, dosyć mężnie broniąc się, jedni się do swego obozu przedarli, drudzy ku obozowi naszemu się puścili, których dwa tysiąca niedałego naszego obozu stanęło. Od tych że kilkasziesiąt przybiegło do j.m.p.hetmana do obozu naszego, powiedając, że kozaków w taborze tatarowie dostawają. A to się działo 27 dnia augusta. 28 augusta przybieżał pacholik z pułku j. m. p. bełskiego, powiadając, iż się kozacy przedarli przez wojsko tatarskie i stanęli u Komorowa w Wołoszech, cztery miłe od obozu. Od tych kozaków 30 augusti przyszło do j. m. p.hetmana prosząc, aby jaką wielką znaczną czatę posłał przeciwko nim na odsiecz, obawiając się tego, aby tatarowie ich w ciągnięciu nie rozerwali. J. m. p. hetman wyprawił tak wojska litewskiego, jako i polskiego, dwanaście tysięcy, nad któremi j.m.p. Potocki, j.m.p. belzki, j.m.p.Ferencbach i inszych wiele poszło. Primo septembris spodziewać się kozaków od wieczora abo drugiego dnia rano...”

БПАН, ВР, № 2253, арк. 254 зв. Копія.

№ 48

**1621 р. – Лист невідомого до князя
Криштофа Радзивілла (?)**

“Містечко Жванець, (власність) небіжчика пана Олександра Калиновського, кам’янецького старости, пограбували й розгромили під час хотинської війни з турками”.

АГАД, Архів Радзивіллів, Відд. 2, Кн. 6, с. 118–121. Копію даного листа вміщено у збірнику копій документів за 1501–1660 рр. з архіву короля Станіслава-Августа Понятовського.

№ 49

**1623 р., травня 27. Мінськ. – Лист мінських бурмистрів
і райців до князя Криштофа Радзивілла**

Мінські міщани “бѣдац wielce ścisnени i zubożени nie tylko przez różne przy-padki i ustawiczne jazdy i stanowiska ich mśc panów żołnierzów, jako i przeszłym roku w tym że ubogim mieście stanowiska swe mieli jego m.pan Porebski i pan Szmeleng z chorągwiami swymi, do tego p.p. lisowczycy i innych do kilku p.p. rotmistrzow.przejazdami, statiej brali i wielkie krzywdy i uciski mieszczanie kr. jego mści odnosili. A iż i teraz już mało nie czwierć roku stanowisko mają ich mśc panowie towarzystwo chorągwi w.ks.mści...” Ми їх прийняли зичливо, але й тепер деякі панове пахолки “krzywdy i wiążenia wielkie miasto odnosi”. Просимо справедливості.

АГАД, Архів Радзивіллів, Відд. 5, № 9723. Оригінал.

№ 50**1623 р., листопада 10. – Лист краківського каштеляна до короля Сигизмунда III**

Мова йде про новини “з України”, які надійшли із Сокаля, що 22 жовтня татари напали з Чорного шляху на Україну. Йдеться також про свавілля лісовчиків у Сокалі та Грубешові.

БЧ, ВР, № 115, с. 345–348. Копія кінця XVIII ст.

№ 51**1623 р., листопада 27. – Лист кримського хана до короля Сигизмунда III**

Хан вимагає, щоб козаки не ходили походами на море і спалили чайки, щоб козаки в Запорозжі були взагалі знищені.

БЧ, ВР, № 115, с. 376–377. Копія кінця XVIII ст.

№ 52**1624 р., січня 7. Варшава. – Лист короля Сигизмунда III до віленського воєводи Льва (Леона) Сапєги**

“Zygmunt III z Bożej łaski król polski, wielkie książe litewskie, ruskie, pruskie, maz(owieckie), źm(udzkie), inf(landzkie), etc, szwedzki, gotski, vand(alski) dziedziczny król.

Wielmożny uprz. nam miły.

Wdziecznie to powinszowanie od uprz. w., jako zdrowia dobrego, tak też szczęśliwego, przy fortunnych pociechach na ten nowy rok panowania, pramujemy comisię do rozgraniczenia dobr naszych z dziedzicznymi, uprz. w. rozkazaliśmy wielmożnemu podkanclerzemu W.ks.Lit. wydać. O kozakach nizowych, aby na włości iść mieli, wiadomości dotąd żadni nie mamy, ani na posługę nasze zaciągać ich nie myślimy. W czym jeslibyś uprz. wasza dostateczną o takich zamysłach ich miał wiadomość, nie omieszkas uprz. w., nam o tym dać znać. Zyczymy przy tym uprz. w. dobrego od Pana Boga zdrowia.

Dan w Warszawie d.7 january roku Pańskiego MDCXXVIII panowania królestw naszych polskiego XXXIII, a szwedzkiego XXXI roku. Sigismundus rex.”

Бібліотека Варшавського університету, ВР, № 58, арк. 7. Оригінал, засвідчений особистим підписом короля та коронною печаткою. Адресат: “Wielmożnemu Leonowi Sapiedzie, wojewodzie wileńskiemu, mohiłowskiemu staroście, uprz. nam miłemu”.

№ 53**1624 р., січня 7. Варшава. – Лист короля Сигизмунда III до віленського воєводи Льва (Леона) Сапєги**

“Wielmożny...

W takim Rzptej od postronnych nieprzyjacioł niebezpieczeństwie, w takim domowych spraw zatrudnieniu, w tak wyuzdanej swejwoli ukrainnej zawzięcia przychodzi nam de summa sei radę brać... od pogan za rozdrażnieniem ich częstym i gwałtownymi kozackimi najazdy wisi niebezpieczeństwo, czego się było od Gustawa Sudermanlandzkiego kscia w takiej naszej niegotowości spodziewać, do czego domowa i ukrainna swawola przyjść miała...”

Допоміг Господь Бог, бо від поганина не було набігів. З нашого доручення доводиться пану гетьману (коронному) йти на важке погамування української сваволі, а які будуть результати, покаже час.

“Już ta tam swawola górę barzo wyniosła, nie dość na tym, że ustawicznemi ziemią i morzem państw tureckich najazdy tak potężnego nieprzyjaciela irritowali, teraz już do tego przyszło, że z przyległymi sąsiady tajemnie znoszą, upominki od nich biorą, pacts i przymierza z niemi ku szkodzie i niebezpieczeństwu Rptej zawierając, spiski i conspiracie między sobą czynią. Nie zahamowało ich srogie zakazania nasze, aby państw tureckich nie infestowali, dwa kroc w tym roku na morze swoją armatą wywiodszy i szkody niezmiernie poczyniwszy, do tego rzeczy przywiedli, że wojny od pogan mało już pewne bydź...”

Бібліотека Варшавського університету, ВР, № 58, арк. 35. Оригінал, засвідчений особистим підписом короля та коронною печаткою.

№ 54

1624 р., липня 28. Балин (?). –

Лист Лукаша Казимира М'ясківського до Томаша Замойського

“Дістав лист з Костянтинополя. Його мосьт (гетьман ?) відправив три частини війська в поля, послав і на буджаки шпигунів, щоб попереджали про небезпеку.” Чутки про керівника білгородських ногайців Кантимир-мурзу, який невідомо “чи помер, чи ні”. “Któremu, wiemy pewnie, spuchł był łeb od postrzału, że całe dwie niedzieli na oko nic nie widział, twierdząc niekórzy, pisząc, jakoby już zdechl”.

“Вчора було послано посла від молдавського господаря до його королівської мості.”

АГАД, Архів Замойських, № 732. Оригінал.

МАЙНОВІ РОЗПОРЯДЖЕННЯ ВОЛИНСЬКИХ ШЛЯХТИЧІВ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТЕСТАМЕНТІВ ТА РЕЄСТРІВ СПАДКОВОГО МАЙНА XVI ст.

Дослідження тестаментів як джерела, що висвітлює широке коло проблем життєдіяльності особи й соціуму в цілому, не має у вітчизняній історіографії, на відміну від Західної Європи, великої традиції. Зокрема, у Польщі впродовж останніх десятиліть видрукувано чимало праць, пов'язаних із дослідженням тестаментів як окремих осіб, так і представників цілих родів чи соціальних верств, а також кілька корпусних публікацій самих текстів актів останньої волі¹. Від початку 1990-х років поодинокі розвідки, що стосуються дослідження змісту заповітів, побачили світ і в Україні², натомість реєстри спадкового майна все ще лишаються поза увагою вчених³. Між тим, ці два види юридично-правових документів, доповнюючи один одного, становлять неоціненне джерело пізнання духовної та матеріальної культури,

оскільки містять унікальні відомості для дослідження ментальності, побуту, родинних стосунків, фінансового стану та матеріального забезпечення шляхетського соціуму. Насамперед ідеться про тестаменти та реєстри, що містяться в актових книгах судово-адміністративних установ Волинського воєводства XVI ст.

Дана публікація на прикладі тестаментів та реєстрів спадкового майна, виявлених у книгах Луцького земського суду, що зберігаються в ЦДІАК України, демонструє інформаційні можливості зазначених документів, а також окреслює окремі фрагменти життя шляхти. Вибір для публікації саме цих документів не є випадковим, оскільки тут тестаменти супроводжують реєстри спадкового майна, за винятком реєстру майна Богдана Хрінницького (самого тестаменту виявити, на жаль, не вдалося).

Тестамент як правовий акт для надання юридичної сили мав вноситися для вписання до книг земського уряду (II Литовський Статут, розділ VIII, артикул 2)⁴. Така ж практика існувала й для реєстрів майна, що складались опікунами після смерті тестатора, тобто вони також вносились для вписання до земських книг (II Литовський Статут, розділ VI, артикул 4)⁵. Показово, однак, що, на відміну від заповітів, стосовно яких приписи права виконувались, реєстрів майна в книгах зустрічається обмаль. Так, до п'яти перших книг Луцького земського суду за 1565–1584 рр. вписано 43 тестаменти і лише п'ять реєстрів (вони публікуються нижче).

Тестаменти як свідчення останньої волі людини сповнені роздумів щодо тлінності людського життя, неминучості смерті; бажаючи залишити цей світ, *“щоб по душі нічого поганого не залишилося”*, тестатори давали розпорядження щодо поховання, визначали опікунів для дружин, дітей, розподіляли між спадкоємцями дідичне та набуте за життя майно тощо. Реєстри, доповнюючи диспозиції тестаменту в майновій частині, детально фіксують наявне рухоме та нерухоме майно.

Нижче спробуємо коротко продемонструвати номенклатуру майна, присутнього у принципово важливих для спадкоємців і родичів майнових розпорядженнях, що їх містять тестаменти та реєстри.

Варто зазначити, що всі п'ять реєстрів спадкового майна складено за різних обставин. Так, реєстр майна Яна Хрустицького підготовлено ним самим. Можливо, це пояснюється тим, що кількість його боржників перевищувала 20 осіб, і тому тестатор одночасно з написанням останньої волі складав реєстр, ретельно зазначаючи, хто і що винен, коли мав повернути, яку частину боргу повернуто і яким є залишок. Звернімо увагу, що в заповіті Ян Хрустицький, згадавши лише основних боржників, тут же зазначив, що повний список усіх інших подано в реєстрі: *“хто мені що винен: зем'яни, шляхта, жиди, міщани, на те я листи маю, які до рук панам опікунам віддав та на реєстр всі долги списавши, за печаткою своєю, зоставил”*. Обов'язком же опікунів було простежити за вчасним поверненням боргів: *“а долги справуючи, те все в захованю своїм для синів моїх до літ їх зупольних мети мають”*.

Реєстр майна Богдана Хрінницького складено 1 лютого 1576 р., під час прийняття Іваном Хрінницьким опікунських прав від свого батька, Михайла Хрінницького.

Обставини постанови тестаментів та реєстрів майна Василя Рогозинського та Андрія Русина Берестецького відповідають усім правовим нормам щодо оформлення документів такого характеру. Ці реєстри вирізняє наявність опису нерухомої власності – садиб та господарчих будинків: комор, пекарень, спіжарні, стайні, броварні з обладнанням та майном.

Про стан розвитку господарства в маєтках тестаторів свідчать переліки худоби та збіжжя. Так, за нашими підрахунками, Ян Хрустицький у трьох своїх дворах мав 33 воли, 55 дійних та 23 ялових корови, 51 теля, 67 ягнят, 84 вівці, 70 свиней, 58 поросят, 493 гуся тощо. Такий детальний підрахунок кількості худоби тестатора дає матеріал для вивчення специфіки розведення та вирощування худоби.

Варто при цьому зазначити, що опис худоби містить відомості не лише стосовно розвитку тваринництва, але і культури землеробства, особливо коли в документах подається інформацію про іншу сільськогосподарську продукцію, що дозволяє досить докладно з'ясувати характер землеробства та особливості його розвитку. Подаються описи всіх запасів збіжжя, – того, що зберігається у скиртах на полі чи в stodолі, вимолоченого зерна у коморах і навіть засіяного. Описи збіжжя свідчать, що у XVI ст. на Волині культивувалися такі зернові культури, як пшениця, жито, овес, ячмінь, горох, просо, гречка, а зазначені обсяги зернової продукції мають зацікавити науковців, які досліджують історію розвитку господарства.

Не менш важливим рухомим майном, переліки якого містять усі без винятку документи, було вбрання. Подаються відомості про його гатунок, тканини, з якої виготовлено той чи інший одяг, хутряні та інші оздоблення тощо. Перелік речей, що були власністю тестатора та його родини, дає уявлення про їх майновий статус та заможність.

Коштовності, що згадуються в тестаментах та реєстрах, як правило, не відзначаються різноманітністю. Це – вироби із золота та срібла: персні, ланцюжки, ложки, кубки тощо. Опис цих предметів завжди супроводжується зазначенням їх вартості (кожного окремо).

Важливе місце в документах відводилося відомостям про зброю, яка дуже часто оздоблювалася коштовним камінням. Утримання зброї (й володіння нею) впливало із функціональних зобов'язань шляхетського стану. Номенклатура зброї, її кількість, гатунок, виробники – все це дозволяє відтворити військоове оснащення шляхти. У реєстрах згадано й про шаблі, рушниці, сагайдаки, ощепи, остроги тощо; подано опис військового спорядження, коней та зброї.

Не було обійдене увагою при складанні документів столове та кухонне начиння, виготовлене із цинку, міді, заліза (тарілки, миски, ложки, кварта, кубки тощо).

Публіковані нижче документи дають уявлення про побут волинської шляхти XVI ст., а самі тексти тестаментів та реєстрів майна відкривають ширші, ніж представлено у стислому повідомленні,

можливості для вивчення матеріального стану окремих осіб, родин та соціальних груп.

Документи підготовлено до публікації згідно з “Методичними рекомендаціями по передачі текстів документів XVI–XVII ст.”, розробленими 1986 р. співробітниками центральних державних історичних архівів України в містах Києві і Львові. Тексти відтворено відповідно до їх написання в оригіналі. Збережено всі літери кириличного алфавіту, за винятком “ѣ”, що передається як “я”; м’який і твердий знаки передано у повній відповідності з їх уживанням у тексті. Виносні літери вносяться в рядок і передаються курсивом; паєрки на позначення “ї” та “й” передано через курсивне “и”. Пунктуаційні знаки, великі й малі літери проставлені з наближенням до сучасного правопису. Текст поділено на слова згідно з сучасними граматичними правилами, на абзаци – за формуляром акта і змістовним наповненням тексту документів. Кінці аркушів позначені двома скісними рисками (/).

Публікацію підготувала Людмила ДЕМЧЕНКО

¹ Див., зокрема: *Aleksandrowicz-Szumlikowska M.* Radziwiłłówny w świetle swoich testamentów. Przyczynek do badań mentalności magnackiej XVI–XVII wieku. – Warszawa, 1995; *Augustyniak U.* Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim. – Warszawa, 1992; *Borkowska M.* Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybor testamentów z XVII–XVIII wieku. – Kraków, 1984; *Falniowska-Gradowska A.* Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII wieku. – Kraków, 1997; *Holdys S.* Więzi rodzinne w świetle mieszczzańskich testamentów z pierwszej połowy XVII wieku // *Studia Historyczne.* – 1986. – R. 29, z. 3. – S. 347–357; *Karpinski A.* Zapisy “pobożne” i postawy religijne mieszczczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII w. // *Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI–XVIII w.* – Warszawa, 1989. – S. 203–233; *Krochmal J.* Przemyskie testamenty staropolskie // *Rocznik historyczno-archiwalny.* – Przemyśl, 1989. – nr. 6. – S. 133–156; *Sowina U.* Najstarsze sieradzkie testamenty mieszczzańskie z początku XVI w. Analiza źródłoznawcza // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 1991. – R. XXIX. – S. 3–25; *Testamenty mieszczczan wojnickich 1599–1809 / Opracował i wydał Piotr Dymmel.* – Wojnicz, 1997.

² Див., зокрема: *Барловська А.* Духівниці як культурно-історичні пам’ятки XVII–XVIII ст. // *Сіверянський літопис.* – 1998. – № 1. – С. 54–59; *Її ж.* До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами духовних заповітів) // Там само. – 2000. – № 1. – С. 33–36; *Демченко Л. Я.* Заповіт княжни Гальшки Острозької // *Острозька давнина.* – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 110–111; *Її ж.* Тестаменти княжого роду Збараських // *Архіви України.* – 1996. – № 4–6. – С. 26–36; *Її ж.* Волинські тестаменти XVI ст.: дипломатичний аналіз // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.* – Т. 2. – К., 1997. – С. 35–65; *Ей же.* Волинские завещания XVI в. в Литовской метрике: Источниковедческий аспект // *Lietuvos Metrika.* 1991–1996 metu tyrinejimai. – Vilnius, 1998. – S. 134–148.

³ Значним є доробок у цьому напрямі польської історіографії. Див., зокрема: *Modelski K.* Ruchomości mieszczczan wolsztyńskich w XVII wieku w świetle inwentarzy // *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego.* – Wrocław, 1989. – S. 201–212; *Pośpiech A.* Majątek osobisty szlachcica w świetle wielkopolskich pośmiertnych inwentarzy ruchomości z XVII wieku // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 1981. – R. XXIX, nr 4. – S. 465–482; *tenże.* Miejsce ubioru w wielkopolskich poś-

miernych inwentarzach szlacheckich XVII wieku // Ibid. – 1986. – R. XXXIV, nr 3. – S. 433–449; *tenże*, Majsterkowicz w kontuszu (Szlachecki pośmiertny inwentarz mobiliów jako źródło do badań osobowości) // Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego. – 1989. – S. 177–190; *tenże*, Pułapka oczywistości. Pośmiertnie spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku. – Warszawa, 1992. – 144 s. *Wyszański A.* Szlacheckie inwentarze pośmiertne z XVI w. jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1954. – R. II. – S. 691–699; *Życiński S.* Złote szable w inwentarzach pozostałości szlachty koronnej // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1986. – R. XXXIV, nr 1. – S. 91–94; *tenże*, Kosztowności w inwentarzach pośmiertnych szlachty koronnej w dobie sarmatyzmu. Wyznacznik zróżnicowania majątkowego // Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX. – Warszawa, 1992. – S. 171–175.

⁴ Статут Великого князства Литовского 1566 года // Временник Императорского общества истории и древностей российских. – Москва, 1855. – Кн. 23. – Отд. II. – С. 150.

⁵ Там же. – С. 114.

№ 1

1572 р., серпня 5. – Тестамент Андрія Русина Берестецького

Во има Бжое станьса. Ку вечной памети.

Тое то речы, кгда ж вси sprawy людские поспол и ровно з людми с паметей людских сходат и в забыти бывають, чого если бы писмом вперед будучым не было обьяснено. Прото я, Андрѣи Ивановичъ Русин, будучы з допущения Бжого навежонъ неспособным здорovemъ обложною хоробою а бачечы то, иж ничего на свете певнейшого нет над смерть, которая каждого члвика минути не может, и постерегаючы, абы по животе моем ѿ маетност мою никоторая небезпечност, трудности и завожена межи детми и кровными моими не уросла, розмыслившыса на то добре, будучы за ласкою Божею при цалом розуме и зуполной памети своеи, умыслиль есми волю свою на писме зоставити, яко ж симъ тестаментом моим ѿстатнею моею волею всим воец и каждому зособна, кому бы то належало те пер и напо том завжды ведати, ѿзнаимую и такъ мети хочу.

Напервое, поручаю дшу мою Бгу ѿтцу моему небескому, сотворителю неба и земли, Исус Хрысту, сыну его и духу светому, а тело мое земли, которое мает брат мои рожоньи пан Федор Иванович Русин з милыми приятелы моими, кгда пан Бог дшу мою до фалы своее насветшое ѿт тела моего взати будет рачил, хрестиянскии погresti и поховати перед церковью Рожества Христова ув отчизне моеи у Берестечку.

А дочку мою Настасю лет недорослую, к тому и всю маетност мою в опеку, в оборону и в ласкавое бачене милым сестричком моимъ, писару земскому лудкому пану Михаилу а пану Павлу Корытєнским, а пану Василло Ивановичу Рогозенскому злецамъ, которую ж то девочку мою помененую зо всею маетностю моею мают ихъ млст помененые панове в опеку и в оборону свою взати и, паметаючы на повинност кровную, которую их млст зо мною мають, к тому и на заховане мое против их мл, в добром порадном ховаю и уцтивом цвиченю мети.

А што са дотычет убогое маєтности моеє, напервое, двора и части имени моего отчизного з ровного поровнаня мнѣ от брата моеє родное¹ панов Федора а небожчика Яцка Русиновъ zostалоє Берестечка, къ тому людеи на передности Луцком, теж отчизных, на част мою от менованое брата моеє zostалых и приходачих; к тому особливе трох дворищъ на том же передности Луцком мною самым у жида Песаха на вечность купленых, так же дому в месте Луцком в паркани над рекою Стыромъ лежачого; к тому речеи моих рухомых золота, серебра, грошеи готовых, шать, коней ездных, стада свередего, быдла рогатого и дробного, цены, меди и спрату домового в помененом дворе моем отчизном в Берестечку.

Ино же-м я старшую девьку свою Раину, отдаючи в малжонство за пана Семена Хребтовича Богуринского, даль ей готовых грошеи коп двесте литовских, к тому ланцух золотыи у сту копах гршеи литовских же, а в значной выправе, то ест: в золоте, в серебре, перлах, шатах, конех – другую триста коп гршеи литовских же и особливе уставично всакими достатки подле наибольшего преможена моего ее, дочку мою Раину и мужа ее пана Семена Хребтовича, запомагалъ есми.

А сєи остатней лет недорослой вышеи менованой девце своєи Настаси, будучы есми члвеком упалым, не могучы такового добродѣиства оказати, яко ей, старшой дочце своєи Раине и мужу ее пану Семену вделалъ, звлаща, не маючи таковоє сумы пнзеи шестисот коп гршеи литовскихъ в дому своем и будучы против нее порушон литостю повинности своєє отцовское и хотечы, абы теж она такую ж // суму пнзеи, якую старшая дочка моя Раина з мужем своим паном Семеномъ Хребтовичом з дому моего у мене взала, от мене мела и ее певна и иста была, записую ей, дочце своєи милои Настаси, на всем дворе и имени моем Берестечку и на людех моих всих передмостских и на дворе в месте Луцком шестсотъ коп гршеи литовских, которыйи двор и имєне мое Берестечко зо всим на все, то ест: з бояры, з людми таглыми, подсуседки, огородниками, з полми, гаємъ, сеножатми, ставы, млыны и зо всеми малыми и великими в том имєню пожитки, так, яко я сам за моим приржоным правом тоє имєне мое Берестечко на себе держалъ; к тому люде передмостские и двор в месте Луцком верху писаныи. По смерти моеи мают панове поменєные опекуны, от мене менованой дочце моеи Настаси сим тестаментом моим уставленые, до рукъ своих взати и до дорощена лет ее на нее держати, всакихъ пожитков в том всем имєню моем Берестечку и на передности Луцкомъ, такъ же з двора моего Луцкого уживаючи. И, кгда даст Богъ, тая девка² моя Настася лєть своих доидетъ и з волею панов опекунов в стан малжонский поидет, тогда мают ей менованые панове опекуны двор и имєне Берестечко, люди на передности и двор в месте Луцком подати и поступити, не будучы повинни зо всего держана и вживана за вси лета и роки, колко бы тоє имєне с тым всим, што са вышеи помєнило в держани своем мєли, личбы чинити. Которая дочка моя менованая Настася, беручы от панов опекунов поменєное имєне Берестечко и люди на передности и двор в Луцку не маєт на них нияких шкод, которые если бы са за держана их в чомъ-колвекъ стали поискивати, але будет повинна их с того всего, волными их чинєчы, квитовати.

А на он час, похочет ли старшая моя дѣвка Раина або еѣ потомство дель ровныи в помененом дворе и имени моем Берестечку, такъ же в людех передмостских и в дворе Луцком мети, тогда первей мает и будет повинна еи тую суму пнѣи, от мене еи, дочце моеи Настаси, записаную, шестсотъ коп грѣи литовских заплатити, тож то все, як именѣ Берестечко, такъ люде на передмости и двор в мѣсте Луцком, наполю без кривды розделити и, межи себе свои части розобравшы, держати. А покол спольна шестисот коп грѣи литовских дочка моя старшая Раина або еѣ потомство дочци моеи меншой Настаси не отдадут, потол дочка моя Настася никоторого делу в помененом дворе и имени Берестечку, в людех на передмости и в дворе в мѣсте Луцком поступити не мает. Такъ же и панове опекунове менованые не мают дочце моеи старшой Раине, хотя бы и суму пнѣи шестсотъ копъ грошеи откладала, делу уступовати, але маючы то все в опеце и в руках своих, кгда даст Богъ дочка моя Настася лет своих доростет и замужъ поидет, еи то все поступити и вцѣле подати мают.

К тому вси рѣчы свое рухомые яким-колвекъ именем названые вышеи менованые от мала до велика: золото, серебро, шаты, кони ездные, стадо сверелее, быдло рогатое и нерогатое, цын, мед и увес спратъ домовыи – то все, што бы са одно в дому моемъ zostало и по животе моем показало, то все еи дочце моеи милои Настаси даю, дарую и сим тестаментом моим на вечност отписую. Которые вси рѣчы, от мала до велика, маетност мою мают их млѣт панове опекунове на реистръ списати и то обернувши ку пожитку помененое дочки моеѣ Настаси, кгда лет доростет и замуж поидеть, вцѣле еи отдати.

Так же // и долъги мое тые, хто, што через записы свои мнѣ zostал виненъ, то таковые долъги записами их мнѣ утвержоные, панове опекуны, за описами их мают, на них выправовати и выправивши их, мают долъги мое, кому я сам винен и хто са зъ записом моим, врадовне справлєныи покажет, платити; а остатокъ, што бы от того збыло и остало, то все в целости панове опекунове при себе заховати и дочце моеи Настаси, доховавши еѣ летъ, спольна еи отдати.

А то ест меновите тые долги: двѣсте коп грѣи литовских што мнѣ его млѣт мои мл пан Ян Яронимович Ходкевич, староста жомойтский, на лист свои записныи осталь винен, которые пнѣи рачиль ми его млѣт розказати прислати по свате близкопришломъ нароженю сына Бжого до Литвы обещаючи мне его млѣт, яко пан хрѣстиянский, тые пнѣи отдати и заплатити. На которую ж то суму помененую запис его мл пна Ходкевичов у служебника моего Кгрєся Еневича в захованю ест и, взавшы от него тот запис панове опекунове въ его мл выискovati мають.

Теж што ми осталь винен его млѣт пан Александро Семашко, подкоморыи володимерский, на три листы свое вызнаные на один лист тридцат копъ грошеи, на другии двадцать копъ, а на третии десат копъ грѣи литовских, а пани малъжонка его мл пни Барбара кнѣжна Порыцкая тринадцат копъ грѣи литовских, которыи опис еѣ мл zostальса з ыншими листами моими у пана Семєна Богурина; тые вси пнѣи пан Семашко и пани малъжонка его мл той дочце моеи Настаси и опекуном еѣ отдати повинни будутъ.

К тому жид луцкии Батко Мисанович на лист запис свои осталь мне винен сто копь гршеи литовских, от которого ж маю два дома в месте Луцком: один дом, в котором он самъ мешкаль на Жидовской улицы, а другии, прозываемыи Отабѣвѣвскыи, у двохсотъ и в тридцати копах гршеи литовских. И естли бы Батко похотель тые пнзи двесте и тридцат копь грошеи дочце моеи и опекуном ее отдати, тогда з отданемъ пнзи мають паны опекуны дома его ему поступити и вси листы его на то мнѣ даные ему вернути.

Такъ теж, што которую суму пнзи семсотъ копь гршеи зосталь есми былъ на запис свои винен их мѣл пану Григорью Гулевичу, хоружому землѣ Волынское, а пану Гаврилу Бокѣю, суди земскому луцкому, а их мѣст панъ хоружии и пан судя такъ же великую суму пнзи семсотъ копь и двадцать копь грошеи личбы литовское были зостали винни на опис свои Еску, жиду городеѣлскому, и тот свои долъ поручили мнѣ, абых я за их мѣсти Еску, жиду городеѣлскому, менованую суму пнзи семсот копь и двадцат копь гршеи заплатил, ино я с поручена их мѣл Еску, жиду городеѣлскому, шестсотъ коп гршеи литовскихъ заплатилъ, а ста и двадцати копь гршеи личбы литовское помененому Еску, жиду, еще есми былъ не додалъ и не доплатилъ, за которым таковым недоплаченем моим Еско, жид, опис их мѣл пна хоружого и пана судин на семсот коп и на двадцат копь гршеи в себе задержалъ. И будучы тежъ тот Еско такъ великую суму, то ест сто и двадцать коп гршеи, затью своему Марку, городеѣлскому ж, винен, перевелъ ему на мнѣ тую суму пнзи сто двадцат копь взати, а я теж такъ же маючы великую суму, яко сто двадцат коп гршеи литовских на пану Алексанѣдру Семашку, подкоморем володимѣрскомъ, которую его мѣст мнѣ на запис свои зосталь винен, менованому Марку, жиду, тую суму сто двадцат копь на пану Семашку перевелъ есми былъ. За которым переводом моим пан Александро Семашко Марку, жиду, за долъ мои платити поднал са и лист запис свои на то на има свое оному Марку, жиду, далъ, обещаючи ему за мене тую суму заплатити. А тотъ опис, которым са мнѣ былъ описаль сто двадцат копь гршеи платити у мене взаль, то пакъ его мѣл пан Семашко с тых ста двадцати копь гршеи, от мене переведеных Марку, жиду, не заплатилъ и за которымъ незаплаченемъ пна Семашковым Марко, жид, опис пна Семашков Еску, жиду, до рук далъ, а Еско до его мѣл пна Григоря Гулевича отослалъ, оповедаючи, што Маркови, жидови, панъ Семашко водлѣ опису гршеи не далъ, хочы оное сумы пнзи на его мѣл самом и на пану Бокѣю за записом, через себе задержаным, смотрети и ее от их мѣл мети. То пакъ в оном часе оного Еска, жида, в Луцку забито, на котором Еску мещанинъ варшевский Давыд Гекгнар менилъ немалую суму, которую якобы ему мел быти // винен, яко ж тот менованыи мещанин скрыню помененого Еска, жида, на он час на враде местскомъ воитовскомъ его мѣл пна Михаила Малинского, воита луцкого, заарестовалъ, в которой скрынце и тот лист а опис их мѣсти пна Гулевичовъ и пна Бокѣевъ на семсотъ и на двадцат копь гршеи литовских былъ. О чом я, взавшы ведомост, же оныи опис их мѣл пна Гулевичов и пна Бокѣевъ, за которым я описом тому Еску, жиду,

шестсотъ коп грошеи заплатилъ, толко пан Семашко Марку, жиду, сумы пнѣи копъ сто и двадцет ѿт мене переведеную былъ на свои запис винен, у его мѣл пѣна Малинского, воита луцкого, тот ѿпис пѣна Гулевича и пана Бокѣя арестоваль и за таковым арештованемъ моим ѿ тот лист и ѿ запис ихъ мѣсти пѣна хоружого и пѣна Бокѣевъ тот Давыд Гекнар, мещанин варшавский, его мѣл пѣна Малинского мандатом гѣдрьскимъ ѿ невыдане менованого листу позываль, абы тот лист пѣна хоружого и пѣна Бокѣевъ арестованыи перед правом положон и з нимъ са росправилъ и на року за мандатом припалом суд ѿ то у двору его кѣр мѣл уросъ. При которой росправе, там же у суду гѣдрьского стоячы, менованыи Давыд твердил то, же-м я за порученемъ ихъ мѣл пѣна Гулевичовым и пѣна Бокѣя на тот лист а ѿпись ихъ мѣсти Еску, жиду, шестсот копъ грѣшеи заплатилъ, а ѿстатка тое сумы ста двадцати коп грѣшеи, иж пан Александро Семашко заплатити не хотель и то са выроком гѣдрьскимъ знашло, же я сам за пѣна Семашка сто двадцат копъ грѣшеи, которыхъ Марку, жиду, не ѿдаль, Давыду заплатити мусель. Ино иж тая сума пнѣи сто двадцат копъ грѣшеи при пану Семашку зостала, тогда его мѣст пан Семашко мает тую суму пнѣи сто двадцать коп грѣшеи до рукъ дѣвце моеи и менованым ѿпекуном ѿтдати. А естли бы доброволне ѿтдати не хотель, тогда правом панове ѿпекуны мают на его мѣсти доходити и, гдѣ доидуть, то в он час с тое сумы помененое будут повинни пѣни Раине Богуриной самой сто коп грѣшеи литовскихъ дати.

Ку тому теж, што братанич мой пан Станислав Яцковичъ Русин Берестежкий в сту копах грѣшеи личбы литовское част свою в Берестечку, которая на него водле права пришла и спала, заставил мнѣ, которую ж то частку верху писаные панове ѿпекуны при маетностях моих держати мают. Одно ж, коли похочет он сам або брат его молодшыи Семень через себе сам и через ѿпекуна своего тую част ѿкупити, тогда панове ѿпекуны будут винни ѿт них пнѣи сто коп грѣшеи взати а им тую част заставную пустити и с тых пнѣи дочкам пѣна Яцка Русина, братанкам моим, патдесать копъ грѣшеи дати, а другую патдесат копъ грѣшеи брату моему пану Федору Русину дати. А што ми тежъ на ѿсобьныи квитъ свои тот же братанич мой панъ Станислав Русин зосталь винен коп чотырнадцат грѣшеи литовских, ино я тыми пнѣми чотырнадцатма копами грошеи на Станиславу Русиновичу за ѿписом его маючы братанича своего пѣна Семена Яцковича Русина дарую и тот запис пѣна Станиславов панове ѿпекуны мают ему або ѿпекунови его вернути.

А слугам моим з убогое моее маетности их мѣсть панове ѿпекунове мают дати: Кгресю десат копъ грѣшеи, Мотовилу пат коп грѣшеи и три аршины сукна люнского, а Макидону пат коп грѣшеи и три аршины сукна люнского.

А коли даст Богъ дочка моя Настася, дошедши лет своих, замуж поидет, тогда мает пни Павловои Корытѣнской, вземшы ѿт ѿпекунов имена и маетности мое, сто коп грѣшеи дати, такъ же, чога, Бже, уховаи на тую дочку мою Настасю первей ниж замуж поидет смерти, ино панове ѿпекунове з ымена и маетности моее пни Павловои Корытѣнской Настаси Ѳпаринѣнского тую сто коп грѣшеи ѿтдати и заплатити мают.

При том теж, што єсми велъ право с паном Фронцомъ Крушом ѿ имєне Лашки, ѿ которое и тепер пан Круш зо мною у праве стоит, а такъ я тоє право свое все дочце моєи Настаси пускаю и сим тестаментомъ моим на нее вливаю, мают того еи пїнве ѿпекунове² правным и єдналным ѿбычаем водле здана своего доходити и, єстли што выискати там могут, то все до пожитку дочки моєє Настаси пїнве ѿпекуны ѿбєрнути мают. А дочка моя старшая Раина ничего до того мети не маєть. А пїнве ѿпекунове верху менованые // не будут повинни такъ дочце моєи Настаси, яко и никому иному з держаня и вживана поменєных имєнеи моих николи личбы чинити и ниhto ѿ то им некоторое трудности задавати не маєт.

И теж што пан Семєн Богуринский, писарь кгородский луцкий, мєнилъ, яко бых я ему мамрам с печатью брата его пїна Ивана Богуринского, бывшего подстарости луцкого, и теж с подписом руки также бывшего писара кгородского луцкого пїна Федора Русина, брата моего, дати мєль, которыи же то мамрамъ мнє перед его млїстю кнїзем Богушем Корєцким и перед князем Ѡстафєм Соколским, подсудком земским луцким, пан Богуринский ѿказовалъ, а я, иже-мъ ему того мамраму николи не давалъ, и бачачы иж ѿнъ, будучы мнѣ незычливыйи змысливши рєч небылую, твердилъ упоминать єсми его перед их млїстю верху писаными паны абы тот мамрам былъ зодран, чога на ѿн час ижъ Богуринский учинити не хотєль, тогда мают их млїст панове ѿпекунове у него са того мамраму домовлати жебы былъ зодранъ, яко тот, которого-м я Богуринскому никгды не давал, постерегаючы того, абы по животе моем з стороны его напротивко мене на том мамраме якоє змышленє не уросло. Кгды же-м я некоторых записовъ на себе ему не давалъ, ани-м са ему записовалъ, и, єсли бы што ѿт Богуринского якая ж колвєк рєч буд долгом або яким-колвєкъ иным способом на враде и где-колвєкъ против мене так же и против потомству моему показала, таковая кожда его справа єст и маєт быти розумєна змышленая и небылая и нигдє мєстца мети и у права кождого за мощную приимована быти не маєт, кгды ж єсми ему николи ничего не записовалъ и ничего не зосталъ винєн. Але ѿн еще, менованыи Семєн Богуринский, листы моє на имєня Чольгузовъ и Мєрковъ так же и иные листы, потомству моему³ належачиє, при себе задержалъ, которые в него панове ѿпекунове ѿтыискати мают. Так тежъ которое дворище Боговитинское на Гнидаве єст мнє з братом моим паном Федором и з дєтми пїна Яцковыми посполитое, которого дворища кгрунт люде гнидавские упорне забрали, ѿ которыи кгрунт правомъ поступлено и будєт ли выискан, тогда дєвка моя Настася в том част мети маєт, што теж ѿт мене и ѿт брата моего пїна Федора его млїст пан Михаилло Хрєнницкий и сыны его мл были позываны, ино ѿ то панове ѿпекунове и дєвка моя Настася приатєлскийи зъ их млїстю поступити и ѿбычаємъ єдналным погодити мають.

Которыйи сєс тестамент мой у кождого права на всаком мєстцы при зуполнои мощы вєчнє приимован и держан быти маєть. А хто бы сєс тестамент мой нарушити и против него што мовити хотєль, тот са зо мною розсудит перед млїстивымъ Богомъ.

До которого ж сего тестаменту оустанней воли моеє приложилъ есми и свою печат.

А при том были и того добре сведоми и за устьною прозбою моею печати свое к сему моему тестаменту приложити рачили их млѣст панове а добродѣе мои панъ Дмитръ а панъ Фалелѣи Рогозенские, пан Иля Бо-реико, пан Микита Ощовский, пан Богдан Смыковский, пан Пѣтръ Русин а пан Пѣтръ Нетецкий, пан Богдан Кнегининский, возный повету Луц-кого, а священникъ берестецкий Дмитръ, духовникъ мой, руку подписалъ.

Сталоса и деяло у дворе Берестечку року от нароженя сына Бжого Иуса Хрѣста пана а откупителя нашего тисача патсот семдесат второго мѣца августа патого дня.

Я, Дмитръ, священникъ берестецкий, рука властная.

ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 28 зв.–30 зв.

¹ *Виправлено з кровное.*

² *Правлено.*

³ *Написано над рядком.*

№ 2

1572 р., серпня 13. – Реєстр майна Андрія Русина Берестецького

Реєстръ списана дворов и именеи и всихъ маєтностей речеи рухо-мыхъ, спратов домовых зошлого нареченного владыки пинского и туров-ского пана Андрея Русина через нас, писара земского луцкого Михаила а Павла Корытенских, а Василя Рогозенского, опекунов от менованого бывшего пна Андрея Русина тестаментом уставленных, а при нас на тот час былъ возный повѣту Луцкого з ураду намъ на то приданы панъ Богдан Кнегининский а шляхта панъ Дахно Перекалский а пан Богдан Смы-ковский, року тисача патсотъ семдесать второго мѣца августа третего-надцат дня.

То ест двор и имене Берестечко будоване дворное:

напервѣи светлица над вороты з сѣнми, с коморою, з двема подклеты, з двема пивницами. А в тыле того ж дому комора на доле. В том дому оболонъ скланных пат, на доле светлица великая з сѣнми, с коморою, в неи оболон скланных чотыри; третая светлица с прибоком, з сѣнми, с пекарнею и з другими сѣнми. В томъ дому столъ малеваныи з скрынкою, другий белый, оболон скланных три. Стаина рубланаа, брувар рубланыи и кади пивные. Тое будоване, што его ест, все старое.

Обора, в которой быдла волов робочих шестнадцат, коров оумь, те-лиц две, быков два, овец старших и молодых тридцатеро, свинеи старых петнадцат, поросат шестеро, гусей двадцат шест, утичу чотырнадьцат, кур тридцатеро, возников чотыри; стада поголовя всего троенадцатеро.

Гумно, а въ нем клуна рубленая, збожья зложеного и на поли жзато: жита копь триста, пшеницы коп тридцат, ячменю коп двадцат; овес просо и грѣчка на поли не жато. Сѣна зложеного на сѣножатѣх возов сто.

В том же дворе в коморѣ маѣтности речеи рухомых золота, серебра, перель, шатъ, цыны, меди, то ест: ношенѣ золотое з двумя каменни тур-косами, перстенков золотых два – ѿдин з рубином, а другии з шафером; пояс серебрянии, в котором серебра гривень полъ четверти, другии поясок малыи серебрянии позлотистыи, в нем серебра полъ гривны; тканка перловая. Шат: кожух кунни, сукном чорным файлондышом крытыи, с петличками без бобра, кожух попеличии, сукном чорным утерфиновым покрытыи, з шнурами без бобра; футер лисих старых две, ѿдно завыиковое, другое ножъковое без бобров; сукна чорная утерфиновая¹ з шнурами, жупица чорнаа утерфиноваа¹ с кнафликами шольковыми; коверцовъ солгацких два, коверцовъ домовое работы великих три, полавочникъ. Цыны: полмисков немалых шест, приставокъ шест, талереи ѿсмънадцат; меди: рукомыя, наливка, лихтаровъ ѿб одной руре два, третии ѿ двох рур, конов меденая, котлов кухонных ровных чотыри, горщокъ невеликии, зламаныи трыног, // келен две, рожнов два, люжчер, котель броварныи, ланцух железныи.

У скрыни полотѣн простых нетонких локот триста, ѿбрусов домовое работы пат а ткацъких ѿбрусовъ два, ручъниковъ два простых поконцом шитых.

У другои скрыни справы листовые: напервеи, справа с паном Крушом ѿ Лашки маѣт в себе листов королевских и врадowych, и выписовъ, и наминальных, и приятелских – всех двадцат ѿсмъ; а ѿособливе лист бискупа луцкого кнѣза Юря Фалчевского; листы, привилеи на двор луцкии у парканѣ. К тому листы ѿт жида на три дворища у конец мосту кривого и выписы врадовые – всех ѿсмъ, а две копеи по жидовску писаные без печатеи; к тому выпис врадовый сознания пѣна Угриновского ѿ два мамрамы пѣна Русиновых, которых у себе задержалъ. Справа против Станислава Яцковича Русина [на] долгъ на сто копь грѣшеи з выписами, всех листов три; к тому лист ключников на поруку ѿ слуги Лаского; справа на долгъ и на дома Батковы и суд пѣна ключниковъ, всех листовъ десат. Справа с паном Семеномъ Богуринским маѣт в себе листовъ королевских врадowych и ѿт возных ѿдиннадцат; справа против пѣна Семашка: листов его три на долгъ позычоныи, листы королевские до пѣна Семашка и до пѣна хоружого и декрет королевский з Гѣкгнарем; видимусъ с книг володимерских ѿ незаплаченѣ ста двадцати копь грѣшеи Марку, жиду, на рокъ и лист пѣна Семашков, которым квитовалъ пѣна Русина з двохсот таларов, беручы их через пѣна Павла Корыгенского; справа ѿ збегги; квиты берчихъ на выданѣ с поборов королевских – всех пять; справа с паном Федоромъ и с паном Яцком Русиными маѣт в себе листов королевских, врадowych и приятелских двадцат, ѿособливе выпис на тестамент небожчика пѣна Яцка Русина; справа ѿособно с паном Федором Русином маѣт в себе листов и копеи з листов наминальных шест; справа с паном Куневским листов врадowych и копеи всего чотыри; листы королевские и

врадывые с пинского враду и приятелские ѿ кривды, владыцтву пинскому належачие, всих ѿдннадцат.

Постели, перинка, подушки две, узголови тимцовых две, кольдра [...] ², простир две простых, пошевок на подушки простых три, а на перинку цвелиховая.

К тому карета новая без ланцухов и без попоны, рыдван старыи с попоною лихою, шор почворных с посторонками, хомуть и на три кони шлеи протажные до саней. Коней и робочих двое.

А то ест люде того имени Берестечка, напервей, бояре путные: Матяш Вошкелевич, боярин, Кузминскии, бояринъ; люде таглые: Яцъ на дворищи, Богдан на дворищи, Мартинъ на дворищи, Савка на дворищи; а то ѿгородники: Ивашко, Казимеър, Микита, Томко, Лебед, Никипоръ, Сидор. Тыє вси люде, такъ подворищные, яко и ѿгородники, цыншу грошевого ани ѿсанога ничого не дают, толко роботу вси повинни.

А то люде заставные ѿт пна Станислава Яцковича Русина: Игна тка, Карпъ, Степан; и тыє такъ же пла ту ниякого платити не повинни, толко роботу робити.

К тому теж двору и имени Берестечку кгрунт пашныи и сеножатныи, двору и людем належачым, и част у ставкох и во млынцу.

А то ест двory в месте Луцком. Напервей, двор надъ Стыром а в нем будована. Напервей светлица з сенми, напротивку комора, а на верху того дому сховане; гридна з сенми, с коморою, другая гридна з сенми; стаина некрытая. А в Жидовскои улицы дом Батков, в котором сам Батко мешкаль: напервей светлица великая, з нее приборкъ сени, светлица напротивку сеней, кухня глинанка, пивница лихая, стаина и комора ведле стаини. Дом Атабиевскии над Стыром: напервей пекарна ѿт улицы з сенми над Стыром, издебка чорная, сенцы и коморка, напротивку комор над Стыром непокрытых лихих; и што Батко, жид, ѿ тыє дома сознане вчинилъ, и ж тыє дома арендою ѿт пана Андрея Русина до часу певного на аренде ѿписано мешкане маю.

А то люде передмостские: Костюкъ з сынми на ѿгороде, Тимош а брат его Иван на ѿгороде, Анъдреи Козелечко на ѿгороде, ѿгород Еремковскии пусто лежит – то сут люде ѿтчизные, которые ѿт пна Федора и ѿт небожчика пна Яцка Русинов з роздельку ѿсталые. А то люде купленные ѿт жида: ѿстапец з сынми на ѿгороде, ѿлешко на ѿгороде. Тыє вси в годъ винни давати готового пла ту грше и по ѿдннадцати и пнзеи пети, а три дни жати. //

До которого сего реестру нашего верху писаныи возныи и панове шляхта печати свое приложили.

ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 31–32.

¹ Дописано на полі.

² Слово не прочитано.

№ 3

1573 р., квітня 7. – Тестамент Яна Хрустицького

Во имя Божее станься. Ку памяти и ведомости людской.

Кгда ж то есть на свете межи людми вынаидено, абы всякие речи вѣчные достаточне письмом для вемомости¹ и памяти людское ѡбяснены, а звлаша по зештыю кого з сего свѣта на письме заставлены были, а што слушнеи на письме заставлено будетъ, то жадных сваровъ ани ростырьковъ не множит и в забитье не приходитъ, але в памяти и ведомости каждого чловика ест.

Прото и я, Ян Хрустицкии, ячь будучи тепер ѡт пна Бога хоробою зложон, але на памяти и целом // розуме не зышол есми, заховываючися водлугъ звычайевъ сего свѣта людских и водлуг тежъ обычаю права посполитого и Статуту земьского, вѣдаючи и знаючи то добре, ижъ на свете ничего певнѣишого над смерть нит, которая жадного чоловѣка минути не можетъ, чиню вѣдомо и явне ѡзнаимую через сесь ѡстатнее зуполное воли своее тестаментъ кождому, кому бы того ведати и слышати была потреба нынешних и на потомъ завжды будучихъ часов.

Напервеи, припросивши есми ѡпекунами жонѣ, детем и вбогои маетьности своеи быти ласкавыхъ а милыхъ приятелеи своих и х мѣл пна Миколая Харлиньского, пна Миколая Дубровьского, пана Фроньца Круша а брата моего пна Станислава Хрустицкого, которых вже то пановъ я самъ за целого смыслу и розуму и доброе памяти своее ѡстатнее волею своею ѡпекунами и ѡбороньцами жонѣ своеи милои пнеи Татьяне Григоровне Привередовского и дѣтемъ своимъ, с першою жоною моею прибылымъ, сыномъ Яну а Миколаю а долце Зофѣи и вьбогои маетьности своеи устанвляю и в ласкавое дозренье а ѡпеку их милости поручаю.

И коли пан Бог створытел в тои теперешней форобе мою² на мене смерть допустити рачыт тогды покорне прошу абы их милость пнове ѡпекунове весполкъ из жоною моею панею Татьяною тело мое грешное ведлугъ обычаю и закону хрестияньского в костеле Заложенья Светое Троицы в замьку Луцкомъ ѡкольномъ поховати рачили. А ку проваженю ѡ похованю тела моего до Луцка идучи мають их мѣл пнове ѡпекунове³ взати себе на страву с пнзеи моих десеть копъ грошей литовских, а другую десеть копъ грошей литовьских на погребъ тела моего, на капланы и на убство ѡбернути и розьдати могутъ. А на тотъ костель луцкии Светое Троицы, где тѣло мое поховано будетъ, двадьцать копъ грошей литовьскихъ и келихъ сребрьный позлотистыйи мають дати. А жоною моею милою и детьми моими и всею маетьностью моею до лѣт дорослыхъ тых детьи моих ѡпекатися и ѡтъ всякихъ кривдъ боронити их милость мають, справуючи и заховываючи ся в томъ водлугъ науки статутное и водлугъ повинности своее ѡпекунское и подле учтвое прыстоинности своее, яко ласкавые а милые приятелѣ и добродѣи мои.

А што ся дотычетъ вбогое маетьности моеи и должовъ моих хто ми што винен, а звлаца, што на имениях заставных маю, меновите то естъ: ижъ небожьчикъ кнѣзь Романъ его милост Федорович Санкгушко, воевода браславский и вѣницкий, староста житомирский, державца речицкии, зостал мнѣ винен готовых позычных пѣizei и деветьсотъ копъ грошей литовское личбы. И тую суму пѣizei записалъ мнѣ на имѣнью своемъ Мыслынях, которого я в держанью и въживанью естъ водлугъ листу небожчиковъского мнѣ ѿт его милости подъ печатью и с подписью власное⁴ руки его мл и тежъ под сведомомъ и печатями людеи добрых на то даного и врядовне утвержоного, на которомъ все подостатьку меновите ѿписано и доложено естъ. А ѿсобливе кнѣзь Роман его милость зосталъ мнѣ виненъ такъже готовыхъ позычных пѣizei на двох листех своих вызнанных суму пѣizei: на ѿдномъ листе чотыриста и ѿсмѣдесять и деветъ копъ грошей и на другомъ листе двѣсти и семѣдесять копъ грошей. И тую всю суму пѣizei на имению своемъ Красове, которого я в держанью и въживанью естъ, тыми листы своими мнѣ ѿписал, которые мнѣ его милость под печатью и с подписомъ власное руки своее и тежъ под сведомомъ и печатями людеи добрых на то далъ // и врядовне утвердил, на которыхъ все меновите а достаточне ѿписано и доложено естъ.

Панъ Миколаи Сапѣга, воеводи ч новгородский, державца речицкии, зостал мнѣ винен готовых теж позычных пѣizei и дви тысячи копъ грошей литовское личбы, в которой сумѣ пѣizei заставилъ мнѣ имене свое Мирков Старый и Новый и приселки мирковские Верхоставе, Лемешево, Козятин, половицу Березолупъ, Старого Сѣла и Воли. А рокъ заплатѣ тоѣ сумы пѣizei и ѿкупенью тых именеи на день Светого Миколаи зимнего, свята приидучого, которое маеть быти в року теперешнемъ тисеча пятсот семѣдесять третемъ. А если бы на тотъ рокъ тоѣ сумы пѣizei не заплатилъ а тых именеи своих не ѿкупилъ, тогда ѿт року до року ажъ до выкупенья их держати и въживати мнѣ ѿписал. При которой позычце тоѣ сумы пѣizei двох тысячей копъ грошей в тую жъ суму далъ есми его милости пѣну воеводичу тысячу таляровъ добрых старых, а его мѣл пры заплатѣ тои сумы такъже тысячу таляровъ добрых старых ѿдати маеть, на што и листъ свои вызнаныи под печатью и с подьписью власное руки своее и тежъ под сведомомъ и печатями людеи добрых мне далъ и врядовне то утвердил, на которомъ ширѣи а достаточне ѿписано и доложено естъ.

Панъ Миколаи Лысаковъский, каштелян холмъский, зостал мнѣ винен готовых позычных пѣizei пятсот копъ грошей литовское личбы, у которой сумѣ пѣizei заставилъ мнѣ имене свое Руду, котораю я первѣи в держанью и вживанью ест. А рокъ заплатѣ тои сумы пѣizei и выкупу того именя на ден Светого Миколаи зимнего, свята приидучого, в року теперешнемъ тисеча пятсот семѣдесять третемъ. А если бы на тои рокъ тои сумы пѣizei мнѣ не заплатилъ а имѣнья своего не ѿкупил, тогда ѿт року до року ажъ до выкупенья держат а вживать мне ѿписал, на што и листъ свои вызнаныи подъ печатью и с подписью власное руки своее, под сведомомъ и печатями людеи добрых мнѣ далъ, на которомъ ширѣи а достаточне ѿписано и доложено естъ.

Пан Алексъсандро Жоравъницкии, ключникъ луцкии, зостал мнѣ винен готовыхъ позычоныхъ пѣнзеи сто коп грошеи литовское личбы, которые пѣнзи на день Светого Михаила, свята руского, в року прошломъ тысяча пятьсотъ семьдесятъ первомъ ѿтдати мел. А если бы на тот рокъ не ѿтдал, тогды я у пятнадцать чловеков его подворыщныхъ в ыименью его Блудове увезати ся мел, на што и лист свои вызнаныи мнѣ дал, на которомъ ширеи и достаточне ѿписано и доложено естъ. Которому досыть не вѣчинил, а тое сумы пѣнзеи на рокъ ѿписаныи и после року аж до сих часов не ѿтдал. А ѿобливе в заставе у мене ланъцух золотыи пѣна ключниковъ в петидесятъ и в пети копахъ грошеи литовское личбы, которыи пѣнзи на день Светое Покъровы в року прошломъ семьдесятъ первомъ ѿтдати а ланъцух свои выкупити мелъ. Ино пѣнзеи не заплатилъ а ланъцуха не выкупилъ, // а тыи пѣнзи, за росказаньемъ его, служебникъ его Марко Савинскии в мене взялъ. А ку тому жь его жь милость панъ ключникъ заставилъ у мене другии ланъцух свои в шестидесятъ копахъ грошеи литовскихъ, которого и до сего часу его мѣлу мене не выкупил.

И иншиє долги мои, хто ми виненъ на листы и записы и на заставы свои земляне, шляхта, жидове, мещане на тые я церокграфы маю, на котрыхъ вси долги и ѿбвязъки меновите по достатку ѿписаны и знане⁵ доложеноы суть. Которые вси церокграфы до рукъ ихъ милосѣтямъ паномъ ѿпекуномъ вышеи менованымъ подавал и, на реєистръ вѣси долги меновите списавши за печатю своею и за печатми людеи добрыхъ зоставил есми.

Але што ся дотычет, ижъ жидъ володимѣрскии Лебъ Мошиевичъ поступил мне именье ѿца своего Мошия Агъроновича и самъ ѿт себе в долгу, в истизие и вѣ совитости, в накладахъ и шкодахъ моихъ у полтораства и дву копахъ грошеи литовское личбы водлугъ листу своего записного. Которому досит не вчинили а на рокъ ѿписаныи сумы пѣнзеи позычоное мнѣ не заплатили.

Тры пляцы своихъ властныхъ, в месте Володимѣрскомъ лежачихъ, два посполъ в улицы, которая идеть з Рынку на Засмоче по правои руце над Смочею, промежъку пляцовъ: з одноє стороны Шоломовъского, а з другои стороны Евънинъского, а третии пляць противко ѿкопищъ жидовскихъ межи дорогами.

И к тому клѣтку-краницу, которая естъ промежку краниць, з одноє стороны докторовое, а з другое стороны Маирове матеры, в которой Левъко Влохъ, жидъ, на тот часъ речми краничными торгуеть з наиму и умовы зо мною сут учиненое и домъ мои в месте Володимѣрскомъ подъле воита лежачыи, которого я, в Сеньки Назаровича пляць купивъши, своимъ коштомъ збудовалъ и теперъ его деръжу и на кожъдыи рокъ людемъ на мешъканье наимую, тотъ я сыномъ своимъ Яску а Миколаю ѿписую и паномъ ѿпекуномъ в ласкавое дозрене его злецаю.

Яко жь ихъ милость панове ѿпекуны водълугъ тыхъ листовъ-церокграфовъ, по мнѣ зосталыхъ и на реєистре помененыхъ, в захованье ихъ милосѣти даныхъ, такъ же и тутъ в ыимении котрыхъ головныхъ меновите

назначонихъ, што-колвекъ ѿдно ихъ есть, водълугъ тыхъ всѣхъ тые вси долги справовати и правомъ ихъ доходити и во всемъ ся водълугъ тыхъ церографовъ и сего тестаменту моего справовати и заховывати. А долги справуючи, тое все в захованью своемъ на дѣти мои на сыны верху менованые до лѣтъ ихъ зуполныхъ мети мают.

А иже-мъ ся по менованои малъжонъце своєї панѣи Татъяне дознал ку собе склонъность, повольность, милост и во всюмъ доброе⁵, статочное а цнотливое в станѣ малженъскомъ захованье, тогда ся еи з доброе воли и ласки своее малжонское даю, дарую и симъ тестаментомъ ѿстатнее воли своее записую в тыхъ сумъ пѣнзеи долговыхъ на всехъ тыхъ именьяхъ заставныхъ, вышеи тутъ в семъ тестаментѣ моемъ менованыхъ, и на розныхъ листовныхъ до лзехъ, которые на квитѣхъ и на листѣхъ меновитѣ пописаны сут, яку певную суму пѣнзеи двестѣ копъ грошеи личьбы литовское и мешканѣ з дѣтми моими на тыхъ всихъ именьяхъ еи // симъ тестаментомъ моимъ записую под такимъ обычаемъ, иж: маеть жона моя пани Татъяна з дѣтми моими на всихъ именьяхъ заставныхъ вышеи менованыхъ Мысльняхъ, Красове, Миркове Старомъ и Новомъ и приселькахъ мирковскихъ Верхостави, Лемешевѣ, Козятинѣ, половицы Березолупъ, Старого Сѣла, Воли и Рудѣ и тыхъ пляцовъ, и крамъницы, и дому моего власного в мѣстѣ Володимерскомъ, подле воита лежачого, ажъ до выкупенья всихъ заставныхъ именѣи мешкати и яко пѣни розказывати; держати платовъ и въсякихъ доходовъ, якимъкольвекъ именемъ названыхъ, и цынъшовъ; пашенъ в гумнахъ, которые теперъ есть и на потомъ бывати за ласкою Божею будутъ; вымелъковъ зо мълыновъ, ставовъ и ловеня рыбныхъ и въсякихъ; и иныхъ пожитковъ малыхъ и великихъ, водлугъ воли своее ѿпатруючи порядне всякое господарство домовое и вси потребности свое з дѣтми моими добровольне безъ жадное кривды и переказы вживати такъ, яко и я самъ держалъ и въживалъ, а она, дѣти мои всякими потърѣбами до-сѣтатъки водле пристойности за ведомостю пановъ ѿпекуновъ ихъ милости ѿпатровати маеть. А дѣти мои мають еѣ во въсемъ послушъни быти и поволне ся ку нимъ заховывати. А ѿтданѣ тоѣ сумы пѣнзеи у двохсотъ копъ грошеи, на семъ тестаментѣ моемъ жонѣ моеи милои ѿ мене записаное, такое маеть быти ижъ скоро ѿдно яко-колвекъ именье заставное с тыхъ вышеи менованыхъ, напервѣи в пановъ ѿпекуновъ выкуплено а в жоны моеи з рукъ и держанья взято будетъ, тогда мають пѣнове ѿпекунове заразомъ того жъ часу жони моеи милои с тыхъ пѣнзеи тую суму двести копъ грошеи литовское личьбы, всю сполна взявъши и ѿличивъши ѿтдати и заплатити мають. А она пѣнзи взявъши предъ ся на тыхъ всихъ именьяхъ заставныхъ, которые бы еще не были выкуплены ажъ до выкупенья всихъ именѣи з дѣтми моими якомъ вышеи поменил маеть мешкати и вживати. А ели бы замужъ пошъла, тогды взявъши суму пѣнзеи двестѣ копъ грошеи маеть именѣи и дѣтемъ моимъ уступити, а сама ся добровольне зо въсею маетьностью своею выпровадити. А якъ ихъ милость панове ѿпекунове такъ и дѣти мои еѣ ничимъ гамовати, а ни жадное личьбы з неѣ брати, а никоторое трудности в томъ еѣ задавати не мають и мощи не будутъ. А ѿсобливе, ѿкъромъ сумы пѣнзеи, жонѣ моеи панѣи Татъяне даю,

дарую и симъ тесътаменътомъ моимъ записую поясъ серебряныи позлотистыи большыи, которыи естъ межы заставою жида володимѣрскаго Марька, к тому три кубъки сребраныхъ.

Тежъ, што ся дотычетъ дочки моеи Зофѣи то, яко панъне записую готовыхъ пѣizei моихъ домашнихъ на посагъ вѣна семъсотъ копъ грошеи литовское личьбы, а на выправу пятьсотъ копъ грошеи литовское личьбы и еще, приспораючи выправы, на ланьцухъ сто золотыхъ черленыхъ, два ѡбъручи сребраныхъ // позлотистыхъ, три чарки сребраныхъ, в которыхъ в каждой з особна важит по полътрети грывъни, адамашъки чирьвоное двадцать локотъ, злотоглаву полтора локътя ку той адама сѣе, постель зъ запонами, с пологомъ и зо вѣсимъ на вѣсе есъвабемъ вышеванаая, при той посѣтели колъдра китаики бурънатъное, два ковры волъгацкихъ, хутро кунъне с колънеромъ и брамами бобровыми, которое было подъ адамашъкою. И якъ листы⁵ записы такъ и выпишы врядовыи на засѣтавы и на долги и вѣси рѣчи заставныи, сыномъ моимъ ѡтъ мене записаныи, такъ тежъ и суму пѣizei и инъшии вси рѣчи дотъце моеи Зофѣи, ѡтъ мене на семъ тесътаменъте моемъ назначоныи, ихъ милосѣтямъ паномъ ѡпекуномъ есъми до захованья дал, И ѡ выданье той дочки моеи в мальженство в моцъ злецилъ, иж, кгды лѣтъ дорослыхъ доидетъ, тогды мають ихъ милосѣть панове ѡпекунове за кого панъ Богъ судитъ ее водълугъ налепъшого баченья своего с таковыми варунъки, яко бы еи на потомъ не шъкодило, в мальжонство выдати и, яко суму пѣizei, такъ и вѣси рѣчи⁵ еи от мене записаныи⁵ и вышеи менованыи по неи дати.

А што ся дотычетъ конемъ езднымъ, зброи и вѣсего рышътунъку воине належъного то вси три сынехъ моихъ зостати маеть ся. Сътадо и быдъло всякое и гумъна зо вѣсякими пашъными при жоне моеи паней Татьяне зостати мають для выхованья и ѡпатрованья всякихъ потъребъ ихъ.

И гдѣ бы тежъ якие-кольвекъ кривъды и ѡтъ кого жъ кольвекъ жоне и детемъ моимъ в чомъ⁵ ся делити⁵ мѣли и ихъ бы милосѣть панове ѡпекунове, водле теперешънеи прозбы моеи, чинечы в тому ѡборону, рачыли ѡ то мовити або ку праву позывати и накълады якие чинити, тогды ихъ милосѣть не повинъни соби в томъ ничого шкодовати, але жона моя пѣни Татьяна з уживаныхъ пожитъковъ, имѣнеи верх⁵ менованыхъ, ихъ милосѣтямъ паномъ ѡпекуномъ, водълугъ важности дорогии потребы прыпалое, на съправу давати маеть и повинъна будеть. Ку тому тежъ, коли которая сума пѣizei паномъ ѡпекуномъ в заплату приидетъ, тогды ихъ мѣл // пѣнове ѡпекунове, первеи ѡтдавши ста копъ грошеи жоне моеи пѣнеи Татьяне, ѡстатокъ тыхъ пѣizei, што ся ѡстанет ѡтъ ѡныхъ двохъсотъ копъ, для примноженья⁵ пожитъку сыномъ моимъ на заставы, на именья, альбо якие-кольвекъ рѣчи певныи, роздавати мають водълугъ налепъшого баченья своего яко бы сума сыномъ моимъ не гунила.

А тотъ долгъ, которыи мни пѣнове ѡпекунове пѣнъ Миколаи Дубровскии а панъ Фронцъ Крушъ винъни зостали, то естъ панъ Миколаи Дубровскии позычил в мене ку потребе своеи сто золотыхъ полскихъ, на што мамърамъ под печатью и с подписю власное руки своеи мене дал, ино тое сумы пѣizei мене не заплатил. А такъ Фронцъ Крушъ весполокъ з жоною своею такъже позычили у мене ку по требе своеи сто золотыхъ полскихъ, на

што мамрам под печатю своею и с подписю власное руки своее и под печатю жоны своее мне даль тых п̄нзеи мни не заплатил. Ино я и тую суму п̄нзеи сыном моим записую, ухваючи ласце и доброму баченью их м̄л ижъ ихъ милост, будучы опекунами сыномъ моим, не будутъ рачили кривъды и шькоды в томъ зычити а тую суму п̄нзеи имъ запьлатят.

А што ся дотычет коней жоны моеи власных чотырох возников белых з рыдваномъ, а пятого коня ездного гнедого, тогъды их п̄нове опекунове а ни дети мои не маю т ничим боронити яко властных еє.

Тежъ што ся ткнет тых долгов моих рухомых, на што квитовъ не маю, ино я тые теперь меновите на сем тестаменте своем правдиве выписую, то ест: панъ Злоба, служебъникъ его м̄л кн̄зя воеводы киевского, два панъцири и два шишаки в мене на потребу свою позычил и не ѿтдал; боярин п̄на Миколая Сопиги на имя Гришъко панъцер и шишакъ в мене позычилъ и не ѿтдалъ. И тоє п̄нове опекунове их м̄л мают справити и детемъ моим мают заховати.

Што все яко-м я самъ за свое доброе целое зупольное ѿстаточное воли в сем тестаменте своем росъправил и меновите выписал, такъ их м̄л пановъ опекуновъ менованых, яко и жоны своее п̄ни Татяны, и детеи своих, и кожъдого человека хрестяньского, хто бы ѿдно то ведати хотел, покорне для п̄на Бога прошу абы в целои и зупольнои и ненарушонои моцы держано и польнено было. А хто бы на т сюю ѿстаточную волю мою, которую-мъ я, яко будучи вольный шляхтич, заховываючися водлугъ обычаю права посполитого и Статуту земского на семъ тесътаменте своемъ по досътатъку ѿзнаимилъ и выписалъ, иначеи учынилъ, а сесь тесътаменътъ мои в чомъ кольвекъ несълушъне и непобожъне⁵ нарушил, тому панъ Богъ створител судей и ѿплатцею на судном дни рачит быти.

При которомъ справованью сего тестаменту моего были при м̄ни люде добърыє шляхъта земнене повету Луцкого их м̄л пан Василеи а панъ Микита Михаиловичи Щцовские, а пан Богущ // Ленъкевича Липленский, подписокъ земский луцкий, я, справивши и написавши сес тестамент свои, зо ставую его по животе своем и даю его паном опекуном менованым их м̄л п̄ну Миколаю Харьлинскому, п̄ну Миколаю Дубъровскому, п̄ну Фронъцу Крыщу и п̄ну Станиславу Хрустицкому, брату своему, и жонъ свои п̄неи Татяне Григоревне Привередовского и детемъ своим Яну а Миколаю а Зофии за печатю своею. А ку тому за моею очевистою а усъною прозбою до сего тестаменту моего печати свои приложити рачили выщеи менованые п̄нове ихъ милость панъ Василеи а панъ Микита Щцовские а панъ Богушъ, подписокъ.

Писанъ у Мыслынях лета Божого нарожєня тысяча пьтсот семьдесятъ третєго м̄сца априля сємого дня.

Янъ Хрустицкий за власным розказанемъ ѿца своего подписую руку власную.

ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 287–290 зв.

¹ ведомости

² моєє

³ Повторено двічі.

⁴ Слово вписано над рядком.

⁵ Правлено.

№ 4

1573 р., квітня 7. – Реєстр майна Яна Хрустицького

Року тисяча п'ятсот семдесят третього мѣсца априля сѣмого дня.

Реєстръ списанъя листов-церокграфовъ на долги и речеи рухомах – золота, сребра, цины, мѣди, шат, зброи, рышътунъков, кони ѣздных, стада, быдла вшелякого, гуменъ и в них збожъ зложоных и тежъ збож на поли засеяных, которых то речеи я, Янъ Хрустицкии, в тестаменте своем не описал, але на сѣом реєстре своем меновите и правдивѣ описую.

Напервѣи, панъ Василѣи Ванкович Вербъскии Вохновскии весполъ из жоною своєю Овдотею позычили в мене ку потребе своєї готовых пѣнзеи сорокъ копъ грошеи литовское личбы и на рокъ певныи то ест в Неделю Проводъную по святе Воскресенью Хрысътова в тыдень, которое свято вже минуло в року прошълѣомъ тысяча п'ятсот семдѣсятомъ, ѡтдати мелъ. А если бы не ѡтдалъ, тогъды увязаня в чотыри чоловѣки своих подъворищных во имену своемъ Вербѣи поступити мел, на што и лист свои вызнаныи под печатю своєю и с подписю руки своеѣ под сведомомъ и печатми людеи добрых дал, на котором ширѣи а достаточней описано и доложено ест. Которому листу своему досыт не вчинил и на рокъ описаныи и после року ажъ и до сихъ часовъ тоѣ сумы пѣнзеи мнѣ не заплатилъ.

Панъ Станиславъ Хмелѣвскии, врядникъ несухоезскии, позычил у мене на потребу небожъчика кнѣзя Романа его милости лесъную на попел двадцат копъ грошеи литовское личбы, которые своими грошми мнѣ ѡтдати мел и на то лист свои вызнаныи подъ печатю своєю и съ подъписью власное руки своеѣ мнѣ далъ. Яко жъ тыхъ двадцати копъ литовскихъ и до сихъ часовъ мнѣ не заплатилъ.

Панъ Андреи Заленъскии зостал мнѣ винен пятнадцат копъ грошеи литовских за шабълѣю сребром // ѡправъную, которые на рокъ певныи¹ на Запусты Масленые в року прошълѣомъ тысяча п'ятъсотъ семдѣсятъ вторѣомъ ѡтдати мелъ, на што и листъ свои вызнаныи дал, на которомъ ширѣи а достаточней описано естъ. Ино тому листу запису своему досытъ не вчинил и тых пѣнзеи на рокъ помененыи мнѣ не заплатилъ.

Панъ Алексанъдер Жоравъницкии, ключникъ и городничии луцькии ѡстал мнѣ винен сто и двадцат копъ грошеи литовских, которые на рок певныи на Святки в року прошълѣомъ тысяча п'ятъсотъ семдѣсятомъ ѡтдати мелъ, на што и листъ свои вызнаныи под печатю своєю и с подписомъ руки своєї также мнѣ дал, на которомъ ширѣи а достаточней описано и доложено естъ. Ино шестьдѣсят копъ грошеи ѡтдал а ещѣ на тотъ же запис ѡстал виненъ шестьдѣсят копъ грошеи литовскихъ.

Небожчикъ панъ Гавърыло Яковицкии, подъсудокъ земъскии повету Володимѣрского, позычилъ у мене ку потребе своєї десять копъ грошеи литовских. На тотъ же запис ѡтдалъ ѡсмъ копъ грошеи а ещѣ ѡсталъ винен дви копы.

Панъ Олехно Олизаровъскии зосталъ мнѣ виненъ долгу позычоного готовых пѣнзеи десѣтъ копъ грошеи литовских, в которых пѣнзех човека своего ѡтчизного в иименью своемъ Олизарѣе на имя Нѣстера Павълѣо-

вича Ковъши з дворыщомъ, с полми, з сеножатми, платы, доходы, пожитки, роботами и всеми повинностями, чого я всего в держанью и въживаню ест, рокомъ певнымъ мне заставил, на што и листъ свои вызнаныи под печатю своею подъ сведомомъ и печатю людеи добрых дал, на которомъ ширеи а достаточне описано естъ. А особливо тотъ же панъ Олехно Олизаровский семъ копъ грошеи литовских в мене позычил, которые на рокъ певныи на рокъ Покровы свята Пречистое в року тысяча пятсотъ пятьдесят девятом отдати и заплатити мел, а если бы на тотъ рокъ тыхъ пнзеи не отдалъ, тогды я в чоловѣка на имя Петъра увезатисе мел, на што он и листъ свои вызнаныи подъ печатюю своею под сведомом и печатми людеи добрых мнѣ дал, на которомъ ширеи а достаточне описано естъ.

Панъ Янушъ Угрыновъский осталъ мнѣ виненъ пят копъ грошеи литовских, которые на Три Кроли, свята прошлое, в року шестьдесятъ семомъ отдати мелъ, а есъли бы на тотъ рокъ не отдалъ, тогды совито заплатити наклады и шкоды на реченые слова нагородити мел, на што и лист свои вызнаныи мне далъ, на которомъ ширеи а достаточне описано естъ. Которому досытъ не вчинилъ а на рокъ помененыи и после року ажъ и до сих часовъ тых пнзеи мнѣ не заплатил.

Панъ Иванъ Гапонъ Пророковичъ позычил у мене певного¹ долгю двадцать и чотыри копы грошеи литовскихъ, в которых заставил у мене келих и кържъ сребраныи и пояс сребраныи, на которомъ цатокъ всих двадцать и одна и заньггель, которые мелъ гроши отдати // на рокъ певныи на день Трех Крулеи в року семъдесятомъ подъ таковымъ обовязкомъ где бы на тотъ рокъ заставы своее не выкупил, тогды заставу тратитъ а пред ся гроши отдати сполна мелъ. Ино на рокъ помененыи мне тых грошеи не отдалъ и заставы своеи до сих чѣсов не выкупил.

Мещане володимеръские Волосъ Семенович, Степан Пацевич Завада, Лыско Огородникович, Томило Матфиевич остали мне винны долгу позыченого готовых пнзеи семъдесят копъ грошеи литовское личбы и на рокъ певныи на день свята Розества Пречистое в року семъдесят второмъ отдати мели, на што и листъ свои вызнаныи под обовязками на себе дали. Которому досытъ не вчинили а мне тых пнзеи на рокъ помененыи и после року ажъ и до сих часовъ не заплатили.

Михаило Троценя, золотар и мещанинъ ковельский, зосталъ мнѣ виненъ двадцать и двѣ копи грошеи литовских за збожѣ, которое он в мене брал, на што и листъ свои под печатюю своею мне дал, на котором ширеи описано естъ. На который листъ дванадцать копъ грошеи литовских мне заплатил, а десет коп грошеи еще винен зостал.

Жыдове володимерские Юско Сачкович з жоною своею Итою зостали мне винны готовыхъ позыченых пнзеи сто и шестьдесятъ копъ грошеи литовское личбы, которые на роки певные платити обовязалися, на што и листъ свои вызнаныи дали². Ино сорокъ копъ грошеи заплатили, а на них еще сто и двадцать копъ грошеи зостало.

Жидъ володимерский Марко Захарович зосталъ мни виненъ за листомъ своимъ вызнанымъ на заставу свою, то естъ: на чотыри поясы сребраныхъ позлотистыхъ на тканках окъсамиту чорного, пятыи пояс сребраныи непозлотистыи на рамени, обруч сребраныи позлотистыи з ножами серебромъ оправными, на тры ложки сребраных, на коновку сребраную

позлотистую, на кубокъ сребраный позлотистый, на три кубочки сребраных непозлотистых и на колнер жоноцкии перловый, – сто и двадцать копъ грошей литовских, которую заставу на рокъ певный выкупити мел, а если бы не выкупилъ, тогды ѡтписал мнѣ вольность тую заставу продати а пѣнзи пред ся мелъ мнѣ заплатити. Ино заставы не выкупил и пѣнзи не заплатил.

Жидъ турыскый Авѣрамъ Шмоиловичъ весьполокъ з жоною своею Рывкою зостал мнѣ виненъ на листѣ своемъ записномъ готовыхъ позыченыхъ пѣнзи сто копъ грошей литовское личбы, которые пѣнзи мелъ ѡтдати на Шимона Юди в року семьдесятъ первомъ мнѣ ѡтдал, нижли за тымъ листомъ упросил до Шимона Иуди свята приидучого, которое маеть быти в року теперешнемъ // семьдесятъ третемъ.

Жидъ Зрайло Шмоилович, который мешкал в Турыску, весьполокъ з сыномъ своимъ Перышомъ зосталъ мнѣ виненъ на записѣ своемъ за петдесятъ маць жита мѣры турыское за каждую мацу по двадцати и по пяти грошей литовских, то есть сумою двадцать копъ и пятьдесятъ грошей литовских, а къ тому ѡсобливе за пятьдесятъ маць ячменю и за петдесятъ маць ѡвса пятьдесятъ таляров, которые пѣнзи и таляры на роки певные под ѡбвѣзку заплатити мели и не заплатили.

Жидъ городѣлскый Юско зостал мнѣ виненъ сто копъ грошей литовское личбы за листомъ своимъ вынаннымъ на заставу, то есть меновите: на трынацат ложокъ сребраных, на ланъцушокъ золотый, на пояс сребраный позлотистый, на два перстени золотых, в которыхъ по девяти каменей диаментовъ ѡсажонных; и на квитъ небожчика кѣнзя Романа его милости Шанъкгушка, на которомъ квитѣ небожчикъ кѣнзь Романъ его милость тому Юскови сто копъ грошей литовских винен был зостал, ино шестдесят копъ грошей ему заплатил, которую заставу тотъ Юско, жидъ, на рокъ певный выкупити мел. А если бы не выкупил то мелъ за сътаву тратити а суму позыченую сто копъ грошей пред ся мел мни заплатити, ино заставы не выкупил а пѣнзи не заплатилъ.

Михал Хазарович, аленъдар мыта ровенского, зостал мни виненъ триста и сорокъ золотых польских, которые пѣнзи на рокъ певный ѡтдати мел, то есть на день светого Семена в року прошломъ тысяча пятсотъ семьдесятъ первомъ, а если бы на тот рокъ тоѣ сумы пѣнзи не ѡтдал, теде совито мнѣ заплатити мелъ, на што и листъ свои подъ печатю и с подписю властное руки своеѣ по-жидовску мнѣ дал, ²на которомъ² ширей а достаточне ѡписано есть. Ино на тотъ запис ѡсмьдесятъ копъ грошей заплатил, а еще виненъ зосталъ сто сорокъ золотых полских.

Жидъ берестецкый Нахимович ѡстал мни виненъ готовыхъ позыченыхъ пѣнзи двадцать копъ грошей литовских, в которыхъ пѣнзи заставил у мене заставу свою – серебро у мешку, запечатованое печатю его. А тые гроши мелъ мни ѡтдати ѡ Великодню року теперешнемъ семьдесятъ третемъ, чому досить не въчинилъ, а мни тыхъ пѣнзи не ѡтдал и заставы своеѣ не выкупил.

Григорей Домагацкый з Миркова ѡсталъ мни виненъ пять копъ грошей литовскихъ.

Злоба, слуга кнзя воеводы киевського, позичилъ у мене прильбицы московское сребромъ напущаное и двоухъ паньцировъ, то тежъ на томъ реистре своемъ ознаимую.

А же-мъ у товариша своего пна Ленарта Якубовського, врядника звиняцького, ку потребе своєї позичил был сорока копъ грошей литовских, которое я ему давно отдалъ, але он лисьту запису моего и до сих часовъ мне не вернулъ и у себе задержалъ.

А при томъ списанье речеи моихъ вшелякихъ рухомых то естъ меновите: осьтавилемъ при собе в дому моемъ пнзеи полтораоста черленых золотых, таляровъ золотовых двесте, таляровъ старыхъ пятьдесять пят, // монеты осмъ копъ грошей литовских, которые то гроши пнове опекунове мают до хованя своего побрати а детаи моимъ сыномъ Яну а Николаю до лет их доховавши отдати.

А иншиє речи мои рухомые, то естъ:

Шест перстенеи золотыхъ, два с туркусами, третии з диаментомъ острым, у четвертомъ и патомъ чирвоное камене в шостомъ зеленыи; лыжокъ сребреныхъ пол четверти тузина, два тузины позлотистыхъ, а третии безъ позлоты³ и шестъ лыжокъ четвертой тузины безъ позлоты³; пасовъ сребреныхъ три, межи которыми одинъ позлотистый, келихъ сребраный позлотистый.

Евангелія руская оксамитомъ чорнымъ крыта, сребромъ оправная позлотистая;

Шабелъ три срибромъ⁴ оправныхъ, у одной полпяты гривны сребра а тая позлотистая, в другомъ чотыри гривны сребра, а въ третюмъ дви гривны сребра а тая безъ позлоты; кубокъ сребраный позлотистый, чара сребренная немалая непозлотистая, другая малая, чарка непозлотистая, кутас, в которого галка сребренная, мохровъ двое, шубька жоноцкая лисяя дикимъ сукномъ покрываа с кнафьями сребраными позлотистыми, саян китаики брунатное з оксамитомъ, сукна утерфиновая з оксамитомъ зеленая, сукня влоская чирвоная з оксамитомъ, тканка перловая, кошул жоноцкихъ дви зо злотомъ, зарукаве золотое, венець перловый, рубьковъ шестъ; обрусовъ шестъ поставьцовъ, ручниковъ ткацкихъ два поставьцы, полотно тонкого и товстого домовое работы деветь поставцовъ.

Мисъ ценовыхъ десятъ, полмисковъ ценовыхъ деветь, трывастокъ две, талеровъ ценовыхъ двадцать и одинъ, флашь ценовыхъ две, полфлашьковъ ценовыхъ чотыри; котельковъ мосязовыхъ чотыри, котельковъ медяныхъ два, бань медяныхъ невеликихъ два; котьловъ горилничныхъ в Мыслынях и в Миркове чотыри, а бан горелчаныхъ дви в Мыслиняхъ одинъ котелъ пивный а другии в Миркове.

Паньцировъ шестъ, шишакъ чотыри, сагайдаковъ зо въсимъ три, ошчеповъ чотыри, ручьницъ губьчатыхъ тры, шабелъ неоправныхъ тры; седель девять, тры ярчаки новыхъ, демидовъ чотыри новыхъ з радьми и со въсимъ напъравныхъ а две седле похожалыхъ, уздь крыговыхъ тры, уздь битыхъ новыхъ чотыри, а пятая оксамитная, уздениць дви на червономъ сукне; рядка чотыри кони на возники зо всимъ на все, другии рядъ на чотыри кони што конь передъ конь зо въсимъ, уздь возничыхъ двое, уздь

до котчих двоє ѡдны новыє, а другіє старыє, двои ряд до котчого, шлєя новая до колєс што конь передъ конь, ѡпанєчъ пять, котыра ѡдна, коцовъ на конєи новых двадцать и чотыри.

Конєи єзных дванадъцать, мєжи которыми два рыкганты, ѡдин ябльковитыи а другии плєснивыи; стада сверѣпъєго двадъцатєро, девятєро жєрєбъцовъ // не єждчалых чотыри, жєрєбъять ѡдинадцатєро.

Быдло мыслинъское: напервєи воловъ шєстнадцать, коровъ доинных с тєляти кромъ тєлять двадцать и девять, бугаюв два, яловицъ ѡдинънадцать, ѡзимков ѡсмъ, ѡвєцъ старых з бараны ѡсмъдєсят чотыри, ягънят шєстъдєсятъ сємъ, свинєи великих з вєпрами некормными сорокъ и ѡдна, вєпъровъ кормних чотыри, поросят сорокъ и трєє, гусєи старых пятьдєсят шєсть; быдло мое у дворьє Мирковъскомъ: воловъ ѡсмъ, коров сємъ, тєлят сємъ, бугаи ѡдинъ, ѡзимков чотыри, яловиц девять, свинєи великих ѡсмънадъцать а поросятъ пятнадцать, гусєи старых двадцатєро сємеро; быдло мое у дворе Березолупъскомъ: воловъ дєвєть, коровъ дєвєтнадцат, тєлять пятнадцать, ѡзимковъ дванадцат, бугаи ѡдин, яловиц три, свинєи великих дванадцат, вєпровъ кормных тры, гусєи чотыриста и дєсєт.

Ѡвса стирта, в немъ копъ пєтдєсят тры, дєє стыртє гороху, поль стырты пшєницы, в нєи двадцать ѡсмъ копъ, стырта грєчки, в нєи копъ шєстъдєсятъ сємъ; в Мыслынях и Красовє на полю посєяно збожа на зиму и на весну жита мацъ сємдєсят и тры, пшєницы суржицы польдєвяти мацы, ячмєню пят мацъ, ѡвса ѡсмъдєсят и дєвєт мац, гороху дви маци; в гумънє мирковъскомъ, лємєшовскомъ, вєрхоставскомъ и березолупъском збожа жыта пятсот и сорок копъ, суржицы сто ѡсмъдєсят пят коп, ѡвса триста и сємдєсят копъ, гороху чотыри стирти, проса коп дванадцать, грєчки коп трыдцать и тры; жита на зиму посєяно на полях мирковъских, лємєшєвъских и березолупъских сто и чотырнадцать мацъ, пшєницы и суржицы сємънадцать мац, ѡвса сто двадцать и шєсть мацъ, гороху пол чєтвєрты мацы, ячмєню ѡдиннадцать мацъ.

А ку тому тєжъ то на рєистрє сєоємъ ѡзнаимую идємъ дал єго мѣл пѣну Миколаєви Харлинскому недавных часовъ до схованья пѣнзєи готовых ѡдиннадъцать сотъ копъ грошєи литовъских, золотых черлєных сто ѡсмъдєсятъ ѡсмъ и скрынку з рєчми, мєновитє: наперед три чары срєбранных смальцованьємъ, чаръка позлотистая срєбраная, ложокъ тузин позлотистых, два ѡбручи срєбранных позлотистых, брамок дви, ѡдна на ѡкъсамити, другая на таблици золотой, на которыє то рєчы єго милость панъ Миколаи Харлинъский дал мни листъ с печатю сєоєю и с подписомъ руки сєоєє и с печатю пнєи малжонки сєоєє. Позычилємъ тєжъ єго милосъти пану Фронъцу Крушови ланъцухъ золотыи, в которомъ єсть сємъдєсят черлєных золотыхъ, на которыи ланъцухъ и инъшєє сєрєбъро єсть у мєнє квитъ пѣна Крушовъ. Алє тєє сєрєбро давно мни поворочаль єго милость панъ Крушъ, ѡкром ѡдно ланъцуха. Што я, уфаяочы ласцє и доброму бачєню их мѣл, иж их милость, будучы ѡпєкунами сыномъ моимъ нє будут рачили кривды и шкѡды в томъ зычити.

Которые жъ то речи, яко церокъграфы на долъгы и заставы и иншиє вси речи мое рухомые на сюмъ реистре моемъ вышеи ѡпи//саные и мое до-
мовство и зобране мое, которого я тут меновите для продлуженья сего
реистру не выписал поручиломъ, и в ласкавую ѡпатрѣност и шафунокъ
их мѣл пѣну Миколаєви Харлинскому, пану Миколаєви Дубровскому, пану
Фронцу Крушеви и брату своему пѣну Станиславу Хрусьтицкому подал,
ухваючи их мѣл же, кгда дети мои литъ зупольных доросътутъ, тоє все
им в целости доховавши ѡтдадутъ.

Котори же то я реистръ свои ѡставую при тестаментѣ своемъ их
милости паномъ ѡпекуномъ вышеи помененымъ пѣну Миколаєви Харлин-
скому, пѣну Миколаєви Дубровскому, пану Фронцу Крушови а пану Ста-
ниславу Хрустицкому, брату своему, и жонѣ своєи панєи Татьянѣ Григо-
ровнѣ Привередовского и детемъ своимъ Яну а Миколаю а Зофеи за пе-
чатю своєю.

А ку тому за мою устьною а ѡчевистою прозбою печати свои до сего
реистру моего приложити рачили их мѣл пан Василєи а панъ Микита Ми-
хаиловичи Ѡщовъские, а панъ Богушь Ленъковича Лепъленъский, подъ-
писокъ земъский повету Луцкого.

Писанъ в Мыслынях лѣта Божого нароженья тысяча пятьсотъ семь-
десять третего мѣца апрѣля семого дня.

Янъ Хрустицкий за власнымъ росказаньемъ ѡтца своего подъписую
руку власную.

ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 290 зв.–293 зв.

¹ Правлено.

² Повторено двічі.

³ Написано на полі.

⁴ Написано над рядком.

№ 5

1576 р., лютого 1. – Реєстр майна Богдана Хрѣнницького

Реистръ речеи и всеє маєтности зошлого пѣна Богдана Хрѣнницького,
брата моего, через мене Ивана Хрѣнницького, ѡпекуна ѡт зошлого его
мѣл пѣна Михаила Хрѣнницького, пѣна ѡтца моего мѣлстивого, дочкам брата
моего менованого небожчика пѣна Богдана Хрѣнницького паннѣ Ганнѣ а
паннѣ Полаги и маєтности их тестаментом установленого, по зоштю з
сего света помененого пѣна Михаила Хрѣнницького, пѣна ѡтца моего, так у
дворѣ Вычолжове, яко и на подвори в замку Луцкомъ, при возном, з уряду
на то приданом, пѣну // Григорю Красноселскому и при шляхтѣ пѣну
Прокопу Хрѣнницькому, братѣ моем, пѣну Микитѣ Ѡщовъскомъ, пѣну Ро-
манѣ Непитушом а пѣну Андрею Купинскомъ году теперешнем идучомъ
тисеча пѣтсот семдєсят шостого мѣца февраля першого дня списаных.

Напервѣи, у Вычолковѣ у гумнѣ жита стог ѿдѣн в нем коп тридцат, ѿвса стог ѿдѣн в нем коп тридцат пят. Волов ѿремых чотыри, коров и яловиц ѿсмынадцат, быков шѣст, тѣличок сем, ѿзимков шѣст, свинѣи тридцатеро и пятеро, гусѣи тридцатеро, качок ѿсмь, кур патнадцат, свѣрепа робочая вороная ѿдна, [...] ¹ белых пят.

А то на подворив замку Луцком свѣтлюка, в неѣи пѣччъ бѣлая, сѣни а напротив комора, тот домок драницами увѣс побитыи.

В тои коморѣ рѣчѣи а меновитѣ то: делия и кафтаник аксамиту бурнатного, панцыров пят, шишаков шѣст, прылбиц пят, заседал двуличного сукна ѿдин, булав сѣребром ѿправных двѣ, коверец бѣлыи а другии чирвоныи, вѣтхѣе, два; сѣдѣл турѣцких плохих шѣст, кончиоров ѿшарпаных семъ, ручниц губчастых чотыри, наголовок ѿksamитныи турѣцкии ѿдин, а другии наголовок турѣцкии чирвоныи ѿдѣн бурнатныи с поводами, ѿстрог гусарских плохих трои, уздѣ гусарских порваных и погнилых сем, луба сагайдачного велми плохого шѣст, луков велми злых, бо их мыши огрызли, три, пропорѣц тофты золотое ѿдин, пропорцѡвъ мухоаровых шѣст, кошула под панцыри ѿдна, мохры лазуровыѣ з шо лком а з золотом ѿдинны, китаики зеленое шматов шѣст, кошул золотом чотыри, хустка зъ золотом ѿдна.

А цын: мис великих дванадцат, полмисков и приставок ѿсмь, талѣрков деват, кварт великаа ѿдна, коновка малаа ѿдна, флашка круглѣаа ѿдна. А мѣд: мис мѣдѣных чотыри, талѣров мѣдѣных дванадцат, кубков мѣдѣных три, горщков з накрышками шѣст, котлов кухонных ѿсмь, панѡв ѿдина, колна ѿдна, трыног ѿдин, друшляк ѿдин, жуфан ѿдин, патѣлна ѿдна, ѡполоник жѣлѣзныи ѿдин, бана великая ѿдна, мождирок с кищѣм ѿдѣн, рожен складаныи ѿдин, лихтар ѿдин, мѣдница ѿдна.

Рѣчи зошлѡе жоны пѣни Богдановы пѣнѣе Мари Кмитанки:

Шуба ѡдамашки бурнатное соболцами подшита, шата ѡksamиту чорного, шата ѡдомашки гвоздиковое, другаа шата ѡдамашки гвоздиковое ж, шата адамашки чирвоное, шата двуличное ѡдомашки, шата телѣстого сукна зъ млами аксамитныи, сукна зелѣнаа утерфиноваа, полог китаики зеленое и телѣстное, запона камчѣтаа с киитаикою зеленѡю, колдра ѡдамашки чирвоное зеленѡю китаикою ѡбложена.

А перла: перѣл нерѡбленых великих на двѡх шну ржѡх а мѣнших перѣл у двѡх папирках, шматок тканицы вѣницкѡе в перлы, брамка // перловаа ѿдна.

Кошулки: перловаа з шолком чорным ѿдна, вѣнѣц перловыи ѿдин, крыжик с патма камѣнми ѿдин, свѣтѡстѣи з сѣребромъ двѣ, крѣст костѣныи ѿдин, тканичка зо сѣребром а чирвоным шолком ѿдна, уплѣты зъ золотом а чирвоным шолком зъ головками перловыи, тѣсмиц золотых вѣницких зъ занкглами сѣребреныи двѣ, тканица гладкаа вѣницкая зъ занкглем позлоцстым, кошулка золѡтаа с чирвоным шолком, кошулъка другаа золѡтаа, рукавы рубжовыѣ чирвоным шолком, рукавы фламскѣе, кошулка зо сѣребром и з золотом ѣдвабница, чѣпѣц тканиц вѣницких, чѣпѣц шолковыи чорныи, завѣтѣ зо сѣребром а золотом, брыжаков золотых чтыри, рубки два чорных, трѣперѣлии з фѣрботами трои, фѣрботы вѣницкиѣ

золотые широкие, фарботы узкие зъ золотомъ и з серебромъ плетеные, тканька золотаа ветчанаа, рукавы фламские одинъ вышитыи а другии не вышитыи, рукавы фламские ж, чернымъ шолжомъ шитые, рукавы фламские трафленые с чернымъ шолжомъ, кошулекъ фламскихъ и колєнскихъ шолжомъ и бело шитыхъ одинадцат, тканинки золотые, цеплики оксамитные, другие цеплики атласового з фарботами, быритъ аксамиту чернаго рытого, рубокъ фламский белый, кошул долгихъ колєнскихъ з червоннымъ шолжомъ две, фартуховъ колєнскихъ з червоннымъ шолжомъ, фартухъ колєнский з чернымъ шолжомъ, лиштвы две узкихъ з чернымъ шолжомъ, завитиа фламские з чернымъ шолжомъ, тканица чернымъ шолжомъ до ночное кошули, чепцовъ два одинъ червоннымъ, а другии чернымъ шолжомъ шитые, лиштвы до двухъ подушокъ а до протири червоннымъ шолжомъ шитые, тавалъна з чернымъ шолжомъ одна, рантуховъ девят, рантуховъ простыхъ чтыри одъ зеленыхъ кошул, кошулъ простыхъ долгихъ пат, простира московскаа одна, ручниковъ нерезаныхъ поставцомъ пат, скатертєи нерезаныхъ по ставцовъ три, скатертєи двѣ, сирветъ одинадцат, постєл цвелиховаа на подушки две, а на перинку одна, пошвы простиръ В [2], ручниковъ простыхъ В [2], стирка простаа одна, кшталты два старыхъ золотоголавыхъ, у мешку [...] ¹ золотоголаву старого, брамы, шалка атласу червонного зеленымъ аксамитомъ рытымъ брамована, колдра малая чинкаторная.

Коробочка, скрынєчка белого жєлєза, скрынєчка чужфарисная, рукава адамашкы червонное старые, зєркало булатное.

Скрыни, в которой рєчы тые: скрына великая черная, скрыни белыхъ великихъ две, скрыни малеваныхъ две, скрына великая черная косая, што до котчого, скрына червонная окваная, скрынєчка чужфарисная [!].

До которого сєго рєєстру возный вышеи менованыи печатъ свою приложилъ, при которомъ ихъ мѣл въверху поменєныє пѣнове шлахта печати свое приложити рачыли.

Писанъ в Луцку.

Прокоп Хрєнницкий.

Микита Щцовъский рукою вло стною.

ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 88–89.

¹ Слово не прочитано.

№ 6

1580 р., травня 20. – Тестаментъ Василя Рогозинського

Во имя Божєє станся, ку вєчнои памєти вперед и на всѣ потомъные и пришлые часы.

Ижъ всѣ рѣчи, которые ся снать ѿ початъку свѣта дєали и дѣють, с памятєи людськихъ сплывають и в забытє бы приходити мусели, где бы писмомъ впередъ объяснены и упєвнены не были, а ижъ кождыи чоловѣкъ на свєтє, будучи будь здоровъ альбо хоръ, есть подъ тымъ часомъ здо-

ровыи, будучи ѡчекиваетъ хоробы а хорыи смерти, кгда жъ не естъ на свете чоловѣку ничого // такъ певнѣишого, яко смерть, которая жадного ѡминути не можетъ, а прото я, Василеи Ивановичъ Рогозеньскийи, судя кгородскийи, будучи ѡт пна Бога сотворителя неба и земли с презренья его святого хоробою ѡбложною навежоною, а в тои хоробе своеи ничого не естемъ такъ певнѣишийи, якъ смерти, будучи я при доброй памети и при зуполномъ розуме своемъ, в тои хоробе своеи хотечи вперед писмомъ тестаментомъ ѡстатнее воли моее ѡбъяснити и упевнѣнити дѣти мои, которыхъ мнѣ з малжонкою моею первшою панею Марею Ивановною Красенского сыновъ два а дочку ѡдну панъ Богъ з ласки своее светое дати рачиль, ѡ всѣ добра мои ѡтчизные лежачие и рухомые, кому ся по животѣ моемъ зостати мають, явно чиню и симъ моимъ тестаментомъ ѡстаточнее воли моее визнаваю, кому бы того была потреба вѣдати або чтучи слышати нинешньнимъ и на потомъ будучимъ завжды.

Ижъ, напрод, духа моего пѣну Богу сотворителю неба и земли, ѡт которого маю, полечаю а тѣло мое грѣшное землѣ и учтивому погребу хрестиянскому, которыйи погребѣ мои его мѣлсть пан Василеи Красенскийи, секретарь его королевское мѣлсти, а братъ мои стрыечныйи панъ Иванъ Еловичъ Букоемьскийи пристоине и учтиве перед церьковью Светое Пречистое в Рогознѣ подле першое жоны моее ѡтправити и погresti мають.

И ку тому дѣти мои малые, сыновъ два Степана а Яроша и дѣвѣку дочку мою Ганну, злецаю и симъ моимъ тестаментомъ ѡстатнею волею моею поручаю напрод пѣну Богу такъ и в опеку его мѣлсти // пану Василю Красенскому, секретару его кр мѣл, а брату своему стрыечному пану Ивану Еловичу Букоемьскому. И ку тому всѣ добра мои ѡтчизные лежачие и речи рухомые, привиля, листы и всю маетность мою, якимъ-колвекъ именемъ названую, то естъ дворъ мои властныи зо всѣмъ будованемъ на Вороничах и части во имѣняхъ моихъ ѡтчизныхъ з людми ѡселыми в Рогознѣ, у Вороничахъ, у Волжовыхъ, на Волицы и часть подвора, в замьку ѡкольнемъ Луцкомъ лежачомъ, зо всѣмъ будованемъ, платы, доходы и всякими пожитьками, якимъ-кольвекъ обычаемъ названые теперъ естъ и потомъ вынаити ся могут из ставами ажъ до выштѣя лѣтъ зупольныхъ детеи моихъ Степана и Яроша, которые то пѣнове ѡпекунове звышъменованые, такъ детьми моими, яко и всими имѣнями ѡтчизными моими, по мнѣ зостальными, такъ же всѣми речами рухомыми и маетность мою, которая ѡдно ся по мнѣ зостала маючи то в добромъ ѡпатреню мають и волни будут без жадное переказы, трудности ѡт близкихъ кровныхъ моихъ и ни ѡт каждое ѡсобы поты, поки Богъ дастъ дѣти мои лѣтъ своихъ доростуть ѡпекатса мають. И тое, в моцы владности своеи маючи, цѣло все звышъменованымъ дѣтемъ моимъ до ихъ лѣтъ доховати а ѡнымъ за се яко ѡтчичомъ имѣнеи тыхъ тое поддати повинъни будутъ.

А што са дотычетъ дочки моее Ганны, кгда лѣтъ своихъ зупольныхъ доростеть, тогда помененые пѣнове ѡпекунове мають еи дати посагу вѣна грошеи готовыхъ двесте копъ зобравъши з доходовъ тыхъ имѣнеи моихъ, // або тые жъ менованые имена мои, кому арендовавши, а выправы з речеи моихъ рухомыхъ другую двѣсте копъ грошеи, а на ланъцух сто чирьвонныхъ

золотыхъ, а з готованыхъ рѣчей на посагъ тузинъ лыжокъ сребреныхъ, в которыхъ ложькохъ важить сѣбра пол шосты гривны и два золотники, брамка перьяловая и два перстенки золотыхъ и еще к тому перья споротые з брамки, поесок невеликии сребрныи и два чепцы золотыхъ, кошулекъ три золотыхъ. А дочка моя Ганьна, нимъ лѣтъ своихъ зуполныхъ доростеть, тогда маеть до того часу при сестре моеи а тю пце своєї при пѣи Андреевои Кошиной пѣи Татьяне Ивановне Рогозеньского мешкать, а выховане вшелякое мають еи пѣнове опекунове давати. А кгда еи товариша пан Богъ з ласки своее назначит, тогда на тотъ часъ пѣнове опекунове до себе для ѡтданья замужъ взяти мають, або естли пакъ дочка моя Ганьна сама схочеть при которомъ опекунѣ мешкати, то на воли еи будетъ.

А то естъ меновите шатъ моихъ: шубька куняя сукномъ чорнымъ покрытая без бобра, другая шубька лисяя сукномъ чорнымъ покърыта без бобъра, жупан чорныи муравский подшитыи лисицами, футро брушковое лисее выпоротое с-под ѡдамашки, футро вольчее старое с-под ерьмяка выпоротое, а тые всѣ футра вже неновые, сукня бурънатная фаиллюндышова и жупанъ того жъ сукъна ис кныбликами сѣбреныи позлотистыми, кафтаникъ баволняныи китаикою бурънатною покрытыи.

Шабля сѣбъром ѡправная а другая неѡправная, корьдъ неѡправныи, рогатинъ козацькихъ з ольстрами три а двѣ кашубьскихъ без ольстръ, // ручниц с кросами двѣ а третья губъчастая, двѣ руре ручничныхъ неѡправныхъ.

Коберъцовъ новыхъ два а старыхъ два, цыну фляшъ малыхъ чотыри а пятая великая, конвѣи двѣ ѡдна малая а другая великая, наливка и ручкомья, мис тринадцать, полумисков чотыри, приставокъ пять, талѣреи двадцать деветь, можджѣров кухонныхъ два, лихтаровъ циновыхъ два ѡдинъ добърыи а другии лихыи, панцырь ѡдинъ, шишакъ ѡдин, прилбиц чотыри, другии панцырь и шишакъ пѣна Фалелѣя, небожчика, в захованю у мене, котлов горѣлчаныхъ три а пивныи четвертыи, панвѣи на ножъкахъ три, котловъ два походущихъ, а третии невеликии, што ести варят, коновъ мѣдяная ѡдна.

Конѣи єздныхъ: неходникъ сивыи а конъ вороныи, возниковъ шест: сивыхъ чотыри а гнедыхъ два, кляча робочая ѡдна, шуров на возники полтретя, сѣдел сафьяномъ крытыхъ три а простыхъ служъныхъ двѣ, возничее сѣдло ѡдно.

И на томъ его мѣсти пану Василю Красенскому, секретару его кр мѣл, а пану Ивану Еловичу Букоемъскому, яко опекуномъ властнымъ, тепер даю и по животѣ своемъ ѡставую сес мои тестамент ѡстатнее воли моеє под моею печатю.

А при томъ справованю сего моего тестаменту были и того добре сведоми и за ѡчевистою прозбою моею печати свои до сего моего тестаменту приложити рачили ихъ мѣсть пан Ян а пан Ярош Щасновичи Кгесиньскийи а пан Марко Збранныи, во зныи земскийи повѣту Луцького.

А и ж про ѡбложную и долгуу хоробу свою, будучи на руки хоръ, не могломъ руки своеє до сего тестаменту ѡстатнее воли моеє подписати, то

сему тестаменту моему // на кожъдомъ мѣстѣцу и у кожъдого права ничого шкодити не маеть и николи мочи не будеть.

Писанъ у двѣорѣ на Вороничахъ, року по нароженью Исусъ Хрыста сына Божого тисача пятьсотъ ѡсмѣдесятого мѣца мая двадцатого дня.

ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 798–800 зв.

№ 7

1580 р., травня 27. – Реєстр майна Василя Рогозинського

А то реєстръ такъ ся в собѣ маеть:

“Року Божого нароженья тысяча пятсотъ ѡсмѣдесятого мѣца мая двадцать сегомо дѣня.

Реєстръ списанья двора на Вороничахъ и в немъ маєтности всеє рухомое такъ же бояр, подданныхъ и всѣхъ людей во имѣняхъ в Рогозѣ, у Вороничахъ, у Волъковьяхъ и на Волицы небожъчика зешлого зъ сего свѣта пѣна Василя Рогозенского, судьи кгородского луцкого, по смерти зосталыхъ и черезъ мене, возного повѣту Луцкого, Марка Збранного, пана Андрѣя Загоровьского а пѣна Яроша Кгесиньского, ѡпекуномъ у тастаменъте описанымъ пану Василю Красенскому, секретару гѣдрьскому, и пѣну Ивану Еловичу Букоємъскому на томъ реєстре по достатку все меновите списаных и подъ печатъми нѣшими яко ѡпекуномъ детѣи имѣнеи и маєтности пѣна Василя Рогозенского поданыхъ.

Напервое, дворъ на Вороничахъ и будоване в немъ: светлица будованая рубленая з лавами ѡбаполными, в неѣ ѡконъ варцабныхъ три, ѡболон скляных в олове три, столовъ два и услонъ, пѣч поливаная зеленая, двери на завѣсехъ и крукъ желѣзныи. С тоє жъ светлицы комора рубленая з лавами в неѣ, ѡкно ѡдно перебито шинами желѣзными, ѡболона скляная в олове, двери на завѣсехъ из замъком нутренымъ и с клямъкою желѣзною побѣляною. // И с тоє жъ коморы коморка потребная зъ дверми, с приборами и з защепъкою желѣзными.

Противъ тоє светлицы пекарна рубленая дубоваа из лавами ѡбаполными, с пѣчю и з дверми на завѣсехъ, с крукомъ желѣзнымъ. Межи ними сѣн рубленая дубовая зъ двоима дверми, ув одныхъ дверей западка желѣзная и клямъка побеленая и тыє на завѣсехъ, а другие двери по другоѣ сторонѣ на завѣсехъ из защепъкою желѣзною. С тых сѣней комора дубовая рубленая, двери на завѣсехъ из замъкомъ нутренымъ, зъ защепъкою и с клямъкою побѣляною; с тых же сѣней столба зъ дверми из защепъкою железною и помостъ дубовыи, на горѣ коморка дубовая рубленая для спряту млѣчна, двери на пятце с приборами и з защепъкою желѣзною и з замъкомъ. Над тою коморкою горка, двери на пятце с приборами и з защепъкою желѣзною.

Спижарня рубленая дубовая, двери на пятце с приборами и з защепкою желѣзною и замокъ. В тоѣ спижарни скрын для сыпанья збожа две, засѣкъ, корытъ две, кадолбовъ два, жита молоченого въ зерни мац три, кадокъ малых две: ѡдна липовка а другая ставъчатая.

Погребъ рубльеныи дубовыи, двери на пятце с приборями и з защепкою желѣзною и замокъ. У пригребѣи крата деревеная с приборями и з защепкою желѣзною а над погребомъ повѣт соломою крытая, под тою повѣтью рыдван окованыи зо всѣмъ, воз рабринчастыи на чотыри кони для возеня збожѣа.

Стаина рубльенаа, двери на пятце у дверѣи ланцухъ желѣзныи // немалыи, в неѣ жолобы и драбины, двое сани писаныхъ старыхъ, васажокъ из дышлемъ. Перед стаинѣю коморка рубленая дубовая, двери на пятце с приборями и зъ защепкою желѣзною.

Подлѣ воротъ и зба березовая из лавами обаполныи, с пѣчью, двери на пятце; перед пекарнею сѣн рубльеная з лавами и з столомъ долгымъ, в тых сѣнѣхъ горнъ и коминъ для робеня естѣвы, корыто для соленя мяса. Броваръ рубльеныи, в немъ кадѣи пивныхъ две и корыто под кадьми, кадка, што брагу затирають, тригубиц две, бочокъ всѣх десеть, барил пять, цебъровъ чотыри, кадѣи для речеи квасныхъ огородныхъ оденнадцать, лѣйка одна, лазна рубленая из сѣнѣцами рубльеныи, солодовья новозрубленая наверху намощена, на томъ же помо сти орница покроклена и полачена, двери на пятце.

Дворъ, гумно, обора и огороды, к тому сад частоколомъ огорожены и хлѣвы хворостомъ березовымъ плетеные и накрытые. Ланцухъ желѣзныи, трое желѣз плуговыхъ, двое желѣза светилные, кос двѣ, мотыкъ двѣ, просѣкъ одинъ, заступовъ два, сковорода желѣзная одна, сокѣр две, возовъ робочихъ два, воз скарбныи, кола кованые, которого небожчикъ позычилъ пану Рудѣцкому на воину Чернеговъскую, ко нѣѣи деревеныхъ пят, мис чотыри, талѣрѣи двадцать, нецокъ четѣверы, боклаговъ два, дѣжъ пивныхъ¹ двѣ, кур индѣйскихъ старыхъ семъ а молодыхъ девѣтеро.

Севѣба жита на поли засѣяного мац двадцать пять, пшеницы мац девѣть, овса мац двадцат пять, гороху мац полѣтретѣ, проса мацу – то все сѣяно // на мѣру берестецкую.

Гусѣи старыхъ шѣстеро а молодыхъ одиннадцатеро, маса свиного полѣтѣи девѣть, салъ пять. Обора, в которой такъ много быдѣла: воловъ семнадцат робочихъ, коровъ с теляты десеть, а одна корова тѣльная, быковъ третяковъ пять, подгѣлъковъ три, свине и старыхъ двадцать пять, подсвинковъ пятнадцатъ.

Люде подворищныѣ села Рогозна, наперѣво: Омѣлян, Вакула Короваевичъ, Олѣхъно Омѣлянович, Луцикъ Михъновичъ, Ониско Нозичъ, Денис Михниковичъ, Гриць Протасовичъ а Дорошъ; огородники рогозенские: Климъ Данилецъ, Болъбасъ, Иванъ Бѣздѣль, Иван Чирка, Андѣри Шустикъ и з щотырма братми, Иванъ Литѣвинъ, Пѣтрик а Боднаръ, Данилецъ Сурмачевич, слуги путныѣ: Стець Коми хникович, Юшко Михникович, на Вороничахъ подсуѣдковъ Волос, Гаврило, Янко; у Волковыяхъ подворищныхъ людеи: Олѣкса Мордашевич, Луцикъ Мордашевич, Онадко Кушнѣръ, слуга путныи Степанецъ, подсуѣдокъ Васко Мосорчѣчии; на Волицы подворишныѣ люде Анѣдреико Кулюв пасынокъ, Янко, Яцко Куль, Олѣхно Волосовичъ, слуга дворныи Охрѣмъ, подсуѣдки: Фѣдина Яско, Ивановая Калачиха, Гаврило Павловоѣ зятъ, Макар

Копашько братъ Кулювъ. Повинность тых людѣи, роботы и податку: ѡрутъ на паренину ден пят, а на весну ден шест, косятъ ден чотыри; ѡвса дають подворищъные мац по чотыри а грошеи дають готовыхъ по полсе-манадцат винни; штоден молотити у подводу повинни, где роскажутъ.

Речи рухомые въ скрыняхъ списаные, напервое, въ скрыни чорной // перстенокъ малыи, в которомъ може быть пол золотого черленого, други перстенокъ золота ринского с каменемъ ѡникиемъ, в которомъ можетъ быти золотыхъ пол третя черленыхъ, жупан чорный споротъ из футъра лисега, которыи жупанъ на тѣло небожъчиковъское вложено, футро того жупана есть, колдра чинкторова тафътою зеленою ѡбло-жано, кафътаникъ баволняныи китаикою гвоздиковою покрытъ старый, кафтаникъ баволняныи ¹баръханом чорнымъ ¹ покрытъ, убране чорное утерфиновое ветхое, убране каразъи бѣлое ветхое, кольпакъ сукна чоръного лисами подшитыи, шата ѡкъсамитънаа чорная де-тиная паненьская ветхаа, шапъка ѡкъсамиту чорного кунями подшитая и з бобромъ, ку-ница невеликая плохая ѡксамиту чорного на пяд хромую широко, брама ѡт сукнѣ, венець золотыи з обшлагомъ старыи, завиване паненское на шаромъ полотнѣ напылы из чорным шолжомъ из золотом з обшлагомъ, лиштвы до постели бѣло вышитые стучокъ тринадцать китаики дулли двуличное жоллогорячое локот шесть.

Коробя роботы московское ѡкованая, в которой ѡбрусовъ ровныхъ ткацких семъ, ручъников ткацких поставецъ, простира роботы домовое ѡдна, плахта черчатая ѡдна, кошу л коленъскихъ музскихъ чотыри.

Сринька² малеваная, в которой ѡбрусовъ тонкихъ ткацкихъ чотыри, ѡбрусъ ткацкыи товѣстыи ѡденъ, поставецъ ѡбрусовъ роботы домовое, новыхъ ручниковъ роботы домовое локот дванадцать, ручъниковъ бѣлыю вышиваныхъ чотыри, ручникъ бѣлыю вышитыи колѣнскыи ѡдин, переме-токъ сувоицовъ два, рубочокъ ѡдинъ малыи, рантушковъ простыхъ пять, серпанокъ домовое роботы ѡдинъ, фартуховъ // колѣнскихъ два, кошулекъ колѣнскихъ вышитыхъ бѣло две, а невышиваныхъ три, цвилеху рябого локот тринадцать.

Скрыня бѣлая, в которой ѡбрусъ роботы домовое простыи, простира простая ѡдна, кошу л тѣкацкихъ музскихъ старыхъ две, товалня колѣн-ская шолжомъ чорнымъ вышитая, пошва цвелихова старая, переметокъ сувоецъ локотъ семъ, шубъка панны Ганны сукъна чоръного утер-финового подъшита лисами, ланцухъ золотыи, в которомъ золотыхъ тридцать важить, тѣканъка перловая.

Скрынка бѣлая, в которой шубъка куня сукномъ чорнымъ крытая с петъличъками, талѣреи ценовыхъ три, польмисъковъ два, мис невели-кихъ две, ѡбрусовъ товѣстыхъ три, ѡбрусъ тѣкацкыи ѡдин, полотъна товѣстого сувоицовъ три, листовъ розныхъ фастыкуловъ десять.

Съкрынка зеленая, в которой простира старая дырявая, мѣдницъ две, тлумокъ скураныи.

Скрынка бѣлая ѡкованая, в которой всѣ листы и привила на тот час неворошоные, постѣл перинокъ пят, подушокъ две, зголове скураное.

Жита въ снопах на поли зложеного пол стырты можетъ быти коп из двадцат, суръжику там же на поли зложеного пол стырты, в которо и можетъ быти копъ з осмьнадцат.

П[и]сан у Вороничах.

ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 800 зв.–803.

¹ Правлено.

² Скринька

№ 8

1585 р., квітня 15. – Тестамент Настасії Гулевичової Серницької

Во имя всемогучого Бога, которыи естъ паномъ вси х речеи.

Я, Настасья Микитянька Кутровьского Гаврилова Гулевичова Сернишкая, будучи на тот час ѿт Бога навежона на теле хоробою, але на умысле и памети цѣла, уважаючи перед ѿчима своими, же певнейшого цылю жадное створенье на свете мити не може, толко час и година смерти, прото я, паметаючи на то и хотечи дѣтки мои и маѣ тность, што-м то кол-век зобранья своего и з ласки мужа своего милого, зошлого пѣна Гаврила Гулевича, мила розрадити, яко бы по животе моемъ ниякиѣ несчаски межи дѣтми моими, также приятelmi и ѿпекуны не деяли, старала есми, яко бы х могла, врьд водле статуту да того тестаменту моего звести, нижли, не ведаючи стопня ѿстатнего духнеия, не дождавши уряду, мусела есми фолжговати зуполнои памети, а тотъ тестаментъ мои писати при тыхъ приятелех, кого ми на тот часъ пан Богъ дати рачил.

Напродъ, што ся дотычетъ листов и записовъ, которые-мъ мѣла ѿт зошлого милого мужа моего пѣна Гаврила Гулевича на вено и внесенье мое, прихияючи в томъ до воли мужа моего в тестаментѣ его ѿписаное, тые листы вниве ч ѿборочаю и касую, а то записую сыну нашему Павлу Гулевичу зо всимъ именьемъ Сернишкимъ, до чого дочки наши Катерина и Олена ничого мити не маюг. А ижъ тотъ зошлыи милыи мужъ мои пан Гаврило Гулеви ч тестаментомъ своимъ ѿпекатися дѣтками нашими и маѣтностью мнѣ, яко жони своѣи а матце ихъ, злецылъ и поручил, прото я в тои хоробѣ моеи, паметаючи на час смерти упростила есми и тымъ тестаментомъ // моимъ з стороны своѣи зоставую и придаю ку назначоньмъ ѿт мужа моего ѿпекуном до пана Ивана Гулевича, подсудка володимѣрского, а до пѣна Федора Гулевича Воютинского двохъ ѿпекуновъ своихъ, то естъ его мѣлсти пѣна Василя Гулевича, воиского володимѣрского, а пана Остафья Кольпытовского. Маюг их мѣлсть всѣ посполу тымъ всѣмъ, яко сыномъ, такъ дочками моими и маѣтностью ихъ, которая по ѿтцы ихъ и по мнѣ имъ зоставаетъ, водлугъ ласкавого баченя своего ку пожитку ихъ ѿпекати.

Што теж зошлии мужь мои пань Гаврило Гулевичъ поменениль и ѡтписаль тестаментомъ своимъ певнии посагъ дочкамъ нашимъ Катерине и Ѡлене на части именья своего Качинского, каждой с нихъ по двесте копъ грѣшеи, того ѡни мають быти вже водлуг тестаменту ѡтца своего ув уживаню, яко тыи, которыи летъ своихъ доросли. Ѡдно жъ, выправы тые дочки мои, водле звыклости шляхетское, еще готовое ѡт мене были не взяли, нагорожаючи то имъ записую и тымъ тестаментомъ моимъ даю, дарую речи рухомые, яко мои влостныє, так и ѡт мужа моего мнѣ записаныє, которыє до того часу в шафунку и в рукахъ моихъ были, то ест золото, серебро, перла, шаты, цын, кони ездныє и жеребцы два чалые, которыє меною ѡт пѣна воиского володимѣрского достала, водле реистру, которыи есми с печатью моею и с печатми людеи зацныхъ зоставила, ихъ мѣсть паны ѡпекуны мають то межи нихъ поделити.

К тому ѡтписую тымъ же дочкамъ моимъ Катерине // и Ѡлене гумно влосное працы моеє в дворе и в запусе Серъничкомъ ведле реистру, такъ тежъ засевок ѡзимину на поли серъничкомъ працею моею засеяныи, то все панове ѡпекунове, продавши, мають тые пѣнзи на потребу и выправу дочкамъ моимъ подъ ведомостю их ѡбернути. Ѡсобливе ѡтписую тымъ тестаментомъ моимъ дочкамъ моимъ домовство вшелякое у дворе Качинскомъ, то ест быдло, свиньи, гуси, куры и приплодокъ их и увесь спратъ домовыи; тежъ дочка моя старшая Катерина подъ ведомостью ѡпекунскою маеть продати десеть коробок меду, которыи ест в схованью в Торчине, а шубку соби за тые пѣнзи справити.

А што ся дотычет домовства у двори Серъничкомъ, то ест стада, быдла, ѡвец, пчоль, кур, гусей и приплодокъ ихъ, такъ же рыштуньку военъного и инъших речеи ведле реестру – то сыну моему Павлу з ыменьемъ и дворомъ Серънишкимъ ѡтписую.

Справы, листы делчие з братею зошлого мужа моего на именья, тые сугъ у схованью пана Ѡстафья¹ Колпытовъского, маеть его мѣст сыну моему Павлу ѡтдати, кгда ѡнъ лѣт своихъ доростетъ.

Што ся дотычетъ слуг и челеди моеи дворное, што кому по животе моемъ дано быти маеть, на реистре жъ зоставую, водлуг которого ихъ мѣсть пѣнове ѡпекунове мають их по животи моемъ ѡтправити. Духовнику моему, свещеннику смолиговскому, ѡтписую две копе грошеи – то ему по животе моемъ дано быти маеть.

З стороны именья Серъникъ нимъ сынъ мои Павелъ летъ своихъ доростетъ, // пилюно прошу ихъ мѣсти пановъ ѡпекунов, яко ѡт мужа моего, такъ и ѡт мене уставленныхъ, кгда жъ имъ Богъ и без маетности детеи моихъ добре ѡбдорити рачил, абы тоє именье Серъники, учинивши слушныи инъвентар, с фолькгою подъданныхъ, жебы ся не розышли ѡбъваровавши абы спустишеия тому именью в запусехъ не было, арендою кому-кольвекъ спустили або нехай хто зъ ихъ мѣсти самъ арендуєтъ, жебы сына моего, кгда ѡнъ летъ своихъ доростетъ, сполна аранда дошла.

Што ся дотычет вихованья детькамъ моимъ и мешканья их, тыи мають быти при его мѣсти пѣну подъсудку володимѣрскомъ, яко при стрью своемъ рожономъ на ѡдномъ местцы. Вшакожъ всѣхъ ихъ мѣсти пѣнов ѡпе-

кунов прошу, жебы ихъ милость сполне ѿ то старати рачили, яко бы выхованемъ пристоинимъ звлаща девкамъ такъ яко на станъ шляхетский належить з добротливости своєї ѿпатровати рачили. Кгды жъ ихъ мѣсть не толко повиннымъ своимъ, але и ѿбчимъ людемъ добръ своихъ гоине уделати рачат, а покажет ли Богъ до девочок моихъ людеи намъ в стане равныхъ для Бога прошу нехай, не проволокаючи, в станъ мальжонский ѿтдають, што все Богу а ласкавому и мудрому баченю ихъ мѣсти ѿпекунскому поручаю.

А при справованю того тестаменту моего были и того добре сведоми ихъ мѣсть пѣнове приятели мои милые и ласкавые панъ Василеи Гулеви ч Воютинский, панъ¹ Иванъ и панъ Юреи Ѡжорские, пан Костентинъ Колпытовский, пан Иванъ Козинский и возный земский² повету Луцкого панъ Сидор Гуляшицкий, которые ихъ мѣсть // за прозбою моею печати свои приложити и руки свои подписати рачили, яко жъ и я на твердость того всего печать свою приложила до сего моего тестаменту.

Писан в Сѣрникахъ дня пятогонадат мѣца апрѣля року ѿт нароженя Исуса Хрыстова тисеча пятсотъ ѿсмыдсѣять пятого.

Иван Ѡжорский власнаа рука.

За прозбою еѣ мѣсти пани Гавриловоѣ Гулеви човоѣ я, Костентинъ Колпытовский, руку свою подыписаль.

Я, Сасин Русинович Берестецкий, тотъ тестаментъ за прозбою пѣни Гавриловоѣ Гулеви човоѣ рукою власною писалъ.

ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 39 зв.—41 зв.

¹ Повторено двічі.

² Дописано над рядком.

№ 9

1585 р., квітня 15. – Реєстр майна Настасії Гулеви чової Сѣрницької

Року тисеча пятсотъ ѿсмыдсѣять пятого, мѣца апрѣля пятогонадат дня.

Реѣистъ р списанья речѣи рухомыхъ вшеляких, которѣе я, Настася Микитянка Кутровского Гавриловаѣ Гулеви човоѣ, тестаментомъ моимъ сыну моему Павлу Гулеви чѣ и дочкамъ моимъ Катѣрине и Ѡлене, такъ же и слугамъ своимъ, што кому по смерти моеѣ дано быт ма, водлугъ которого пѣнове ѿпекуны заховати маюг.

Напѣрвѣи, ковшъ сребром ѿправный Павлу; кнафѣлевъ сребрѣныхъ дѣсѣять Павлу; мушшукъ сребрныи до шабли Павлу; кутас с чалмою Павлу; наливка цыновая Павлу, лихтар цыновыи Павлу; котѣл пивныи, котѣл горѣльчѣныи, баня великая, панвы двѣ, котѣлжовъ малыхъ три Павлу; клячь стадныхъ чотыри и жеребець вороныи Павлу. Быдло у двори Сѣрницькомъ: воловъ дѣсѣят, коровъ с теляты ѿсмы, корова ѿдна телная, быковъ и ѿзимьковъ поголовья всего ѿсмынадат, ѿвецъ з бараны двадцѣть ѿсмы,

ягнятъ деветнадцат, свинѣи тридцатъ, вепровъ коръмныхъ три, гусѣи тридцатеро троє, кур индѣискихъ десѣть // пав чотыри, кур посполитыхъ сто, бчол двадцатери и пятери и иншоє вшелякоє начинѣ спрягъ домовыи у дворе Сѣрничкомъ – то все сыну моему Павлу зоставую.

Дочкамъ сыкгнетъ небожчиковскіи ѿдинъ, перстенеи с каменьемъ три, перстенеи без каменіи три – то имъ по половицы, зваживши, розделено быти маєть. Обручъ сребреныи и другии пояс Катерине, а поєсокъ бѣлыи и чарка сребрныѣ Ѡлени; кнафлевъ великих сребреных позлотистых шесть – Катерине, кнафлевъ такъ же позлотистых иншоє роботы ѿсмъ – то Ѡлени; лыжокъ сребреных семнадцат – тыѣ имъ по половицы мають быти. Тканка перловая ѿдна Катерине, другая – Ѡлени; перѣл неробъленых копъ ше стдѣсатъ – тыи имъ по половицы быти мають.

Шата дукли бурнатное с трима брамами, шата фалендышу чирвоного, шата фалендышу бурнатного, шата фалендышу чорного и шубка лисѣя фалендышомъ чорнымъ крита, шапка ѿксами тная, кошулка з золотомъ, циплики перловыѣ, коверцы два – то Катерине зоставую. Ѡлени зоставую шата адамашки чирвоное, шата утѣрфину зеленого, шубка, шапка. Хусты бѣлыѣ, ѿбрусы и ручники тыи суть у ведомости их то ма бытъ по половицы. Цынъ мисъ великих чотырнадцат то дочкам моим наполю; полумисковъ шесть – наполю; приставок ше ст – наполю; талеріи двадцатъ ѿсмъ – наполю; конвеи великих патъ – наполю; коновочокъ низких три – Катерине две, Ѡлени ѿдна; флашъ великих две – наполю, флашъ малыхъ три – // Катерине ѿдна, Ѡлени две.

Катерине конѣи гнедых три, четвертыи сивыи ма быт префрымарчонъ, што бы чотыри гнедых было, ридван; Ѡлени жеребцы чалыѣ два и котчи. Дочкамъ на посагъ або на выправу в гумнѣ дворномъ Сѣрничкомъ: пашна жита стоговъ два, пшеницы стог, толко початыи, проса ѿзередъ; гумно з запустѣ – жита стоговъ ѿсмъ и засевокъ працы моеи ѿзиминыи на поли серничком. В том всемъ пѣнове ѿпекуны ведлѣ тестаменту заховати мають.

Слугамъ Николаю грѣшеи литовских копъ двѣ; Васку грѣшеи литовских копъ двѣ; коня полового возницы Янови; паробку Ивану быка и ѿвцу; Гриню, паробку, быка и ѿвцу, – то панове ѿпекунове мають по животѣ моеѣ ѿтдати.

Ігор МАРЧУК

**МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ
З ІСТОРІЇ ОУН ТА УПА НА ВОЛИНІ:
З ДОСВІДУ ДОСЛІДНИКА**

Документальна спадщина ОУН та УПА вже понад десять років викликає значне зацікавлення серед дослідників історії українських національно-визвольних змагань ХХ ст. Якщо на початку дослідження даної тематики публікувалися тільки окремі документи з невеликими коментарями, то на сьогодні маємо цілу низку збірників документів, виданих у серійному виданні “Літопис УПА. Нова серія” чи впорядкованих відомим істориком В. Сергійчуком¹. Останнім часом з’явилося також кілька анотованих покажчиків архівних фондів з історії Організації українських націоналістів та Української Повстанської Армії, що діяли на території західноукраїнських областей у 40–50 рр. ХХ ст.² Ці видання допомагають дослідникам зорієнтуватися в пошуку необхідної інформації під час вивчення різноманітних аспектів діяльності українського руху Опору.

Серед збереженої документальної спадщини значний пласт документів належить “проводу ОУН Північно-західних українських земель – ПЗУЗ” (територія Рівненської, Волинської, Житомирської областей і Крем’янецьчини, яка адміністративно входить до сучасної Тернопільської області) та підконтрольному цьому проводу (що являв собою місцевий керівний орган із п’яти–шести осіб) військовому формуванню під назвою УПА (весна–літо 1943 рр.), УПА – Північ (осінь 1943–1945 рр.). Але анотовані покажчики інформують тільки про архівні фонди з історії того чи іншого націоналістичного формування, оминаючи проблеми опрацювання, аналізу та систематизації самих документів. Оскільки всі наявні в архівах накази, інструкції, листівки були свого часу вилучені або захоплені радянськими партизанами, співробітниками НКВС–НКДБ під час військово-чекістських операцій, то на той момент вони вивчалися з метою здобуття оперативної інформації, а також використовувались як речові докази під час слідства. Подеколи здобуті документи вкладались у спеціальні пакети і долучались до кримінальних справ, відіграючи роль речових доказів (зараз вони практично недосяжні для вивчення, оскільки весь фонд слідчих справ контролюється галузевим архівом СБУ). Доступна для дослідників документальна спадщина дуже часто сформована у справи з певними загальними назвами, які не несуть будь-якої

наукової інформації, як, наприклад, “Листівки, відозви, брошури ОУН” чи “Щоденники, накази загонів УПА”. Щоправда, зустрічається й певна конкретика – “Щоденник загону ім. Колодзінського” чи “Документи військового району “Іскра”. Але знову ж таки перед пересічним дослідником постає питання: з чого починати і як розібратися з тими матеріалами, що потрапляють на очі, адже невідомо, де діяв загін ім. Колодзінського та чи існував район “Іскра”.

Тому одразу слід зазначити, що без детального вивчення наукових статей, монографій, довідників, публікацій у пресі ще радянських часів, краєзнавчої літератури, мемуарної спадщини, присвяченої тим далеким подіям, чіткого розуміння структури ОУН–УПА та основних принципів використання підпільних шифрів, умовних назв, загальних засад побудови самих документів важко оцінити ту історичну інформацію, яку вони несуть як джерело.

Організація Українських Націоналістів завжди мала чітку побудову двох типів: територіальну та внутрішньоорганізаційну. Територіальна побудова: станиця – село; куш або підрайон – 3–5 сіл (іноді одне, дуже велике село, чи містечко); район (відповідає адміністративно-територіальному поділу УРСР 40-х років); надрайон – 3–4 райони (у певні періоди 5–6 районів); округа – 5–6 районів (у певні періоди майже півобласті); область – відповідає сучасній області (на Волині обласні провали існували тільки в 1941–1943 рр.); край (територія 2–3-х областей).

Внутрішньоорганізаційна побудова залежала від тих функцій, які виконувала організація на даний момент. Відповідно до кожного конкретного напрямку роботи створювалися спеціальні підрозділи чи відділи, які називалися “референтурами”. Склад і кількість референтур постійно змінювалися – до 1944 р. зростали, а потім швидко зменшувалися через постійні втрати підпільних кадрів. Референтури мали в підпорядкуванні підреферентури, тобто відділи або посади з більш вузькими завданнями. Найпоширенішими були: організаційна референтура, з підреферентурами кадровою, адміністративною, юнацькою, жіночою; суспільно-політична референтура (вишкільна, пропагандивна, технічна, інформаційна підреферентури); референтура Служби безпеки – слідчо-оперативний відділ (СОВ), поліційно-виконавчий відділ (ПВВ), розвідчо-інформативний відділ (РІВ), контррозвідка або військова служба безпеки, яка діяла в УПА; господарча референтура (заготівельна, торгівельна, лісова, промислова підреферентури і т. д.); військова (у середині 1943 р. на Волині була перейменована на організаційно-мобілізаційну, у 1944 р. знову діяла як військова); референтура зв’язку.

Ці референтури у 1943–1944 рр. працювали на всіх рівнях – від найнижчого (станиці) до найвищого (край ПЗУЗ). У подальшому кількість референтур і підреферентур скоротилася до мінімуму. В основному діяли організаційна, політична та референтура СБ.

До рук дослідників потрапляють документи, які готувалися співробітниками референтур різних рівнів, – починаючи від сільської

організації (станіці) і до округи чи краю включно. У документі обов'язково зазначається, від якої референтури він виданий. Наприклад: “Наказ до господарчого підрайону” (від господарчого референта району), “Звіт станичного господарчого”, “Наказ окружному господарчому командантові, окружному політичному референтові, всім командантам надрайонів, політичним надрайоновим референтам, командантам районів, господарчим командантам надрайонів і районів в окрузі “Заграва”³.

Більшість документів має підпис того, хто їх писав, але під т. зв. “псевдо” – підпільним прізвиськом, яке маскує справжнє ім'я автора. За псевдонімом дуже важко встановити, хто є справжнім автором документа. Тут придається власна картотека псевдонімів із розшифруваннями за різними місцевостями, адже ледь не в кожному селі був свій “Байда” чи “Гонта”. Оригінальні псевдоніми зустрічаються не часто, і тоді цю особу легше ідентифікувати, як, наприклад, провідника ОУН Волині й Полісся “Клима Савура” – Дмитра Клячківського. Проте, він використовував й інші підпільні псевдоніми – “Панас Мосур”, “Омелян Кримський”, “Охрім”, “Білаш”, “Ар'ян”. Деякі повстанські командири, підпільники мали з десяток чи й два псевдонімів, і розібратися з ними дуже складно. Наприклад, автору цих рядків довелося в одній з архівних справ опрацьовувати документи надрайонного референта СБ “Зенона”, який працював на даній посаді впродовж літа–осені 1943 р. У іншій архівній справі було виявлено накази та розпорядження по окружній референтурі СБ за підписами “Покіс”, “М. Граневич” від жовтня 1944 р.⁴ За змістом документальних матеріалів важко зрозуміти, де діяв даний референт служби безпеки і чи мають ці документи відношення до Волині, але за допомогою київських дослідників історії ОУН–УПА в одній зі справ, що зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ, вдалося виявити оригінальний документ оунівського керівника Федора Воробця – “Верещаки”, який розкриває принцип зміни псевдонімів підпорядкованих йому референтів ОУН на Рівненщині та Житомирщині з 1943 по 1945 роки. Серед них зазначалося, що “Зенон – Іван – М. Граневич – Покіс” – це одна особа – Микола Войтович, спочатку надрайонний референт СБ Корецького надрайону, а пізніше референт СБ Сарненської округи, що загинув у 1945 р. Відповідно, всі виявлені документи належать саме цьому керівнику.

Подеколи на документах можна знайти написи, зроблені співробітниками карально-репресивних органів на зразок: “Голубь – Борис одно и то же лицо”, або інформацію про те, коли й де було виявлено та вилучено даний документ: “Найдено среди документов националистической организации, объединявшей 3 села: Занемировка, Деражнянский район, Берестяны, Цуманский район, Затишье, Деражнянский район Вольнской и Ровенской областей. Вероятно, принадлежало Юхиму Громику, жителю села Занемировка. Дата нахождения: январь 1944 г.”⁵.

Специфікою документів ОУН є те, що вони насичені цілою низкою підпільних назв чи своєрідних кодів або певними примітивними ознаками діловодства (вихідний номер і т. д.). Обставини підпільної боротьби вимагали кодування назв районів, сіл, певних підпільних осередків – шпиталів, друкарень, майстерень, місць розташування штабу та ін. Наприклад, Костопільський район весною 1943 р. називався “Калина”, влітку – “Іскра”, а з 1944 р. – уже “Зоря”. Такі ж назви отримували станиці – села: “Шибка”, “Балка”, “Сумраки”, “Туляй-город”. На жаль, багато документів втрачено, і ми маємо тільки фрагментарну картину використання таких назв. Дуже часто змінювались і межі підпільних районів, надрайонів, округ.

Костопільська округа ОУН у 1942 і на початку 1943 рр. мала два надрайони у складі районів: Держане – Сидень – Степань і Костопіль – Людвипіль – Березне. Влітку 1943 р. цю округу було перейменовано на військовий надрайон “Долина”, згодом “Затока”, а вже у серпні 1944 р. був ліквідований Сиденський район, його територію передано до Цуманського надрайону, що вже підпорядковувався підпіллю Волинської області, а Березнівський район передано до Сарненського надрайону, Людвипільський – до Корецького надрайону. З Костопільського, Тучинського і Олександрійського районів сформовано новий, Костопільський надрайон. Щоб встановити такий хід територіальних змін, доводиться вивчати не один десяток документів, цілу низку спогадів і т. д. На дослідників очікують і певні розчарування – якщо одна підпільна територіальна організація чи загін УПА висвітлені у збережених документах досить детально, то про інші доводиться робити тільки певні здогади й припущення.

Оригінальні оунівські документи містять чималу низку характерних аббревіатур, які не одразу вдається розшифрувати. Найтипівішими є:

- ВОП – Відділ особливого призначення;
- ГК УПА – Головна команда УПА;
- У.Д.С.Б. – Українська державна служба безпеки;
- О.О.М.Р. – Окружна організаційно-мобілізаційна референтура;
- В.С.Б. – Військова служба безпеки;
- ВПЖ – Військово-польова жандармерія;
- К-т зап. – Командант запілля;
- КОП – Крайовий осередок пропаганди;
- КВО – Командир (командант) військової округи;
- ШВШ – Шеф військового штабу;
- ШПШ – Шеф політичного штабу;
- ШРВ – Шеф розвідувального відділу;
- ШТВ – Шеф технічного відділу;
- РІВ – Розвідно-інформаційний відділ;
- СОВ – Слідчо-оперативний відділ;
- ПОВ – Поліційно-виконавчий відділ;
- ПРЗВО – Політичний референт запілля військової округи;
- ВР – Військовий район;

- ВН – Військовий підрайон;
- ОК РП – Окружна референтура пропаганди;
- ЗГ – З'єднання груп (УПА);
- ВО – Воєнна округа;
- ГО – Генеральна округа;
- УПС – Українська пресова служба;
- УЧХ – Український червоний хрест.

Ці аббревіатури ставилися або у шапці документа, або слугували підписами під документами, що засвідчували посаду провідника чи командира або ту референтуру, якій належав документ. Так, накази та звіти Костопільського надрайонного проводу ОУН за літо–осінь 1943 року мають підпис: “к-т. зап. Ворон”⁶.

Накази та звіти нумерувались, але не завжди. Іноді така нумерація дозволяє наближено встановити кількість наказів, виданих у той чи інший період. Підрахунок кількості наказів, виданих командиром військової округи “Богун” Петром Олійником (він же – “Еней”) у період з серпня по грудень 1943 р., свідчить, що їх було близько 30-ти, а командиром УПА – Північ “Климом Савуром” – 29⁷. Іноді штабні діловоди УПА нумерували всі документи, які видавав штаб, – накази, інструкції, розпорядження, карні присуди. У такому разі встановити кількість окремо виданих наказів чи інструкцій важко, оскільки номер означає всі видані документи. Часом через дріб додавався рік “... / [19]43” або “... / [19]44”, дописувалась назва відділу штабу – оперативний, розвідувальний чи вишкільний. Накази групи УПА “Турів” супроводжувалися написами на титулі: “Зн.: 127/03” – наказ № 20 від 28 жовтня 1943 року, де, ймовірно, “Зн.” – “за номером”, а 03 – порядковий номер цієї групи УПА. Зустрічаються написи: “Зн.: 139/61” – наказ від 30 жовтня 1943 року з приводу бою в Загорові, “Зн.: 201-91” – інструкція для ведення картотек по загонах від 22 листопада 1943 року, “Зн.: Пп-35/43” – наказ № 46 про присвоєння підстаршинських звань воякам УПА від 9 грудня 1943 року, “Зн.: **Пе** /36/43” – інструкція у справі підготування ранніх звітів від 9 грудня 1943 року і т. д.⁸ Документ могли підписати як шеф штабу, так і керівник відповідного відділу. За відсутності командира підпис ставив його заступник, пишучи, наприклад, під документом: “за О[кружного] О[організаційно]-М[обілізаційного] Р[еферен]та Рогоза” чи “в/з (виконуючий зобов’язання; інший варіант – в заступництві) К[омандира] З[’єднання] Г[руп] Остріжський”. Такі підписи означають, що на певний момент керівник був відсутнім або ж загинув, і людина, що підписала наказ чи інструкцію, офіційно на даній посаді не затверджена.

Дуже рідко документи засвідчувались штампами або печатками. Практично відомі лише близько двадцяти таких печаток, більшість яких була виготовлена для воєнної округи (групи УПА) “Заграва” і зустрічається на документах. Штампи, виготовлені для шести загонів УПА цієї військової округи, напевно, не використовувались,

оскільки документів з їхніми відтисками не виявлено. Проте вже сам факт наявності певної кількості штампів і печаток засвідчує спроби впорядкування і надання офіційності діловодству ОУН та УПА.

Досить цікавими є супровідні написи на документах, зроблені людьми, які втілювали їх у життя (якщо це наказ) або опрацьовували. Іноді написано число, місяць, рік, хто отримав цей документ до виконання, а також якісь зауваги до самого змісту. На робочих примірниках пропагандивних видань часом хтось із редакторів зазначав, яким накладом необхідно видати листівку, брошуру, газету чи журнал, що, по суті, є безцінною інформацією, яка дає уявлення про тиражі тих чи інших оунівських видань.

Ще одна проблема вивчення документів українського руху Опору пов'язана зі встановленням сутності того, що опрацьовується, – оригінал документа чи його копія. Якщо документ написано від руки й підписано, то, звичайно, це оригінал. Хоча зустрічаються й рукописні копії листівок, наказів, інструкцій і т. д. З друківаними документами ситуація дещо складніша. Якщо вони теж засвідчені – то, безперечно, це оригінал, якщо ж на документі зазначено: “Відпис”, – це копія. Чимало документів збереглося без початку й закінчення, тому важко стверджувати щось про їхню оригінальність.

Майже в усіх спогадах, а також виданнях з історії ОУН та УПА згадуються чи описуються так звані “грипси” (походження цієї назви нам відшукати не вдалося). “Грипси” навряд чи можна віднести до категорії діловодної документації, скоріше за все це особиста кореспонденція підпільників і вояків УПА приватного характеру: різні скарги, прохання, побажання і т. д. “Грипси” не мають чітко визначеної форми і завжди невеликі за обсягом, написані олівцем або чорнилом на тонкому цигарковому або подібному до нього за структурою папері зі слідами багатьох згинів, оскільки їх багаторазово складали з метою непомітного передання адресату, а в разі арешту – швидкого знищення. На зворотах таких записок можна помітити сліди сургуча чи інших клейких речовин, спеціальні позначки – “Пильне”, “Тайне”, адресу, на яку надсилався лист, чи псевдонім того підпільника, який мав отримати дане повідомлення. Ці своєрідні листи передавалися живими лініями зв'язку – естафетами, або залишалися у спеціальних схованках, т. зв. мертвих точках чи пунктах зв'язку. Писалися й об'ємні листи, які містили різноманітну інформацію з життя підпілля, висвітлювали його найболючіші проблеми. В основному, їх готували провідники різних регіонів, адресуючи керівництву руху Опору.

У зв'язку з тим, що оунівські та упівські документи зберігаються в різних архівах, а частина – й у приватних колекціях (зокрема, така добірка оригінальних документів надрайонного провідника Старовижівського та Ратнівського районів Волинської області “Дениса – Коса” знаходиться в одного з волинських істориків, оскільки була знайдена в бідоні на присадибній ділянці господаря, що переховував цей архів), дослідники не завжди точно знають, що є в одному архіві, а що – в іншому. Так, у Києві зберігається інструкція № 2 вишкільного

11 А
52
Група "Заграда".
Вишкілка Референтура
ч. 30

Фонд № Р-30 опись № 2 дело № 19 п. 1

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
Рівненської області

С В І Д О Ц Т В О

про закінчення підстаршинського вишколу.

Фонд № Р-30 опись № 2 дело № 19 п. 1

Король Дмитро, народжений дня 1, місяця
листопада, року 1923, закінчив одномісячний під-
старшинський вишкіл, пройшов курс навчання та отримав оцінки зі
слідуючих військових предметів:

1. В порядок,	30 год.	Добре (4)
2. Стрілецький навчіння,	10 "	Добре (4)
3. Наука про зброю,	10 "	Добре (4)
4. Коноградія,	20 "	Добре (4)
5. Польова служба,	30 "	Посередньо (3)
6. Тактика,	10 "	
7. Заустрічна служба,	10 "	Добре (4)

при посередстві поведінці, отримав
Добре загальну оцінку у навченні військових предме-
тів, що навчались на підстаршинському вишколі.

вистій, дня 2-7, місяця 1943 р.

під-р Вишк. Реф.

Король Дмитро

К. В. О.

Дубовий

Ш. В. Ш.

Бористен

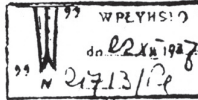
Командир Воєнної Округи
М. ДУБОВИЙ

Дубовий

3

П Р О Т О К О Л Ї В.

Чергового засідання Проводу Організації Українських Націоналістів
з дня 7-8.XII.1937 року.

Присутні:
Голова ПУН, плк. Е. Коновалець, секретар ПУН - В. Мартинець.
члени: ген. Капустянський, плк. Дубовий, сотн. Діброва, сотн. Бобрів,
сотн. Болобан, проф. Онацький, проф. Андрієвський, ред. Бойків
Сціборський, Косач.
Предсідник: - плк. Е. Коновалець.
Секретар: - В. Мартинець.
Протоколянт: - Ю. Держко/без права голосу/

Засідання відкрив Голова ПУН, плк. Е. Коновалець коротким
привітом вібраних, по привітанню приступлено до денного
порядку.

Заслухано:
Вступну доповідь Голови ПУН.

З пергляду ідеології та діяльності ОУН, переведеного на підста
ві декларації Голови ПУН супроти німецького і литовського палі
тичного проводу та військового командування, ясно, що розробленя
відповідних проектів, які стосуються до переходової доби, аналіз
сучасного економічного та адміністративного життя України муси
бути основним завданням Проводу ОУН в цілому.
Але поза сев чисто теоретичною працею Провід ОУН мусить тримат
як найістислійший контакт з військовими кадрами зрівно з ти
ми, котрі повстали на окупованих Польщах Українських Землях в
рамцях УВО, а пізніше ОУН чи в осередках скупчення шкр. емігра
ції, а з окрема в Канаді, Північній Америці, Бразилії, Аргентині,
далекому Сході та Європі, так і з тими, що вийшли як воєни Укр.
Армії на вигнання мусить їх організувати і підтримувати се
ред них дух вієсквости та внутрішньої дисципліни.
Зі становища голови ПУН стверджує, що ся сторона діяльності ОУН
і з окрема ген. Капустянського і Курмановича виконується доско
нало. Наші бойові організації на Західних Землях і Волині тісно
зв'язані за моїм посередництвом ваглядно представниками Проводу
в Берліні та Ковні з генштабами тих країн, котрі в більшій чи
меншій мірі забезпечують їм військовий вишкіл на місці після
модерної військової штуки та озброєння для сучасного ділання і
в будучині. В сучасний мент при обох штабах вишколюється стар
шинська кадр будучої Укр. Армії та загони розвідників, котрі
вже тепер з успіхом працюють на теренах розположення ворожих
військ. В Південній Америці лейтнант нім. ген. штабу Johann Land
holz, ствердивши бойовий стан наших організацій, приступив ра
вом з ген. Курмановичем до організації правильних військових

207

осередку групи УПА “Заграва” від 2 травня 1944 р. (ЦДАГО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 44, арк. 30), а в Держархіві Рівненської області відклася частина третьої інструкції, “Убезпечений марш”, від 14 травня 1944 р. (ф. Р-30, оп. 2, спр. 37, арк. 56). Тобто документи розосереджені і їх важко узагальнити. У 1992 р. робилася спроба створити загальний банк даних під назвою “Джерела з історії УПА” як спільний проєкт Інституту української археографії НАН України, Головархіву України та видавництва “Літопис УПА” (Канада) і відтворити його на електронних носіях, але після перших спроб робота призупинилася⁹. Зрозуміло, що цей проєкт був би вкрай необхідним для розвитку національної архівної інформаційної системи.

Ще одна гостра проблема для дослідників історії ОУН та УПА – робота із зашифрованими документами, які вимагають неабияких знань і вмінь, щоб розкрити їх справжній зміст. Візьмемо звіт крайового провідника ОУН на ПЗУЗ у 1944–1949 р. Миколи Козака – “Вівчара” (він же “Смок”, “Петро Кучма”, “Лука”, “Чупринка” і “555-ий”), надісланий організаційному референту проводу ОУН Василю Куку (“Лемешу”) на початку 1947 р. В оригіналі уривок звіту виглядає так:

“Осйдх. Згрц – юєслєя “Гори”
стан на травень 1946 року.

1. Район – Отяфпг – рай. пров. Ясут (освіта 7 кл.) плюс “іл” осіб, з того “дч”, які ведуть орг. роботу, решта як ВОП поділені в інформативні осередки. Між ВОП-ом є ще одна група агентурна, яка є в провірці органів СБ.

2. Район – Міотв – рай. пров. Віуцир плюс “нч” осіб...”¹⁰ і так далі. Частина тексту вичитується повністю, але географічні назви, псевдоніми та чисельність підпільників зашифровано. З подальшого тексту стає зрозумілим, що звіт характеризує стан підпілля у південній Рівненській окрузі, яку очолював Анатолій Маєвський – “Уліян”. Відповідно, можна припустити, що район “Отяфпг” – це район “Остріг”, а “Міотв” – “Мізоч”. Тоді впливає певний принцип подання інформації: 1) блоками по чотири літери; 2) перша літера псевдоніму чи географічної назви справжня; 3) блоки відділяються теж справжніми літерами, якщо в слові більше, ніж 5 літер. Беремо абетку й зіставляємо літери:

“О[тяфп]г”: “т” – перша літера після “с” – 1
“О[стрі]г”: “я” – дев’ята літера після “т” – 9
“ф” – четверта літера після “р” – 4
“п” – восьма літера після “і” – 8

Тобто “1948” і є ключем до розшифрування тексту за допомогою абетки, пам’ятаючи про блоки по чотири літери. Для цифрових даних ключ встановити було важче, але зіграло роль те, що документів було кілька і, порівнявши їх, вдалося встановити слова-відповідники:

Д	Н	І	П	Р	О	С	Л	У	Ч
1	2	3	4	5	6	7	8	9	0

Отже, насправді цей уривок має виглядати так:

“О[рган.] з[віт т]е[рену] “Гори”
Стан на квітень 1946 року.

1. Район – О[стрі]г – рай. пров. Я[рко] (освіта 7 кл.) плюс “38” осіб, з того “10”, які ведуть орг. роботу, решта як ВОП...

2. Район – М[ізоч] – рай. пров. В[ікто]р плюс “20” осіб...”

Звичайно, якби підпільники використали не абетку, а щось складніше, якийсь спеціально підібраний текст, то розшифрувати було б дуже важко.

Один з подібних випадків описано таким чином: “сторінка” за сторінкою переглядали чекісти цифри, слова, що нічого не означають, цифри. Звернув на себе увагу рядок: “1/52/5. 1/3, 6/2, 2/6, 1/2, 4/2; 1/2; у селі 3/6, 1/2, 1/1, 3/2, 3/1, 2/3...”¹¹.

Ключем до шифру виявилась націоналістична брошура, точніше, – її третя сторінка. І ось, нарешті, розгадка: “Перший дім на правому боці, йдучи дорогою з села. Новий дім стоїть вздовж дороги вікнами на північ та схід. Інших забудовань немає. В будинку батько, мати, дівчина 18 років і хлопець 25 років. Пароль: “Продайте мені червоних помідорів”. “Ми саджали тільки капусту...”¹². Отже, все залежить від використаних методів шифрування.

Методика вивчення згаданих джерел має постійно вдосконалюватись. І, звичайно, все залежить від мети дослідження, адже якщо публікується збірник документів, то вони потребують серйозного археографічного опрацювання, достовірних історичних коментарів, зазначення ймовірних авторів поданих документів, розшифрування підпільних назв. На жаль, не всі упорядники збірників дотримуються цих принципів. Між тим, необхідно, щоб документи “заговорили” мовою того складного часу, розкрили свої таємниці. Автор сподівається, що це невелике дослідження допоможе багатьом архівістам та історикам по-новому поглянути на документи ОУН та УПА, здійснити багато нових відкриттів і знахідок.

¹ *Сергійчук В.* Організатор Поліської Січі // Військо України. – 1992. – № 1. – С. 74–80; ОУН–УПА у Другій світовій війні // Український історичний журнал. – 1994–1995 рр.; *Сергійчук В.* ОУН–УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – 496 с.; *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. – К., 1998. – 944 с.; Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся: УПА та запілля (1943–1944). – Київ–Торонто, 1999. – Т. 2. – 724 с.

² Фонди з історії Української повстанської армії у державних архівосховищах України. – Вип. 1. Анований покажчик фондів УПА (1942–1946). – К., 1999. – 60 с.; Фонди з історії Української повстанської армії у державних архівосховищах України. – Вип. 2. Анований покажчик фондів партійних органів УРСР, в яких відбулася боротьба з УПА. – К., 2000. – 48 с.

³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 184.

⁴ Державний архів Рівненської області, ф. Р-30, оп. 2, спр. 35, арк. 160.

⁵ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 220.

⁶ Держархів Рівненської області, ф. Р-30, оп. 2, спр. 34, арк. 57.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2. – С. 6–50.

⁸ Там само. – С. 500, 501, 504, 511, 514, 519, 520.

⁹ Документи з історії національно-визвольного руху в Україні ХХ ст. Інформаційний бюлетень. – Вип. 1. – К., 1995. – С. 13–17.

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України, арх. № 376, т. 8, арк. 318.

¹¹ Со щитом и мечом. – Львов. 1988. – С. 125.

¹² Там само. – С. 125–126.

Алла КИСЕЛЬОВА

**ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНИХ ЕЛЕКТРОННИХ РЕСУРСІВ:
СТАТИСТИКА ВІДВІДУВАНЬ АРХІВНОГО
ПОРТАЛУ УКРАЇНИ**

Від 24 грудня 2000 р. користувачам Інтернету надаються наявні онлайн-ресурси архівного порталу України, що представляє Державний комітет архівів України. Сайт зареєстровано в найбільших українських, російських і світових пошукових системах та каталогах Інтернет (Asearch, Meta, Апорт, Яндекс, All the Web, Google тощо). Щодоби послугами веб-сайту Держкомархіву користуються 200–300 користувачів з унікальними Інтернет-адресами, що становить від 2 до 3 тис. запитів до порталу на добу. Аналіз інтенсивності використання онлайн-ресурсів архівного порталу здійснюється шляхом автоматизованого опрацювання log-файлів, які формуються щодня операційною системою веб-сайту. Програма аналізу дозволяє отримувати широкий спектр даних, зокрема щодо кількості виданих файлів, їх загального обсягу, кількості користувачів тощо. Предметом особливої уваги є відповіді сайту про те, що користувачеві не надано інформації на його запит.

Аналіз статистичних даних свідчить, що до інформаційних ресурсів веб-сайту користувачі звертаються переважно від 8-ї до 19-ї години, у нічний же час вони майже не використовуються. Це означає, що основні споживачі інформації знаходяться в українському сегменті Інтернету. Очевидно, “нерозвиненість” англомовного сегменту сайту не дозволяє говорити про достатньо широке коло користувачів з-поза меж України.

Дана публікація за допомогою простих діаграм та таблиць відтворює аналіз відкритої статистики відвідувань архівного порталу України за 2003 р. за такими критеріями:

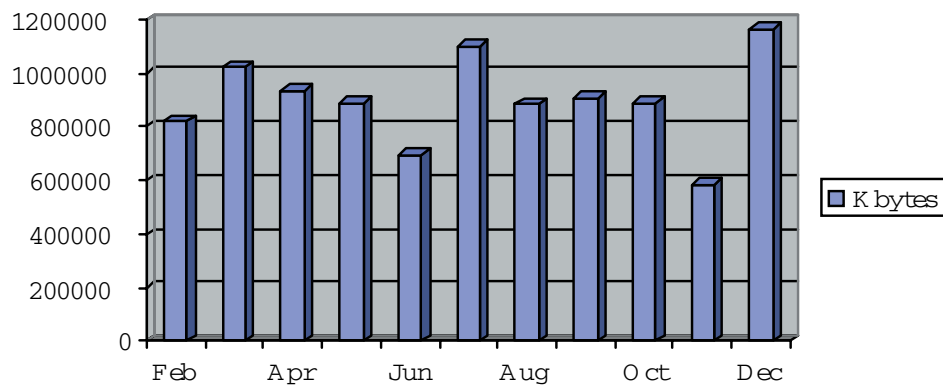
- повна статистика за місяць;
- повна статистика по днях;
- повна статистика по годинах;
- статистика унікальних сайтів та запитів;

- статистика початкових (вхідних) та вихідних веб-сторінок;
- статистичний звіт по країнах.

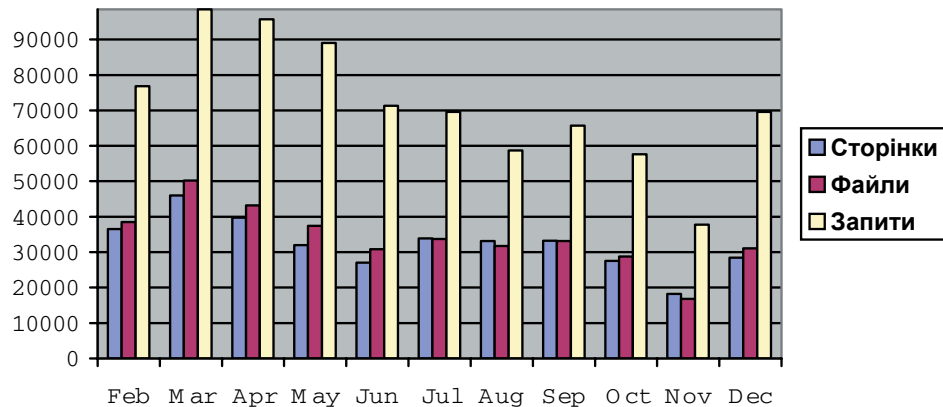
Загальний обсяг створених онлайн-ресурсів архівного порталу України становить майже 180 Мбайт, більш ніж 1 тис. веб-сторінок. Аналіз статистики відвідувань архівного порталу має на меті встановити, яку саме інформацію користувачі прагнуть отримати, які розділи цікавлять їх найбільше.

Нижче наведено результати аналізу звернень до сайту Держкомархіву за 2003 рік, зібрані за допомогою стандартної програми оброблення статистики відвідувань – Webalizer 2.01.

**Діаграма
сумарного використання архівного порталу
по Кбайтах за 2003 р.**

**Діаграма
сумарного використання
архівного порталу за 2003 р.**

Таблиця 1

Статистичний звіт по місяцях за 2003 р.

Місяць	Сайти	Кбайти	Візити	Веб-сторінки	Файли	Запити
Грудень	4929	1165759	7750	28480	31116	69549
Листопад	2749	586522	4313	18219	16845	37777
Жовтень	5223	889586	8686	27553	28765	57605
Вересень	5453	906831	10357	33234	33144	65715
Серпень	3899	886831	6890	33137	31768	58697
Липень	4718	1101305	8592	33866	33709	69551
Червень	5357	696606	9115	27033	30864	71301
Травень	6606	888623	11406	32002	37423	89052
Квітень	6589	93591	10935	39775	43208	95737
Березень	6091	1022580	10626	45999	50193	98513
Лютий	4770	819086	7990	3635	38490	76807
Всього		9057320	96660	322933	375525	790304

Наведені діаграми свідчать про інтенсифікацію використання інформаційних ресурсів архівного порталу протягом березня–травня, сезонний спад активності користувачів у літній період і поступове нарощування інтенсивності роботи з порталом на кінець року. Зауважимо, що в серпні–листопаді проводилася реконструкція сайту – зміна дизайну, оптимізація навігації зі збереженням доступу для максимальної кількості браузерів на різних платформах, підвищення інтерактивності, прискорення завантаження тощо. З'явилися головне та два локальні меню, чіткішою стала структура сайту, що поступово набув рис порталу, загалом значно полегшився пошук необхідної інформації. Під час реконструкції паралельно існували веб-сторінки з різним дизайном.

У результаті реконструкції кількість користувачів одразу зросла майже вдвічі, а обсяги скопійованих файлів збільшились чи не втричі.

Для визначення динаміки відвідувань порталу в період його реконструкції та після неї проведемо статистичний аналіз за листопад 2003 р.

Таблиця 2

Статистика за листопад 2003 р.

Усього запитів		37777
Усього файлів		16845
Усього веб-сторінок		18219
Усього візитів		4313
Усього Кбайтів		586522
Усього унікальних сайтів		2749
Усього унікальних браузерів		1240
	Середня	Максимальна
Звернень на годину	52	767
Звернень на день	1259	3276
Файлів на день	561	1781
Сторінок на день	607	1904
Візитів на день	143	314
Обсяг протягом дня (Кбайт)	19551	164557
Запити за кодами відповіді		
Code 200 – OK		16845
Code 206 – Partial Content		338
Code 301 – Moved Permanently		99
Code 304 – Not Modified		13793
Code 403 – Forbidden		2
Code 404 – Not Found		6699
Code 405 – Method Not Allowed		1

Змістовий аспект використання ресурсів архівного порталу демонструють таблиці № 3, 4, 5, 6, у яких представлено дані за першу половину листопада 2003 р.

Відразу застережемо, що більшість користувачів задля економії часу відключають режим автоматичного “завантаження” графічних файлів; ілюстрації з’являються на їхніх моніторах лише за спеціальним запитом.

Таблиця 3

Перші 20 із 1240 URL

№	Запити	Кбайти	URL
1	2338	1285	Images
2	2076	48008	/Archives/
3	1261	18774	/
4	715	3261	/Sections/Famine/photos.php
5	420	5291	/Law-base/SCAU/
6	291	5005	/Eng/
7	272	2411	/Quests/
8	236	1183	/Publicat/
9	226	3467	/Sections/Wolyn/docs.php
10	217	3426	/Law-base/Regulations/
11	201	895	/Law-base/
12	188	1225	/Law-base/KMU/
13	182	1955	/Publicat/AU/
14	180	12171	/News/
15	175	2130	/Db/
16	155	609	/Sections/Fire/photos.php
17	154	13823	/Sections/Wolyn/Wolyn.pdf
18	147	674	/Law-base/President/
19	144	962	/Eng/genealogia.php
20	124	689	/Sections/Famine/

Таблиця 4

Перші 20 із 1240 URL по Кбайтах

№	Запити	Кбайти	URL
1	47	77684	/Publicat/AU/AU-2003-1-3.pdf
2	57	49932	/Publicat/Guidebooks/Lvow_p.pdf
3	2076	48008	/Archives/
4	18	24536	/Publicat/Manuals/Book1.pdf
5	1261	18774	/

6	34	17818	/Publicat/Guidebooks/CDAGO_p.pdf
7	15	17481	/Publicat/Guidebooks/IR_Osobovi_arch_fondy.pdf
8	8	14063	/Publicat/Guidebooks/Archiv-muzey.pdf
9	154	13823	/Sections/Wolyn/Wolyn.pdf
10	180	12171	/News/
11	114	10939	/Publicat/Researches/Ogloblin.pdf
12	2	5675	/Publicat/AU/AU-2002-4-6.pdf
13	420	5291	/Law-base/SCAU/
14	291	5005	/Eng/
15	97	4943	/archworld.php
16	44	4221	/Archives/dis-EastEur.php
17	1	4010	/Publicat/Visnyk/v-2003-2.14.pdf
18	226	3467	/Sections/Wolyn/docs.php
19	217	3426	/Law-base/Regulations/
20	41	3325	/Eng/austria.php

Таблиця 5

Перші 20 із 382 початкових (вхідних) веб-сторінок

№	Запити	Візити	URL
1	1261	590	/
2	2076	512	/Archives/
3	291	146	/Eng/
4	144	50	/Eng/genealogia.php
5	180	41	/News/
6	27	41	/References/HronolPok-2.ua.html
7	30	33	/References/HronolPok-1.ua.html
8	124	32	/Sections/Famine/
9	44	31	/Archives/dis-EastEur.php
10	36	31	/NB/Golodomor.php
11	27	28	/BiblGraph/Bulet2-1-2001.ua.html
12	63	27	/Sections/Famine/Resources.php

13	14	24	/BiblGraph/Buletен4_03.php
14	41	24	/Eng/austria.php
15	420	21	/Law-base/SCAU/
16	226	20	/Sections/Wolyn/docs.php
17	89	19	/ArchEdu/
18	97	19	/archworld.php
19	93	18	/Eng/Archives/
20	272	18	/Quests/

Таблиця 6

Перші 20 із 382 вихідних веб-сторінок

№	Запити	Візити	URL
1	2076	556	/Archives/
2	1261	375	/
3	272	100	/Quests/
4	291	96	/Eng/
5	144	80	/Eng/genealogia.php
6	175	43	/Db/
7	180	43	/News/
8	97	40	/archworld.php
9	63	38	/Sections/Famine/Resources.php
10	420	36	/Law-base/SCAU/
11	27	35	/References/HronolPok-2.ua.html
12	83	34	/contacts.php
13	93	33	/Eng/Archives/
14	36	33	/NB/Golodomor.php
15	30	31	/References/HronolPok-1.ua.html
16	226	30	/Sections/Wolyn/docs.php
17	44	29	/Archives/dis-EastEur.php
18	236	29	/Publicat/
19	715	29	/Sections/Famine/photos.php
20	89	27	/ArchEdu/

Як бачимо, найінтенсивніше використовуються онлайнові інформаційні ресурси, що створюють універсальний фонд наукових електронних документів обсягом понад 1 тис. файлів.

Найбільше запитів припадає на каталог Images, тобто малюнки (2338 запитів), та найпотужніший розділ архівного порталу – “Архіви в Україні” (2076 запитів) – зведений електронний довідник, що розкриває склад і зміст документів НАФ.

Величезною популярністю у відвідувачів користується розділ “Голодомор” (підкаталог /Famine/photos.php). Дещо несподівано користується попитом розділ “Нормативна база” (каталог /Law-base/), зокрема накази Держкомархіву (Головархіву) за 1995–2003 рр. та нормативно-методичні документи Державного комітету тощо.

Частими є звернення до розділу “Публікації на сайті” (236 запитів), передусім до часопису “Архіви України” (підкаталог /AU/, 182 запити).

Сталою популярністю користуються електронні версії довідників. Так, путівник по фондах колишнього партархіву Львівської області було скопійовано 57 разів. Перше видання підручника “Архівознавство” повністю скопійовали 18 разів. Зафіксовано 154 запити до путівника по польських та українських архівних джерелах про польсько-український збройний конфлікт на Волині й Східній Галичині (1943–1944); зафіксовано 114 запитів до монографії Олександра Оглоблина “Українська історіографія. 1917–1956”, 34 запити до путівника ЦДАГО України, 15 – до путівника по особових архівних фондах Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, 8 – до путівника Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Показовою є статистика щодо вхідних сторінок для користувачів до архівного порталу: для 1261 з них такими були його головна веб-сторінка; 2076 користувачів почали з головної сторінки розділу “Архіви в Україні”, 435 візитів почалися з англійської частини архівного порталу; 74 – з хронологічного покажчика видань архівних установ України за 1925–2004 рр.; 59 – з розділу “Голодомор в Україні. 1932–1933” (27 з них припадає на підрозділ “Інтернет-ресурси документально-публіцистичних матеріалів з проблеми Голодомору”).

Вихідними сторінками, тобто тими, звідки дослідники “йдуть” з порталу, були: базовий розділ сайту “Архіви в Україні” (для 556 візитів); головна сторінка порталу (375 візитів); розділ “Соціально-правові запити громадян” (100 візитів). Популярною для виходу була англійська версія сайту (209 візитів, з яких 96 завершилися головною сторінкою, 80 – розділом “Genealogical Research”, 33 – розділом “Archives of Ukraine: General List”).

Цікавою є “географічна” статистика. У тому ж листопаді 2003 р. чверть усіх візитів до порталу припадала на Україну (23 %). Якщо не брати до уваги географічні координати, що не піддаються ідентифікації (звернення з Мережі, “комерційні”, “освітні” та “невідомі”), то першість за кількістю користувачів порталу тримають (додамо – традиційно): Російська Федерація (6 %); Польща (2 %); Угорщина, Австралія, Ізраїль (по 1 %).

Продовжуючи змістовий аналіз інтересів користувачів, наведемо деякі показники за грудень. Найчастіше зверталися до ядра порталу – “Архіви в Україні”. “Запитуваним”, як і раніше, був розділ “Голодомор” (2148 звернень). Повнотекстовий файл довідника про Волинську трагедію скопійовано 2091 раз (!); до онлайнної документальної виставки зафіксовано 1523 звернення. Восьму позицію в загальному переліку найпопулярніших розділів займає розділ “Нормативна база” (1287 звернень).

Триває копіювання підручника (156 запитів), монографії Олександра Оглоблина (207 запитів). Популярністю й надалі користується путівник Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (248 запитів); часописи “Архіви України” та “Вісник” (відповідно 156 та 153 запити), путівник по особових архівних фондах Інституту рукопису (95 запитів), путівники Державного архіву Чернігівської області (71 запит), Державного архіву Сумської області (44 запити), ЦДАГО України (40 запитів), ЦДАМЛІМ України (35 запитів). До розділу “Новини галузі” зверталися понад 300 разів.

Якщо аналізувати вхідні веб-сторінки, з яких користувачі починали свою “прогулянку” архівним порталом у грудні 2003 р., матимемо таку картину:

- перше місце посідає розділ “Архіви в Україні”, до якого зафіксовано 953 візити, або 17,9 %;
- друге місце – головна сторінка архівного порталу, 951 візит, або 17,85 %;
- третє місце – англійська версія архівного порталу, 508 звернень (4,6%), зокрема: Фоноархів єврейської музичної спадщини (The Phonoarchive of Jewish Folklore at the Vernadsky National Library of Ukraine) – 86 звернень; Genealogical Research – 190 запитів; Archives in the Internet – 106 звернень; Major Ukrainian Collections in the National Archives of Canada – 67 звернень; Documentary Sources Relating to Ukraine in Repositories in the United Kingdom – 65 звернень;
- четверте місце – документальна виставка про Волинську трагедію on-line (126 візитів) та розділ про Голодомор (94 візити);
- п’яте місце – новини архівної галузі (84 візити);
- шосте місце – нормативна база Державного комітету архівів України.

Залишали користувачі архівний портал України такими веб-сторінками:

- “Архіви в Україні” (1038 візитів, або 18,18 %);
- головна сторінка архівного порталу (619 візитів, або 10,84 %);
- онлайнна виставка “Волинь. Східна Галичина. 1943–1944” (157 візитів, або 2,75 %);
- англійська версія веб-сайту (105 візитів, або 1,84 %);
- соціально-правові запити громадян (105 візитів, 1,84 %);
- “Голодомор” (87 візитів), “Новини галузі” (86 візитів), нормативна база (143 візити) тощо.

За грудень 2003 р. “географічний розподіл” користувачів виглядає таким чином: Україна – 28 %, Польща – 4 %, Російська Федерація – 3 %, Білорусь – 1 %, Канада – 1 %, Данія – 1 %, інші – 1 % (не враховано запити з Мережі, “невідомі”, “комерційні”, “освітні”).

У процесі аналізу виявляються як розділи підвищеного попиту, так і найбільш рейтингові. Користувачі здійснюють щодня 2–3 тис. пошуків. З повнотекстових документів особливим попитом користуються такі розділи, як “Публікації на сайті”, “Архіви в Україні”, “Нормативна база”, “Документальні виставки on-line”, англomовна версія веб-сайту та ін.

Моніторинг використання архівних інформаційних онлайн-ресурсів – невід’ємний елемент системи інформаційного обслуговування користувачів, на основі якого здійснюються прийняття обґрунтованих рішень щодо оптимізації функціонування цієї системи в цілому. Організацію моніторингу слід розглядати як введення зворотного зв’язку в автоматизованій системі, що надає їй якісно нових властивостей.

Загалом же, огляд динаміки використання архівних ресурсів дає досить повне уявлення про інтереси й запити користувачів, що є, безумовно, надійним орієнтиром у подальшому вдосконаленні та поточному супроводі архівного веб-порталу України, доступ до якого є, до речі, безкоштовним.

Лариса ЮДІНА

“СЛОБОЖАНСЬКІ РОДОВОДИ” ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Останнім часом набула нового значення генеалогічна робота архівів. У цьому зв’язку йдеться про певну переорієнтацію в їхній діяльності – від використання інформації документів переважно для державних і наукових потреб до використання в інтересах окремої особи.

“Звідки ми? Хто є наші предки?” – саме такі питання стають усе більш актуальними і цікавими для представників різних поколінь. Навіть шкільна програма з народознавства потребує сьогодні від учнів вміння відтворити генеалогічні гілки свого родоводу.

Складання будь-якої родовідної гілки починають, як правило, від батька та матері, діда й баби зі сторони батька і т. п. Першим документом, що покликаний стати основою майбутнього родоводу і яким оперує дослідник, є свідоцтво про народження, де не лише засвідчується факт народження особи, а й містяться відомості про її батьків.

У такому генеалогічному пошуку незамінними є метричні книги. Вже починаючи з III ст. зустрічаються записи імен хрещених. До цього

періоду відносяться й списки померлих, що велися при монастирях. Загальні правила щодо порядку ведення церковних книг вперше були схвалені на Трієнському соборі: було визначено вести при кожній парафії книгу хрещень та книгу шлюбних договорів. До першої з них священик мав заносити імена хрещеного та хрещених батьків, до другої – імена тих, хто брав шлюб, та їхніх свідків, а також день і місце реєстрації шлюбу. Крім цього, у книзі хрещень мали відмічатися день та час народження, а до книги шлюбних договорів заноситись імена батьків тих, хто брав шлюб. При деяких парафіях вели книги померлих, в яких зазначались ім'я і стан покійного, день смерті та поховання.

У Росії 1702 року Петро I видав указ, згідно з яким усі парафіяльні священики м. Москви щотижня мали доставляти до патріаршого духовного наказу відомості про народження та поховання.

На українських теренах, як і в Росії, метричні книги з 1724 р. велися в трьох частинах і містили такі відомості: про народжених (стать народженого, хто є його батьками, дата народження та хрещення, яким священиком та паламарями проведено хрещення, його свідки); про тих, хто взяв шлюб (хто вінчаний, день вінчання, яким священиком та паламарями проведено вінчання, свідки шлюбу); про померлих (стать, вік та ім'я покійного, дата та причина смерті, хто сповідав, дата поховання). З 1806 р. було введено друковані форми книг¹. Документальні записи про народження, одруження та смерть складались у двох примірниках: один відсилався до консисторії, другий залишався на місці, в церкві. На сьогодні перші з цих примірників збереглися, передусім у держархівах областей.

У Державному архіві Харківської області кількість метричних книг є найбільшою серед архівів України – 3131 од. зб., що дозволяє використовувати матеріал цих книг для встановлення виразної картини родовідних зв'язків мешканців окремих сіл і повітів Харківської та інших губерній.

Серед цінних документальних комплексів Держархіву Харківської області – ф. 40 “Харківська духовна консисторія”, де відклалися метричні книги за 1749 р. (села Ізюмського повіту), 1771–1902 рр., сповідні розписи парафій та клірові відомості (особовий склад духовництва, їх сімейні та послужні списки), що велися свого часу при церквах різних сіл і повітів губернії. Сьогодні вони нерідко є документальною підставою для початкових досліджень з генеалогії. У фондах архіву збереглася також незначна кількість метричних книг Воронежської (1846–1884), Катеринославської (1811–1908) та Білгородської духовних консисторій (1749–1799)².

Харківська духовна консисторія, якій були підвітні та до складу якої входили церкви сіл і повітів губернії, була заснована на підставі Указу Синоду від 16 жовтня 1799 р. як апарат Слобідсько-українського єпископа. З 1836 р. вона йменувалася Духовною консисторією єпископа Харківського й Охтирського. Консисторія була місцевим адміністративно-судовим органом Синоду з управління церквами на території єпархії, відала церквами, монастирями, духовними навчальними закладами,

заснуванням і ліквідацією церков і парафій, проводила суд над особами духовного звання, проповідувала православ'я і водночас вела боротьбу із сектантством. Вона також виступала органом суду для населення у справах шлюбу, накладала церковну епитимію на православних за порушення релігійних і деяких цивільних законів, збирала статистичні відомості про народження і смерть, зберігала метричні книги церков. Консисторія була підпорядкована Синодові й до 60-х років XIX ст. мала в своєму підпорядкуванні духовні правління, а після їхньої ліквідації – окружні благочиння, по 2–3 в кожному повіті. Харківська духовна консисторія була ліквідована у грудні 1918 р. на підставі постанови загальноросійського собору про реорганізацію консисторій в єпархіальні ради³. Її фонд надійшов до Держархіву Харківської області 1927 р., на облік був узятий з 1939 р. Сьогодні він налічує 89 384 справи за 1749–1918 рр.⁴

Донедавна довідковий апарат до метричних книг ф. 40 “Харківська духовна консисторія” був представлений лише описами справ, проте в кінці XX ст. у держархіві області було завершено роботу зі створення географічно-предметних покажчиків до метричних книг. З їхньою появою у 1995 р. значно спрощено пошук відомостей, які містять у собі метричні книги. Сьогодні дослідник для оперативного пошуку необхідної інформації має можливість використовувати географічно-предметні покажчики, що представлені як у машинописному, так і електронному варіантах. У них подано такі відомості: найменування населених пунктів (за алфавітом); назви церков, при яких велися записи; рік, протягом якого складено документ; номер опису; номер справи та характер запису метричних книг (*н* – відомості про народжених, *о* – одружених, *п* – померлих) за повітами Харківської, Полтавської, Катеринославської, Воронезької губерній. Предметно-географічні покажчики представлені томами по місту Харкову; по Богодухівському, Валківському, Вовчанському, Зміївському, Ізюмському, Куп'янському, Лебединському, Охтирському, Старобельському, Сумському та Харківському повітах; по військових поселеннях у Воронезькій, Катеринославській та Полтавській губерніях.

Враховуючи, що з часом документи фонду Харківської духовної консисторії втрачають свій первісний вигляд, а також з огляду на зростання зацікавленості громадян до питань історії своїх родин керівництво Держархіву Харківської області за підтримки архівної установи нового типу – Товариства з обмеженою відповідальністю “Науково-виробничий сервісний центр “Харківський народний архів” та за сприяння видавничого Дому “Райдер” пішло на безпрецедентний у межах України крок – заснувало у 2003 р. документальну серію “Слобожанські родоводи”. Автором проекту зі створення цієї серії збірників стала колишній директор архіву, заслужений працівник культури України В. В. Резнікова.

Перший випуск серії має назву “Село Лозова, Богодухівський район. Збірник архівних документів 1800–1890 рр.”. Видання є своєрідним зібранням метричних книг Різдво-Богородицької церкви села Лозова

та Казансько-Богородицької церкви села Заброди Богодухівського району за 1800–1890 рр. і налічує 968 сторінок друкованого тексту.

Робота з підготовки першого збірника серії виявилася тривалою, вимагала чималих зусиль, фахової обізнаності архівістів (упорядники – працівники архіву В. Г. Панкратьєва, М. О. Плеханова, О. С. Гніздило) при опрацюванні відомостей метричних книг (у збірнику їх подано мовою оригіналу). Після наведення згаданих відомостей міститься посилання на оригінал як першоджерело.

Розпочинає збірку невелика розповідь “У пошуках свого родоводу” (замість передмови) кандидата історичних наук, професора, декана історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна С. М. Посохова. Далі вміщено короткий історичний екскурс з минулого села Лозова, підготовлений дослідником-краєзнавцем М. Беляєвим, який протягом багатьох років залишається постійним користувачем документів держархіву області з історії Богодухівського району, є автором багатьох монографій.

Основу збірки становлять відомості метричних книг кінця ХІХ – початку ХХ ст., що велися при церквах сіл Лозова та Заброди, хутора Березів Яр Богодухівського району Харківської області. Завершують видання відомості про Різдво-Богородицьку та Казансько-Богородицьку церкви за 1915 рік, взяті з документів фонду Харківської духовної консисторії.

Поява серії “Слобожанські родоводи” є одним із кроків на шляху реалізації програми розвитку краєзнавчих досліджень в Україні, що підготовлена і впроваджується Всеукраїнською спілкою краєзнавців. Її Голова академік НАН України П. Т. Тронько, визначаючи дослідження й збереження наших історичних міст і сіл як одне з головних завдань краєзнавців, наголошує, що саме в цих населених пунктах “сфокусована вся наша історія, і найменші втрати тут болісно відчуватимуться не тільки нашим, але й наступними поколіннями”⁵. А село Заброди, з якого розпочато згадану серію, – це місце, де П. Т. Тронько народився і виріс.

Видання згаданої серії стануть у пригоді не тільки тим, хто цікавиться минулим свого роду, досліджує власний родовід, а й професійним історикам, соціологам, демографам, економістам, медикам, представникам інших професій. Відіграючи важливу громадсько-правову роль, метричні книги, як відомо, здавна слугували й як важливий статистичний матеріал.

Так, фахівцю-медику буде цікавою інформація про захворювання, що ставали причиною високої смертності в окремому регіоні за певний відтинок часу, найпоширеніші з них та ін. Дослідження в галузі медицини допоможуть визначити, як оточуюче середовище викликало поширення того чи іншого виду захворювання (чи було воно спричинене, зокрема, забрудненням повітря, водної акваторії і т. п.). Таким чином, мережа досліджень, поступово розширюючись, переходить до розв’язання питань, пов’язаних із розвитком економіки регіону, промисловості та сільського господарства.

Еколог, вивчаючи матеріали метричних книг та спираючись на показники смертності, їхні причини, зможе реально уявити картину екологічного стану, яка тією чи іншою мірою позначалася на динаміці чисельності населення окремого регіону Слобожанщини.

Аналізуючи відомості метричних книг, в яких зафіксовано факти укладання шлюбних союзів, дослідник зможе знайти відповіді на цілу низку питань, зокрема:

– вік одружуваних, їхній соціальний стан та ін.;

– чи були одружувані вихідцями з одного або різних сіл і повітів Слобідського краю і на якому рівні підтримувались родинні зв'язки між ними і т. ін.

Відомості метричних книг дають можливість визначити соціальний стан та кількість парафіян, дізнатися про пожертви, які отримували певні церкви, тощо. Публікація згаданих матеріалів сприятиме їх удосупненню як для дослідників історії своїх родин, так і широкого кола науковців.

¹ Див.: *Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. Энциклопедический словарь.* – Петербург, 1986. – Т. 19. – С. 201–204.

² Держархів Харківської області, ф. 40, справа фонду, арк. 41.

³ Там само, арк. 82–83.

⁴ Там само, арк. 70.

⁵ *Тронько П.* Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи). – К., 2000. – С. 148.

Людмила НЕЦЬКА

ГАЛУЗЕВИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ МІНІСТЕРСТВА ОБОРОНИ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ, СКЛАД І ТЕМАТИКА ДОКУМЕНТІВ

Архів штабу Київського військового округу (далі – КВО) став тією базою, на основі якої в травні 1992 р. було створено Центральний архів Міністерства оборони (далі – МО) України, а в 1997 р. – Галузевий державний архів МО (далі – ГДА МО) України. Більшість документів, які залишилися в спадок від архіву округу, мають хронологічні рамки 1950–1990-ті роки і були створені в процесі діяльності канцелярії штабу КВО, його управлінь, Військової Ради КВО, військових частин, установ, підприємств, навчальних закладів і т. ін., які входили до складу округу. У фондах канцелярії штабу КВО та його управлінь зберігаються, наприклад, накази, директиви командувача військами та начальника штабу КВО, журнали обліку надзвичайних випадків у військах округу, донесення і пропозиції щодо виконання наказів і директив МО СРСР,

плани та звіти щодо проведених науково-дослідних робіт, окремі накази начальників управлінь КВО та ін.

Фонди військових частин – це, як правило, документи з особового складу. В більшості випадків заголовки справ у фондах мало чим різняться один від одного: накази командирів (назва військового підрозділу) з особового складу або зі стройової чи бойової підготовки, алфавітні книги (на офіцерів, військовослужбовців строкової служби, робітників, службовців) тощо. Історія становлення, організаційні зміни, участь у бойових походах та операціях, командний склад, нагородження військової частини (установи, організації) зафіксовані в інших документах – у історичному формулярі або історичній довідці (залежно від статусу військового підрозділу).

Значний масив складають справи з фінансовими документами. Це – відомості на виплату грошового забезпечення офіцерському складу, прапорщикам, військовослужбовцям понадстрокової служби, картки особових рахунків на виплату заробітної плати робітникам, службовцям. В архіві зберігаються й протоколи партійних і комсомольських зборів, конференцій, плани політвідділів, стенограми партконференцій, персональні справи на членів КППС, справи з прийому до лав КППС та ін. У справах фондів військових навчальних закладів (училищ, академій) відклалися звіти з наукової діяльності, матеріали засідань учених рад, акти, іменні списки, звіти, розпорядження щодо навчання у військових училищах та в академіях військовослужбовців іноземних армій, про раціоналізаторство та винахідництво, доповіді про стан військової дисципліни та ін.

Від часу здобуття Україною незалежності та початку розбудови національних Збройних Сил (далі – ЗС) саме на Центральний архів МО України було покладено завдання щодо комплектування, забезпечення обліку та збереженості документів, отриманих від розформованих військових частин та з'єднань, прийняття від комісаріатів особових справ військовослужбовців запасу, а також поповнення архіву документами новостворених управлінь Центрального апарату МО України, Головного (пізніше – Генерального) штабу ЗС України, штабів оперативного командування.

Збагачення фондів за рахунок документів, створених у ході розбудови та становлення ЗС України, надходження до архіву фондів з інших архівних установ (48 фондів передав, наприклад, Державний архів Київської області), отримання ксерокопій документів з історії збройних сил України за період 1919–1934 рр. від архіву Війська Польського у Варшаві та з історії Київського військового госпіталю з Російського військово-історичного архіву та Центрального архіву МО Російської Федерації – все це сприятиме зростанню інтересу користувачів архівної інформації до документів ГДА МО України.

Крім документів з паперовою основою, в архіві зберігаються 1139 одиниць обліку кінопрокатних копій (військово-навчальні кінофільми, створені на студії МО СРСР у 1965–1969 рр. та 1971–1989 рр., зокрема “Битва под Москвой”, “Яско-Кишиневская операция”,

“Висло-Одерская операция”, “Броня и люди”, “Танковые рейды”, які об’єднано в один фонд, та ін.), а також фотодокументи. Останні представлені в альбомах, Книгах пошани, в ряді історичних формулярів і зберігаються, зокрема, у фондах відповідних військових підрозділів.

Станом на квітень 2004 р. у восьми сховищах архіву зберігаються понад 3 тис. фондів. Вони висвітлюють історію як військових підрозділів, що існували за часів СРСР (армії, дивізії, корпуси, батальйони, полки, роти та ін.), так і періоду незалежної України. Заслужують на увагу й фонди арсеналів, заводів, фабрик, підприємств, академій, військових училищ та інститутів, військових академій, госпіталів та санаторіїв, військових представництв та комісаріатів, а також кораблів, катерів, комендатур, трибуналів, прокуратур, політвідділів, полігонів та ін. За своїм обсягом фонди значно різняться. Найбільшими є фонди управлінь армії, дивізій, канцелярії Штабу КВО, Військової інженерної радіотехнічної академії ППО ім. Л. А. Говорова, Військової академії ППО (Сухопутних військ) ім. маршала А. М. Василевського, Адміністрації МО України, Секретаріату Генерального штабу ЗС України, Штабу Тилу МО України, а також Колекція особових справ військовослужбовців запасу, фонди військових навчальних закладів (училищ), полків, батальйонів, фонд-колекція видань, наказів, директив Міністра оборони СРСР та начальника Генерального штабу ЗС СРСР та ін.

Як відомо, роль військового відомства в СРСР була надзвичайно вагомою, військовий комплекс становив більш як половину всього наукового та промислового потенціалу. Це пояснює різноманітність фондів, які залишилися від радянського періоду в архіві штабу КВО та надходили на зберігання до ГДА МО України від ліквідованих військових частин, установ, організацій.

Починаючи з вересня 1991 р. і донині триває процес скорочення, реформування, ліквідації багатьох військових підрозділів, установ, навчальних закладів. Архів постійно поповнюється їхніми фондами, приймає на зберігання документи управлінь Центрального апарату МО України, Генерального штабу ЗС України, оперативного командування.

За межами нашої держави, передусім в архівах Російської Федерації та інших країн, зберігається чимало документів, які так чи інакше пов’язані з історією України, її збройних сил, питаннями воєнної історії. Йдеться передусім про документи, що стосуються перебування радянських військових підрозділів або окремих військовослужбовців, спеціалістів на територіях інших держав та завдання, які на них поклалися, їхньої участі в подіях, пов’язаних з виконанням “інтернаціонального обов’язку”, в навчаннях, випробуваннях, у т. ч. атомної зброї, та ін. Порядок діяльності архівних установ МО тодішнього СРСР передбачав зберігати такі документи в його центральному архіві, а тому більшість з них, у т. ч. пов’язані з подіями Великої Вітчизняної війни, з архівів військових округів, що діяли на території СРСР, зокрема з Київського військового округу, були передані до згаданого архіву. З цієї причини лише незначна кількість фондів ГДА МО України містить

документи, пов'язані з війною 1941–1945 рр. Зокрема, йдеться про “Журнал обліку бойових дій п/п 43110” (ф. 2807); фонди “Бойовий шлях п/п 86841” (ф. 3971), “Бойовий шлях військової частини 21941” (зі спогадами колишніх військовослужбовців) (ф. 415), “Короткий історичний нарис спецрадіокурсів ВМФ” (ф. 2805), “Літопис бойової слави військової частини 61557” (ф. 4355), “Альбом з фотодокументами армійського госпіталю легкопоранених (військова частина 55452)” (ф. 3485). Близько 100 фондів архіву зберігають документи з відомостями про участь різних військових підрозділів – армій, корпусів, бригад, дивізій, батальйонів, полків, рот, дивізіонів – у бойових діях періоду 1941–1945 рр., а в деяких фондах документи засвідчують і участь радянських військових підрозділів у війні проти Фінляндії 1939–1940 рр., а також в “активній боротьбе... с немецко-украинскими националистами и их пособниками”¹ на Західній Україні.

Певна кількість фондів висвітлює події в Угорщині 1956–1957 рр. та Чехословаччині 1968 р., коли військові підрозділи, як зазначають документи, піднімалися по тривозі й брали участь у “придушенні контрреволюційного заколоту в Угорщині” або перетинали кордон “з метою захисту соціалістичних завоювань Чехословаччини”². Документи містять інформацію про “спецзадання” радянських воїнів в Афганістані³. Доля закидала військовослужбовців ЗС СРСР, серед яких було чимало українців, і до Мозамбіку, Єгипту, Алжиру, Анголи, В’єтнаму, Ефіопії, Ірану, Китаю, Конго, Лаосу, Об’єднаної Арабської Республіки, Сирії, Сомалі та деяких інших країн світу. Підтвердженням цього є історичні формуляри дивізій, батальйонів, полків. На жаль, вони не є повноцінним джерелом з дослідження подій щодо участі військового підрозділу в різних походах, боях та операціях, хоча один із розділів історичного формуляру має саме таку назву. Інформація, як правило, обмежується виключно констатацією самого факту події, інколи вони фіксуються більш детально, з переліком прізвищ осіб, які брали в них безпосередню участь, здійснювали героїчні вчинки. Це стосується насамперед подій, пов’язаних з війною 1941–1945 рр., і меншою мірою – наступних подій, до яких була причетна армія та військовослужбовці за часів СРСР.

В історичних формулярах можна знайти й іншу інформацію: про участь військовослужбовців у знешкодженні вибухонебезпечних предметів, тобто в розмінуванні території областей України у повоєнний час, про допомогу працівникам сільського господарства в збиранні врожаю, про надання допомоги населенню в ліквідації наслідків стихійних лих (повенів, землетрусів) і навіть про участь у зйомках кінофільмів, зокрема “Максим Перепелица”, “Илья Муромец”, “Повесть пламенных лет”, “Они шли на Восток”.

Такий різновид архівних документів, як накази командирів військових частин зі стройової чи бойової підготовки або з особового складу, з організаційних питань діяльності військового підрозділу, часто містять значну кількість інформації щодо тих чи інших подій. Більшість цих документів – рукописи. Серед них – і “чорнобильські” накази ко-

мандирів військових частин у фондах, які надійшли на зберігання до архіву в 1990–1992 рр., після розформування цих частин та завершення робіт з ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. Одна з особливостей документів ГДА МО, пов'язаних з аварією на ЧАЕС, – те, що це здебільшого документи з особового складу. Тисячі прізвищ ліквідаторів зафіксовано в архівних справах. До них постійно звертаються з метою виконання запитів та надання довідок соціально-правового характеру. Це не дозволяє створити страховий фонд на ці джерела. Між тим, час уже позначився на них – має місце фізичне зношення аркушів справ.

Документи, які надійшли до архіву від Адміністрації МО України, секретаріату Головного (з квітня 1994 р. – Генерального) штабу ЗС України, управлінь МО України та безпосередньо Генерального штабу ЗС України, Штабу Тилу МО України, висвітлюють багатогранну діяльність військового відомства та ЗС України починаючи з моменту їхнього створення (1991 р.). Тут представлено накази, директиви, відповідні матеріали до них Міністра оборони України, начальника Генерального штабу ЗС України та їхніх заступників, доповіді, звіти, доручення Міністра оборони України та начальника Генерального штабу ЗС України щодо вирішення різноманітних питань, листування з установами й організаціями, плани, протоколи, рішення та матеріали доповідей нарад з керівним складом Центрального апарату МО України, донесення з питань формування, реформування з'єднань, частин, установ та закладів, іменні списки втрат особового складу, документи з питань продовольчого забезпечення ЗС України, накази начальників управлінь МО України та деякі інші документи. У них ідеться про співробітництво військового відомства з багатьма іншими відомствами України, в т. ч. із засобами масової інформації, його участь у розробленні урядових документів (міжнародних угод, проектів договорів та ін.), питання міжнародного співробітництва, участь у миротворчих операціях у складі Сил ООН на територіях країн, охоплених конфліктами, питання, пов'язані з вирішенням проблем Чорноморського Флоту, переформування та формування військових частин, підрозділів, культурну та виховну роботи в ЗС України, матеріальне забезпечення, соціальний захист військовослужбовців, ветеранів війни, учасників бойових дій, “чорнобильців”, питання розвитку військової науки, навчальних військових закладів, боротьбу із порушеннями законодавства тощо. До архіву вже надійшли на зберігання документи окремих військових частин, які перебували на території колишньої Югославії та виконували там покладену на них місію миротворців.

Одна з особливостей, що відрізняє ГДА МО від більшості інших галузевих державних архівів, полягає в наявності досить великої кількості документів з грифами обмеженого доступу. Стосовно порядку зняття грифів таємності з документів радянського періоду, то він додатково визначається Службою безпеки України спільно з Державним комітетом архівів України. На сьогодні робота в цьому напрямку в архіві ще не проводиться.

Представляють інтерес документи періоду 1919–1925 рр., які ГДА МО отримав від Державного архіву Київської області. Йдеться про фонди військових комісаріатів, що діяли на території КВО та губерній, які були включені до КВО, волосних, повітових, військових нарад, Уповноважених Київського губерньського управління військово-продовольчого постачання в повітах, фонд управління продовольчого постачання Київської губернії та деякі інші. Документи, що містяться в цих фондах, цікаві з точки зору дослідження історії військових установ, військових формувань КВО (пізніше УВО⁴), історії населених пунктів Київської, Полтавської, Подільської та деяких інших губерній, Києва та його околиць.

Багато фондів надійшли до архіву в незадовільному стані, містили документи, які потребували ремонту й реставрації. Зусиллями працівників відділу забезпечення фізичної схоронності документів понад 270 архівних справ, а деякі з них налічували понад 400 сторінок, відреставровані. Роботи в цьому напрямку тривають.

Існує давній латинський вислів: "Verba volant scripta manet". Він означає: "Слова відлітають, написане залишається". Такий напис отримав стенд архіву, на якому експонуються копії найцікавіших знахідок. До документів архіву постійно звертаються не тільки працівники ГДА МО України, але й дослідники, всі, хто цікавиться воєнною історією, історією Збройних Сил України.

¹ Ф. 4436, оп. 27858, спр. 1; ф. 2385, оп. 5362, спр. 1.

² Ф. 4402, оп. 28230, спр. 1; ф. 2320, оп. 4312, спр. 1.

³ Ф. 2683, оп. 18223, спр. 1.

⁴ Український військовий округ, утворений у травні 1922 р.

Тетяна СЛЮДИКОВА

УВІЧНЕНИЙ У ПІСНЯХ:
МИКОЛА ЛИСЕНКО І ТАРАС ШЕВЧЕНКО

60-ті роки XIX ст. позначені в Україні сплеском національної свідомості української інтелігенції. В цей час виникали громади, в діяльності яких брали участь учителі, викладачі вищих навчальних закладів, студенти та ін. Великою була роль громадівців у просвітительській діяльності. В міру своїх можливостей кожен громадівець сприяв розвитку української культури: В. Антонович та М. Драгоманов займалися історією України, Г. Житецький опікувався розвитком української мови, М. Лисенко долучився до видання збірників українських народних пісень, писав опери, романси, пісні, в т. ч. на вірші Т. Шевченка.

З іменем Кобзаря пов'язані не лише перші самостійні кроки М. Лисенка як композитора, але й останній його твір – “Елегія пам'яті Т. Шевченка”, що був написаний ним у 1912 р., за кілька місяців до смерті.

Музична творчість М. Лисенка тісно переплелася з поезією Т. Шевченка. Вклад М. Лисенка в поширення творів Кобзаря є неоціненним. Покладена на музику, поезія Шевченка набувала нового життя. Ще за часів студентства М. Лисенко почав писати музику на вірші Т. Шевченка. 1867 р., дорогою з Києва до Лейпціга, він зупинявся у Львові, де познайомився з місцевою інтелігенцією. Наприкінці того ж року до нього звернувся О. Барвінський з проханням написати музику до “Заповіту” Шевченка¹.

29 січня (11 лютого) 1868 р. Лисенко, повідомляючи про одержання листа зі Львова, зазначав: “прислали мне при письме стихотворение Шевченко “Заповіт” с просьбой положить его на музыку... Эта работа уже почти окончена и на днях я ее пошлю, чтобы поспела ко дню поминовения смерти Шевченко, на котором они готовятся петь “Заповіт”². На роковини пам'яті Т. Шевченка “Заповіт” був уперше виконаний у Львові³ (у 1876 р. композитор створив другу редакцію твору).

Шевченкова поезія якнайкраще відповідала духу творчості Лисенка. Переважна більшість його вокальних творів написана на слова Т. Шевченка. В листі до П. Куліша від 23 липня 1869 р. він відзначав: “...сам я тепер ревно працював над Шевченком, увів його кілька по-

співів на музику. Згодом появлію може цілий цикл його поезій піснею і іншою хвормою, бо у нас велика недостача на розвій музики української. Ці споруджені речі, здається мені, дуже удались”⁴.

У музиці М. Лисенка, за висловом Ф. Колесси, кожна нота, кожна фраза, кожна пісня є наскрізь оригінальними. А композитор Людкевич уважав, що музика Лисенка до віршів Шевченка є прикладом злиття поезії й музики.

9 лютого 1870 р. М. Лисенко в листі до композитора, засновника товариства “Боян” А. Вахнянина писав, що працює “заводячи “Кобзаря” Шевченкового у музику, ...слухачам, що чули ці мої утвори, музика дуже подобається, бо національна і до тексту належно припадає. Я маю на мислі такі збірнички з десятих п’єс один по одному видавати. Пророкують їм добрий поспіх, бо річ нова й гарна”⁵. Унікальний цикл під назвою “Музика до “Кобзаря” Шевченка”, що охоплює близько 100 творів, започатковано 1869 р. Усього вийшло 7 серій, остання – в 1903 р. Ці твори – різноманітні за жанром: пісні, дуети, тріо, квартети, хорові поеми, кантати. Серед них – “Ой, одна я, одна”, “Садок вишневий коло хати”, “Нащо мені чорні брови”, “Сонце заходить”, “Минають дні”, “Рече та стогне Дніпр широкий”, “Б’ють пороги”, “Радуйся, ниво непоплитая” та багато ін. Поза сумнівом, поезія Т. Шевченка дала змогу М. Лисенку висловити у музичній формі свої світоглядні позиції⁶.

Композиторською роботою Микола Віталійович займався здебільшого вночі. З приводу цього він писав 4 (16) січня 1886 р. М. Драгоманову: “З-за тяжкої цілорічної праці увільняюсь до своєї роботи рідко”⁷. Цілоденна праця в Інституті шляхетних дівчат, приватні уроки забирали багато часу. Крім того, Лисенко із сумом зауважував: “нема рації писати що-небудь під сокиру заборони цензурної”⁸. Цензура, якщо й дозволяла видавати збірники українських пісень, вимагала зняти з них пісні козацькі, чумацькі, на слова Шевченка⁹.

У листі до І. Франка від 12 грудня 1894 р. М. Лисенко писав, що російська цензура “з новим царюванням стала скажена та люта, як ніколи досі. Дійшло вже до того, що забороняють звичайні збірники побутових пісень, щоб ані звука по-українському. Вони стремлять до повної заглади слова, звука, тільки тхне українське”¹⁰. Свої збірники пісень українською мовою М. Лисенко намагався видавати за межами України. У 1890 р. він повідомив Г. Маркевича, що надійшов з-за кордону транспорт його видань, “Ші десятків гуртових пісень: 4 номери “Музики до “Кобзаря”: Дума (У неділю вранці рано), дует (І широкою долину), Ой, крикнули сірі гуси, Рече та стогне Дніпр широкий. Днями вишлю теж новий мій хорик на текст Шевченка: “Орися, ниво”¹¹.

Щодо виданих за кордоном збірників українських пісень та “Музики до “Кобзаря” Шевченка Головне управління у справах друку вважало: “не должны быть допущены к обращению в России”¹².

Надзвичайно багато для поширення Шевченкових творів зробив хор, організований Миколою Лисенком. Інтерес до хорового співу

виник у нього ще в студентські роки. Молодь співала в ті часи багато: на вечорницях, зібраннях у Байковім гаю, в інших місцях. І де б студент Лисенко не з'являвся, неодмінно організовувався хор. Згодом він об'єднав розпорошені сили "співаючих" студентів в український хор. Ще в 1862 р. почалися прилюдні виступи студентського хору в аудиторіях університету, залі біржі тощо.

У ЦДІАК України зберігається театральна афіша про виставу, яка відбулася 26 лютого 1864 р. у міському театрі на користь "неимущих" студентів. Було поставлено "Наталку Полтавку" І. Котляревського, водевіль "Простак" В. Гоголя (батька) і два дивертисменти (з українськими піснями й танцями). Оркестром і хором керував студент університету М. Лисенко¹³.

Після закінчення Лейпцігської консерваторії молодий композитор та його дружина оселилися в Києві. В їхньому помешканні (подружжя знімало квартири в різних місцях: будинку Мозера на Хрещатику, будинку Федотова-Чехівського на Прорізній, по вул. Рейтарській та ін.) часто збиралася молодь, систематично проводилися співи. На ці зібрання звернула увагу київська влада. За Лисенком, як і більшістю українських діячів, що сприяли розвитку національної культури, було встановлено нагляд¹⁴.

1881 р. київський губернатор сповіщав Департамент поліції, що "украинофильская группа состоит большею частью из малороссов, почитателей казачества, Шевченка и прочее. Представителем этого направления в Киеве состоит малороссийский композитор Николай Витальевич Лысенко, к которому часто собираются для спевков (Лысенко содержит малороссийский хор) студенты и курсистки... О вредном направлении кружка, группирующегося около Лысенко и состоящего почти исключительно из лиц, участвующих в хоре, обличительных фактов не установлено; хотя начальник Киевского губернского жандармского управления генерал-майор Новицкий составил себе убеждение в неблагонадежном направлении этого кружка"¹⁵.

У Києві Лисенко щорічно організовував концерти хорового співу. Склад хору часто змінювався. Його виступи проходили в Лук'янівському народному будинку (вул. Дегтярівська, тепер – Пархоменка), в Народній аудиторії (вул. Бульварно-Кудрявська), у домі Ліндфорсів (вул. Фундуклеївська, тепер Б. Хмельницького), приміщенні Мінеральних вод (територія Купецького саду), міському театрі та в інших місцях. Микола Віталійович як хормейстер і диригент постійно працював з хористами. Він навчав їх читати ноти, роз'яснював зміст пісень, звертав увагу на звучання слів. До репертуару колективу входили хори з опер, російські народні пісні (без цього дозвіл на концерт отримати було неможливо), та переважали все ж українські народні пісні, у тому числі в обробці М. Лисенка. У листах до друзів Микола Віталійович згадував і описував такі концерти. Зокрема, у листі до Г. Маркевича від 31 березня 1887 р. він повідомив про концерти, що відбулися 28 лютого (на ньому виконувалися бурлацькі, чумацькі, вуличні пісні) та 21 березня (хор з оркестром і солістами виконав фінал IV дії "Тараса Бульби" і коломийки)¹⁶.

Хор здійснив кілька гастрольних подорожей по Україні¹⁷. Гроші на поїздки надавали меценати, найчастіше В. Симиренко. Перша гастрольна поїздка відбулась узимку 1893–1894 рр. Хор відвідав Чернігів, Ніжин, Полтаву, Єлисаветград. 1897 р. було здійснено другу подорож¹⁸. Хор виїхав 20 червня і впродовж місяця виступав у містах Бердичеві, Житомирі, Умані, Козятині, Білій Церкві, Смілі, Черкасах, Золотоноші, Прилуках, Лубнах¹⁹. У фонді київського, подільського і волинського генерал-губернатора зберігається програма одного з таких концертів²⁰. Поряд із творами російських композиторів, зокрема П. Чайковського та А. Рубінштейна, і російськими народними піснями у концертах звучали українські народні пісні, пісні М. Лисенка, в т. ч. на слова Шевченка²¹. У 1899 р. відбулися гастрольні подорожі М. Лисенка з хором по Черкащині. 1902 р. хор виступав у Лубнах, Лохвиці, Ромнах, Ромодані, Гадячі, Миргороді, Хоролі, Полтаві, Кременчуці, Катеринославі, Павлограді, Лозовій, Черкасах, Смілі, Корсуні, Бердичеві, в 1903 р. – на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. Концерти хору користувалися великою популярністю. Завжди емоційно слухачі сприймали твір М. Лисенка за поемою Т. Шевченка “Іван Гус” (“Кругом неправда і неволя, народ засмучений мовчить”).

Багатьом слухачам припали до душі пісні, романси, кантати М. Лисенка на вірші Т. Шевченка, зокрема “Мені однаково”, “Минають дні, минають ночі”, “Гетьмани, гетьмани”, “Б'ють пороги”, “Думи мої, думи”, “Рече та стогне Дніпр широкий” та ін.

Щороку М. Лисенко влаштовував концерти, присвячені пам'яті Т. Шевченка. Пісні талановитого композитора на слова Кобзаря були дуже популярні, їх виконували не тільки професійні співаки, але й аматори, причому не лише в Україні, а й за її межами. Перебуваючи в Петербурзі як слухач консерваторії, Лисенко влаштовував вечори української пісні, на яких виконувались його твори на слова Т. Шевченка.

Щороку, в березні, незважаючи на утиски з боку влади, Лисенко організовував шевченківські вечори у Києві. О. Кістяківський 5 березня 1874 р. записав у своєму щоденнику: “на днях Лисенко будет давать концерт, причем стихотворения Шевченко и либретто “Риздвяной ночи” будет петься в переводе на русский язык, какого же больше нужно еще безобразия”²². В одному з листів і сам М. Лисенко із сумом писав М. Драгоманову, що пісні на вірші Т. Шевченка треба перекладати російською мовою.

У березні 1877 р., розповідаючи в листі до Драгоманова²³ про один з таких концертів, М. Лисенко зазначав, що до програми концерту були включені твори Шуберта, Ліста, Верді, а далі “пішла геть чисто сама українщина... Співала п[ані] Павловська арію Оксани з Р[іздваної] н[очі] 2-ої редакції, написану зовсім на підставі народної пісні... Павловська співала мої дві пісні з Шевченка – “Закувала зозуленька у зеленім гаї” і жваву “Утоптала стежечку через яр”. Обидві ці речі зовсім завели такий гамор та лемент у театрі, що разів двадцять викликали, разів 5 співали те ж саме. Страшенні овації робили”²⁴.

У листі від 29 березня 1879 р. тому ж адресатові композитор писав: "... З видних більш речей до співу мені трапилося завести у музику Шевченкове "Мені однаково" і "Минають дні, минають ночі". Першу співав Ляров у моїм концерті – по-російськи звичайно. Ну і заспівав же він, Господи! Як добре, чуло, виразно, ідейно. Щоб це сталося, як би він утяв в первотворі! Рознесли б були геть стіни. Тепер те і діло, що переписують на всі маніри. Шкода, що так багато моїх утворів лежать собі недруковані. Проте дехто збира гроші видати за границю усі мої українські співи, яких за останній час чимало з'явилося..."²⁵.

Збірники народних пісень, власні пісні й романси М. Лисенко намагався друкувати українською мовою, зокрема в Галичині, Лейпцигу. Ще в 1869 р. він висловив думку, що галичанам і наддніпрянцям, "однієї матері дітям не варт, не личить роз'єднуватися, але скупляться якнайміцніше"²⁶. У 1891 р. академічна громада Кракова запросила М. Лисенка взяти участь у концерті пам'яті Т. Шевченка. Проте він був змушений відмовитись, пояснивши: "сама місія моя, подорож задля святкування роковин Т. Шевченка в чужій державі, викликала б від нашого уряду таку бучу, з-за якої мене при сучасних утиках української якої-небудь діяльності, одразу звільнено з інституту²⁷, а це мій головний заробіток, мій найважливіший *pred a terra* (притулок)... Може, коли іншим часом, якщо Бог дасть віку, а часи стануть не такі тугі та тяжкі, то й стане змога сполучити бажання серця з околишніми обставинами, а поки що я тримаю хіба лишень допомагати шановним родимцям своїми творами"²⁸.

У ЦДІАК України зберігаються документи про підготовку святкування в Україні 35-ї річниці творчості М. Лисенка. Влада була занепокоєна розмахом підготовки до ювілею. Ювілейний комітет презентували 30 українських товариств і редакцій. Велику організаційну роботу взяло на себе Літературно-артистичне товариство. Начальник Київського охоронного відділення Спиридович повідомляв 23 листопада 1903 р. до Департаменту поліції про підготовку ювілею: "... як відомо з агентурних джерел, київські українофіли задумали влаштувати в половині грудня цього року вшанування малороса композитора Лисенка, в зв'язку з виповненням 35-літнього ювілею його музичної діяльності. Ювіляру мають намір піднести цінний подарунок, на який зібрано вже 4 000 крб.²⁹, і вшанувати його обідом в Купецькому зібранні. Ушанування передбачаються протягом трьох днів – 12, 13 і 14 грудня, влаштувати в один із вказаних днів концерт під керівництвом самого Лисенка. На вшанування чекають гостей з інших міст, в тому числі до 40 осіб з Галичини"³⁰.

У Києві ювілейні свята почалися 19 грудня 1903 р. У театрі Бергоньє трупа Саксаганського і Садовського ставила оперету М. Лисенка "Чорноморці". Після закінчення вистави вся трупа та хор театру виконали кантату Лисенка "Б'ють пороги". 20 грудня в залі Купецького зібрання Літературно-артистичне товариство влаштувало урочистий вечір на честь ювіляра, на якому були присутні гості з усіх регіонів України та з-за кордону.

Зі словами привітання до М. Лисенка звернулися близько 80 чоловік; були виголошені вітальні адреси й телеграми, які надійшли з Лейпцига, Берліна, Праги, Софії, інших міст. У своєму вітальному адресі І. Франко відзначив, що ім'я Лисенка пов'язане з відродженням української пісні й музики, створенням української національної музики.

21 грудня в оперному театрі відбувся концерт, на якому кращі оперні співаки і хор виконали твори ювіляра, його романси й пісні, фрагменти з опер “Різдвяна ніч” і “Тарас Бульба”.

Вшанування М. Лисенка в Галичині й на Буковині відбувалося в листопаді 1903 р. Вдень 24 листопада у приміщенні Львівської філармонії голова союзу “Боян” композитор Вахнянин відкрив урочисте зібрання. Вітали ювіляра близько 50 осіб. Увечері відбувся ювілейний концерт, який відкрився кантатою Лисенка “На вічну пам'ять І. Котляревському”, а закінчився ораторією “Радуйся, нива непоплитая”. 25 листопада в залі Народного будинку силами учнів місцевої школи було поставлено дитячу оперу Лисенка “Коза-дереза”.

26 листопада дорогою до Чернівців М. Лисенко зупинявся в Станіславі (тепер Івано-Франківськ) і Коломиї. Як згадував ювіляр, галицькі й буковинські українці зустрічали його “королівськими почестями”. Ювілей композитора став всенародним святом, який сприяв об'єднанню наддніпрянських і галицьких українців. Святкові вечори відбулись і в інших містах. У Харкові він проходив, наприклад, за участю ювіляра 14 січня 1904 р. У другому відділенні концерту Микола Віталійович диригував чоловічим хором під час виконання власної кантати “Гей, не дивуйтесь”. Вечір завершився “Жалібним маршем” на слова Т. Шевченка і варіаціями на тему “Пливе човен”. Навколо великого портрета ювіляра на сцені розмістилися актори – персонажі його опер “Різдвяна ніч” і “Тарас Бульба”³¹.

24 лютого 1904 р. у м. Кременчуці місцевий музично-драматичний гурток влаштував літературно-музичний вечір. 13 березня 1904 р. у Вінниці відбувся ювілейний вечір, на якому було виконано кантату Стеценка, написану на честь Лисенка, далі виконувалися твори ювіляра, українські народні пісні. Ювілейні вечори були проведені й за межами України. Колишній вокаліст хору Лисенка Кобилянський і диригент Черняхівський організували, наприклад, такий вечір у Баку. У концерті брали участь оркестр, хор, солісти.

Великий концерт виключно з творів М. Лисенка відбувся в Петербурзі 18 лютого 1904 р. Почався він з увертюри до опери “Різдвяна ніч” під диригуванням Заремби. Романси, пісні ювіляра виконали актори імператорських театрів. Завершився вечір кантатою “Б'ють пороги”. У залі звучали слова Т. Шевченка:

“Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине.
Наша слава не поляже...”³²

Пам'ять Т. Шевченка Микола Віталійович шанував до самої смерті. Він брав активну участь у роботі Комітету зі спорудження

пам'ятника Т. Шевченку в Києві³³, писав музику на вірші поета. В 1910 р. М. Лисенко повідомляв у листі до Г. Маркевича, що написав нові романси на слова Шевченка: “Ой, пішла у яр за водою”, “Ой, маю я оченята” (для сопрано), “За думою дума роєм вилітає” (для тенора), “Зійшлися побратими” (дует), “Один у одного питаєм, нащо нас мати привела”³⁴.

Багато зробив М. Лисенко для популяризації української музики та літератури як голова Українського клубу, що був відкритий у 1908 р. (містився на вул. Володимирській, 42). При Клубі діяли секції – літератури, артистична, лекційна, а також бібліотека. Клуб згуртував навколо себе прогресивну українську інтелігенцію, людей, які, за висловом Лисенка, “шанували, поважали культуру не тільки свою, але й інших народів”.

Чимало зусиль доклав М. Лисенко до підготовки 50-річчя від дня смерті Т. Шевченка. В серпні 1910 р. було створено Комітет з організації вечорів пам'яті поета³⁵. Засідання Комітету провадилися по п'ятницях в Українському клубі. Його голова брав активну участь у розробленні програми відзначення дня пам'яті поета. В залі Клубу було влаштовано виставку, присвячену Т. Шевченку. Микола Віталійович написав кантату “До 50-річчя з дня смерті Т. Шевченка” на слова В. Самійленка. 14 січня він повідомив М. Грушевському, що закінчив “хоровий твір з солоспівом на текст В. Самійленка, присвячений вшануванню роковин смерті Т. Шевченка. Варто би було цей твір надрукувати зараз, щоб з друком вспіти до свят 27–28 лютого. Друкований твір міг би поширюватися скрізь по українських містах, де будуть святкувати, а також у Москві й Петербурзі. Дохід з продажу міг би піти на пам'ятник поету”³⁶. Наклад кантати (500 примірників) було виготовлено в друкарні Чоколова в Києві³⁷, проте Київський тимчасовий комітет у справах друку наклав арешт на цей музичний твір³⁸. Комітет збентежив малюнок на обкладинці кантати: “загін запорозького війська на чолі з гетьманом, який мчав галопом до пагорба, де знаходився могильний пам'ятник Т. Шевченка. Запорожці жестами виявляли свій переможний і урочистий настрій, а гетьман булавою вказував малоросійському народу на могилу поета. Таким чином провіщує малоросам відновлення минулої політичної самостійності малоросів, втрату якої Шевченко в своїх творах оплакував і до повернення якої він закликав малоросів прагнути”³⁹.

Активна діяльність Комітету непокоїла владу, за його діяльністю пильно стежили. В листопаді 1910 р. начальник Київського охоронного відділення повідомляв київського, подільського і волинського генерал-губернатора, що “...для практического осуществления шевченковских торжеств предпринимаются следующие меры: организован уже Центральный комитет по исполнению торжеств юбилея Т. Шевченко. Эта организация приютилась при Украинском клубе, уже с месяц как начала рассылать своим членам повестки, убедительно в них предлагая посещать исправно заседания Комитета, так как только при этом условии можно ожидать, что торжества пройдут с подо-

бающей честью. Председателем этого Комитета является Н. Лысенко. Принимая во внимание, что как председатель Лысенко, так и входящие в Комитет члены являются яркими украинофилами, нельзя не повторить вышесказанное в начале положение, что эти празднества готовятся с исключительной целью устройства огромной противогосударственной манифестации при участии городских самоуправлений и иных общественных организаций, которые умело привлекает Комитет на предстоящие торжества. При существующем обострении национального вопроса в Юго-Западном крае вообще, а в городе Киеве в особенности, подобная манифестация только разожжет национальные страсти и внесет ненужные трения в общественную жизнь, которая с таким трудом настраивается в мирной, культурной работе... Вследствие всего вышеизложенного представляется наиболее целесообразным парализовать деятельность ныне действующего украинофильского Комитета по организации Шевченковских торжеств, не дав возможности ему организовать противогосударственную манифестацию с участием и городских организаций”⁴⁰.

Місцева влада вжила ряд заходів. Генерал-губернатор Ф. Трепов заборонив приїзд до Києва делегації з Австрії для вшанування пам’яті Т. Шевченка. Він дозволив провести ювілей за умови, що вшанування не матиме характеру пропаганди “українських ученій”. У відповідь на цей ультиматум голова Українського клубу, голова Комітету зі вшанування пам’яті Шевченка М. Лисенко від імені Комітету повідомив, що за таких умов Комітет відмовляється від публічного вшанування поета, оскільки поняття “українські ученія” настільки розтягнуте й невловиме, що не дає жодної можливості передбачити, що підлягає припиненню”⁴¹. Комітет зняв із себе повноваження. Український клуб було закрито⁴².

Та, незважаючи на утиски з боку уряду, вечори пам’яті Кобзаря в ряді міст України все ж відбулися. Постанова уряду про заборону вшанування пам’яті поета не поширювалася, звичайно, й на міста за межами України. Так, 5 березня 1911 р. у Московській консерваторії на вечорі, присвяченому пам’яті Шевченка, виступили відомі співаки А. Нежданова, І. Алчевський, артист Малого театру О. Южин. На вечорі було виконано кантату М. Лисенка “Б’ють пороги” на слова Шевченка. До учасників вечора з вітанням звернулися корифеї українського театру М. Заньковецька, М. Садовський.

У 1912 р. М. Лисенко знову звернувся до київського губернатора з проханням дозволити провести у Народному домі шевченківський вечір. Дозвіл було надано, але з “політичних міркувань” губернатор зняв із концертної програми поезію Вороного “Привід”, а “Заповіт” було дозволено виконувати в “урізаному” вигляді⁴³. До ювілейних свят композитор написав свій останній, вже згадуваний вище твір – “Елегію пам’яті Шевченка”.

У грудні того ж року Микола Віталійович Лисенко раптово помер. З видатним композитором, фундатором української класичної музики,

шанованим багатма громадянином прощалась уся Україна. До Києва прибули делегації з Галичини, Буковини. Від Володимирського собору, де стояла труна з тілом небіжчика, траурна процесія розтяглася на багато кварталів. Коли голова процесії досягла Троїцького будинку (тепер Театр оперети), її кінець знаходився ще біля собору. У відкритому вікні другого поверху Троїцького будинку, де в той час грала трупа М. Садовського, було виставлено вбраний у жалобу портрет М. Лисенка. Коли процесія досягла згаданої будівлі, з вікон почулися звуки жалібного маршу Лисенка, написаного для п'єси "Гетьман Дорошенко". Траурну процесію, що прямувала до Байкового кладовища, весь час супроводжував ланцюг київських студентів. Україна віддавала останню шану своєму "музичному Кобзареві".

-
- ¹ О. Барвінський. Спомини з мого життя. Ч. 1. – Львів, 1912.
- ² М. Лисенко. Листи. – К., 1964. – С. 52.
- ³ "Заповіт" поклали на музику багато композиторів, зокрема Вербицький, Людкевич та ін. Проте чи не найбільшої популярності набув "Заповіт" на музику аматора з Полтави Гордія Гладкого.
- ⁴ М. Лисенко. Листи. – С. 102.
- ⁵ Там само – С. 105–106.
- ⁶ Там само. – С. 211–213.
- ⁷ Архів Михайла Драгоманова. – Том. I: Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870–1895). – Варшава, 1938. – С. 161.
- ⁸ Там само.
- ⁹ ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 177, арк. 22; спр. 184, арк. 14, 16, 17; спр. 185, арк. 51; спр. 268, арк. 277 та ін.
- ¹⁰ О. Лисенко. Спогади про батька. – К., 1991. – С. 350.
- ¹¹ М. Лисенко. Листи. – С. 165.
- ¹² ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 184, арк. 24.
- ¹³ Там само, ф. 442, оп. 814, спр. 17, арк. 4.
- ¹⁴ Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 179, арк. 1.
- ¹⁵ Там само, ф. 442, оп. 837, спр. 146, арк. 3–4.
- ¹⁶ М. Лисенко. Листи. – С. 172–173.
- ¹⁷ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 847, спр. 5, арк. 31.
- ¹⁸ Там само, спр. 5, арк. 31, 34.
- ¹⁹ Там само, оп. 847, спр. 5, арк. 31.
- ²⁰ Там само, оп. 847, спр. 5, арк. 34.
- ²¹ Там само, арк. 341.
- ²² О. Кістяківський. Щоденник. – Т. 1. – С. 374.
- ²³ Один зі своїх романсів – "Чи ми ще зійдемося знову, чи вже навіки розійшлись?" М. Лисенко присвятив М. Драгоманову, до якого ставився з великою повагою і душевним теплом. Надруковано в зб. "Музика до "Кобзаря" Шевченка". – Серія VI. – Лейпціг, 1903.
- ²⁴ Архів Михайла Драгоманова. – С. 150–151; М. Лисенко. Листи. – С. 145.
- ²⁵ Архів Михайла Драгоманова. – С. 158–160.
- ²⁶ К. Студинський. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – Х.–К., 1931. – С. 107.
- ²⁷ М. Лисенко працював учителем музики в київському Інституті шляхетних дівчат.
- ²⁸ Діло. – 1913. – № 54.
- ²⁹ За повідомленням "Киевской старины", було зібрано 7 413 крб., які призначалися, зокрема, на видання творів композитора. Лисенко використав гроші на

відкриття музично-драматичної школи, про яку мріяв ("Киевская старина", 1904, март, апрель, май; ЦДІАК України, ф. 442, оп. 622, спр. 486, арк. 30–32, 42, 50–59).

³⁰ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 125, арк. 1.

³¹ Киевская старина. – 1904. – Кн. 2. – С. 72.

³² Киевская старина. – 1904. – Кн. 3. – С. 113–115.

³³ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах. – К., 1950. – С. 219–220.

³⁴ М. Лисенко. Листи. – К., 1964. – С. 418.

³⁵ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 2700, арк. 4–5.

³⁶ Там само, ф. 1235, оп. 1, спр. 606, арк. 30.

³⁷ Там само, ф. 317, оп. 1, спр. 5431, арк. 31.

³⁸ Там само, ф. 317, оп. 1, спр. 5431, арк. 24; ф. 295, оп. 1, спр. 186, арк. 53.

³⁹ Там само, ф. 295, оп. 1, спр. 186, арк. 53.

⁴⁰ Там само, ф. 275, оп. 1, спр. 2419, арк. 3–4.

⁴¹ Там само, ф. 275, оп. 1, спр. 2700, арк. 29, 32, 36.

⁴² Т. Шевченко в документах і матеріалах. – С. 145.

⁴³ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 377, арк. 1.

Сергій ШЕВЧЕНКО

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДО ІСТОРІЇ МІЖСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ (1770–1918)

Дослідженню актуальної нині проблеми міжслов'янських зв'язків можуть значною мірою сприяти документи Держархіву Кіровоградської області. Центральноросійський регіон посідає помітне місце у східно-південнослов'янських зв'язках. Ще в середині XVIII ст. тут було створено військово-землеробське поселення Нова Сербія, колоністами якого стали серби, чорногорці, македонці, болгарини. У XIX ст. в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії жили нащадки вихідців з Балкан, зокрема чимало їх було серед місцевих урядовців, військових, землевласників. У роки Першої світової війни в Єлисаветграді (тепер – Кіровоград) мешкали більш як тисяча біженців із Сербії, у лікарнях міста надавали допомогу їх пораненим співвітчизникам.

Балканська колонізація межиріччя Синюхи й Дніпра (тепер – переважно територія Кіровоградської області) сприяла поселенню тут південних слов'ян не лише за часів Нової Сербії (1752–1764), а й згодом, хоч уже й у значно менших масштабах. Облюбував собі тут місце постійного проживання і бойовий генерал-аншеф Петро Текелій (Текелі). Він походив із сербських дворян. Розпочавши службу в Росії ще в доновосербський період, відзначився в Семилітній і Російсько-турецькій війнах, мав чимало нагород. Але більшою мірою він відомий українцям як виконавець наказу Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі. Текелій мав землі в районі с. Хмелевого (тепер –

Маловисківського р-ну*), а похований у Новомиргороді. У науково-довідковій бібліотеці Держархіву Кіровоградської області зберігається фотокопія плану Новомиргорода 1795 р. з фондів Російського державного військово-історичного архіву, де на південній околиці міста позначено будинок генерал-аншефа, неподалік – п'ятикутну фортецю (ще з новосербських часів) з двома церквами¹. Зберігається в архіві й об'ємна справа із листуванням щодо спадщини Текелія. Про її значущість свідчить той факт, що протягом кількох десятиріч на виділені в заповіті 10 тис. крб.² утримувалась богадільня в Новомиргороді.

Нову Сербію було ліквідовано в 1764 р., але вихідці з Балкан продовжували робити тут військову кар'єру, ставали землевласниками. Як свідчать документи, серед офіцерів Сербського гусарського полку, які служили, зокрема, в Калниболоті, Архангельську, Мошорині, Самборі, й станом на 1776–1777 рр. отримали землі, були відставний майор Живанович, майор Ерделі, майор і вахмістр Пишчевичі, капітан і вахмістр Чорби, прем'єр-майор Хорват, капітан Проданович, поручики Стоянов і Табурович та ін.³ У документах архіву серед землевласників кінця XVIII–XIX ст. значаться губернський секретар Вучиович (Павлівка), штаб-ротмістр Родоїч (Срібна), полковник і майор Стратомировичі, майори Душенкевич (Лисаново) і Станкевич (Мар'ївка), прапорщики Михайлович (Трофимівка) і Младенович (Федорівка) та ін.⁴ Імена власників сіл, зафіксовані в описах земель, межових схемах, планах, картах, дають можливість висловити припущення про походження назв цих населених пунктів (деякі дійшли до наших днів) від імен землевласників-сербів: Максимівка, Федорівка, Іванівка, Самойлівка та ін.

Документи архіву засвідчують володіння й іншими селами краю переселенцями з Балкан чи їхніми нащадками. На карті XIX ст. неподалік с. Водяного Вікторштадської волості (тепер – Добровеличківський р-н) позначено хутір Вуїча⁵. Ця родина походила з Потиської Мартоноші. У межових книгах Єлисаветградщини згадуються села генерал-майорші, графині Подгоричанієвої – Висянки (1808 р.), неподалік р. Вись⁶, і Пурпурна (1821 р.)⁷. Гадаємо, що мова тут може йти про дружину Георгія Подгоричанина (його рід походив із Подгориці), який свого часу служив у Сербському гусарському полку. Ініціаторами переселення до Російської імперії в 50-х рр. XVIII ст. були брати Чорби. 1783 роком датовано опис земель навколо с. Федорівка П. Чорби, майбутнього Олександрійського повітового предводителя дворянства. Він володів 6737 дес. 502 саж. землі. У селі було 64 двори, де проживали 140 чоловіків і 159 жінок⁸. Іншим селом – Максимівкою, де мешкали 374 чол. у 80-ти дворах, як свідчить збережений в архіві опис за 1799 р., володів поручик І. Чорба. Він мав 2323 дес. 450 саж. землі з лісом та фруктовим садом⁹. Як

* Тут і далі згадуються райони сучасної Кіровоградщини.

свідчать документи цього ж фонду, низка сіл належала роду Хорватів. Серед них – с. Самійлівка поруч із Березівкою¹⁰, власність повітового предводителя елисаветградського дворянства С. Хорвата.

У списках учнів та відомостях успішності Єлисаветградського земського реального училища зустрічаємо прізвища нащадків переселенців із Балкан. Зокрема, у 80–90-х рр. XIX ст. серед учнів згадуються Никифор та Євген (син дворянина) Чорба¹¹. У 1877 р. серед першокласників училища були М. Є. та О. М. Хорвати. А в списку учнів четвертого класу вже значиться тільки один із них – Олександр¹². У 70–80-ті рр. у документах навчального закладу зустрічаємо й прізвища Стоянова, Вукотича, Ерделі, Булича, Блажієвича, Емануелів¹³. Родина останніх оселилася в Єлисаветграді вже у 1830 р., після виходу у відставку Г. Емануеля, уродженця Вершиця (Сербія), героя Вітчизняної війни 1812 р., генерала від кавалерії (його портрет знаходиться у Військовій галереї Ермітажу). Його внук Сергій Емануель був головою батьківського комітету реального училища, про що свідчать протоколи засідань педради¹⁴. У списку учнів за 80-ті рр. згадується і 9-річний Олександр Емануель. А впродовж 1900–1918 рр. тут навчалися Лев, Кирило, Іван, Костянтин, Василь, Микола, Михайло і Андрій – правнуки героя 1812 р.¹⁵

В архіві зберігаються метричні книги Успенської церкви с. Липняжки (тепер – Добровеличківського р-ну). Тут було зареєстровано шлюб штаб-ротмістра гусарського Білоруського полку Г. В. Емануеля, 27-ми років. Серед свідків нареченого був дворянин М. В. Емануель¹⁶. А в метричних книгах Єлисаветграда зафіксовано хрещення майбутнього генерал-майора, учасника сербсько- та російсько-турецьких воєн 1870-х рр., начальника другої Східно-Сибірської бригади Федора Депрерадовича¹⁷. Його прадід Райко прибув на Лівобережжя з Балкан як один з організаторів Слов'яно-Сербії (1753 р).

Чималий комплекс документів архіву з досліджуваної тематики стосується періоду Першої світової війни, коли особливо виявилися ідеї слов'янської солідарності, простежуються факти конкретної матеріальної підтримки південних слов'ян у Російській імперії, в т. ч. на українських землях. Зберігся лист до керівництва Єлисаветграда від голови Комітету з надання допомоги пораненим російським, чорногорським, сербським воїнам і їхнім сім'ям та сім'ям загиблих, який діяв під опікою вел. кн. Міліци Миколаївни (доньки чорногорського короля, дружини вел. кн. Петра Миколайовича, троюрідного брата Миколи II). У листі містилося прохання зібрати кошти і переказати їх до Москви на Зубовський бульв., 27 (адреса комітету) з метою фінансування облаштування будинку для “увечних солдат”¹⁸.

Значна увага надавалася участі в кампаніях допомоги, солідарності з південними слов'янами учнів навчальних закладів, що засвідчують їх фонди. Зокрема, згідно з листом опікуна Київського навчального округу в златопільських (тепер – у складі Новомиргорода) чоловічій і жіночій гімназіях восени 1914 р. було оголошено телеграми Миколи II, вел. кн. Міліци та її сестри Анастасії про благодійну акцію.

У присутності двох останніх, які жили в Росії, відбулося освячення польового військово-санітарного поїзда № 96, облаштованого на грошові пожертви педагогів і батьків учнів Київського навчального округу. Часткове фінансування життєдіяльності поїзда надалі брав на себе Комітет з надання допомоги пораненим і сім'ям запасних, який діяв при окрузі¹⁹, до чого могли долучитися і златопільці. В архіві зберігся лист опікуна Одеського навчального округу підвідомчим закладам про ініціативу Комітету з надання допомоги пораненим російським, чорногорським, сербським воїнам і їхнім сім'ям та сім'ям загиблих щодо збору пожертв у всіх навчальних закладах. Зібрані кошти слід було перераховувати безпосередньо на рахунок комітету²⁰. Це питання знайшло відбиття і в протоколах засідань педрад елисаветградських чоловічих гімназії і реального училища²¹.

При Одеському навчальному окрузі діяв Комітет допомоги борцям за Батьківщину, активну участь у перерахуванні коштів для якого брали навчальні заклади Єлисаветградського та Олександрійського повітів. Як свідчать документи, учні елисаветградських реального і комерційного училищ 13 грудня 1915 р. взяли участь у концерті, збір від якого направлявся до Одеси²². Серед військових підрозділів, яким комітет адресував посилки, був і 14-й піхотний Олонецький полк ім. короля Сербії Петра I. У фондах архіву збереглися рекламні листи виготівників одеської друкованої продукції, тематично пов'язаної з війною. Видавництво Д. Плоткіна пропонувало, наприклад, ілюстровані похвальні листи для кращих випускників навчальних закладів з портретами Миколи II, його сина Олексія, короля Сербії Петра, короля Чорногорії Миколи, головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала Іванова²³. А бланковидавництво М. Шпенцера запропонувало елисаветградським училищам, крім похвальних листів, ще й свідоцтва, на віньєтках яких було вміщено зображення Миколи II, царевича Олексія, Президента Франції Р. Пуанкаре, короля Англії Георга V, короля Бельгії Альберта, короля Сербії Петра, короля Чорногорії Миколи. Навчальні заклади могли придбати в Одесі і "світлові картини для чарівного ліхтаря" "У Європі війна" із зображеннями глав союзних держав.

На початку 1915 р. у Сербії суттєво погіршилося економічне та санітарно-епідеміологічне становище. Це засвідчує відозва Комітету допомоги сербам і чорногорцям при російській місії у Сербії, переслана Єлисаветградській міській управі Центральним комітетом Всеросійського союзу міст, з проханням адресувати всі пожертви і збори союзу до Москви. У відозві, зокрема, зазначалося: "Заклик російського посланника у Сербії про допомогу одноплемінній нам Сербії, розореній ворожим нашестям, зустрів гарячий відгук у російському суспільстві, в пресі і, особливо, в місті Москві, яка завжди відгукується і є відданою слов'янській справі. Пожертви, які надійшли за місяць, дали можливість терміново організувати санітарно-харчовий загін, який відправився до Сербії і Чорногорії 17 січня. Але зібрані кошти є далеко недостатніми для того, щоб розгорнути його діяльність

у тій мірі, як це вимагається обставинами. Щоб виконати своє завдання протягом усієї кампанії, йому необхідні постійні надходження пожертв. Російське суспільство, від імені якого відправляється загін, не залишить його без підтримки з батьківщини у його важкій роботі. Вірячи в постійну співучасть російського суспільства, Комітет уклінно просить пожертви грошима і речами направляти...”²⁴.

У 1916 р. до Єлисаветграда прибули поранені сербські воїни. З метою обслуговування російських і сербських військовослужбовців у місті було реорганізовано й розширено мережу лікувальних закладів. У фонді міськуправи збереглося рішення комісії міського розпорядчого комітету, яким на підставі телеграфного розпорядження Херсонського губернатора було відведено: для 65-го польового запасного госпіталю – “Гранд-готель” і зал “Опора”, для 78-го – готель “Північний”, трактир “Париж” і половину біоскопу “Колізей”, для 128-го – готель “Петроградський” і трактир “Франція”²⁵. А в повідомленні опікуна Одеського навчального округу йшлося про переобладнання навчальних приміщень: “Виходячи з необхідності створити для поранених воїнів сприятливі умови для покращання їх здоров’я, Міністерство народної освіти змушене було принести в жертву цьому інтереси навчальних закладів, приміщення яких виявилися найбільш придатними для влаштування в них лазаретів...”²⁶. У Єлисаветграді Пушкінське і Фірсовське училища було переобладнано під лазарети Червоного Хреста на 200 ліжок, а в жіночій гімназії (і, частково, у московських казармах) було розміщено 118-й зведений госпіталь. Національність хворих і поранених враховувалася при доборі книг для бібліотек цих закладів. Зокрема, лазарет Волохіна, де лікувалися 23 серби, отримав посібники з географії О. Водовозової “Болгары – Сербы – Черногорцы” (вид. 3. – СПб., 1907. – 2111 с.). Серед рекомендованої літератури були й книги С. Чериковера з історії Сербії, Боснії й Герцеговини²⁷.

У фонді Єлисаветградського реального училища привертає увагу лист опікуна Одеського навчального округу про місію проф. С. Залеського, якого на початку липня 1916 р. Морський Генштаб відрядив у розпорядження начальника Експедиції особливого призначення (ЕОП) контр-адмірала Веселкіна з метою вивчення становища сербських біженців на території Румунії (вони концентрувалися переважно в Турн-Северині). В офіційно нейтральній тоді Румунії С. Залеський звернув увагу на надзвичайно скрутне становище сербських біженців, прийняв заяви від осіб, які бажали влаштувати своїх дітей до російських навчальних закладів. Восени ці клопотання заступник міністра освіти адресував керівництву Одеського навчального округу з проханням прийняти дітей до навчальних закладів регіону. При цьому майбутнім учням, які не знали російської мови, надавалася можливість вивчити її. Міністерство обіцяло потурбуватися про кошти на безплатний проїзд дітей сербських біженців із Турн-Северина, їх навчання й утримання. Виходячи з указаного, опікун округу просив голову комісії керівників середніх навчальних закладів Єлисаветграда повідомити, скільки й куди можна прийняти дітей, як організувати

вивчення ними російської мови, а також про можливості забезпечення їх пансіонами і гуртожитками тощо. До цього додавався список дітей, яких необхідно було влаштувати в закладах округу²⁸ (він серед документів відсутній). Питання, зокрема, було обговорене педрадою земського реального училища, яка виявила готовність прийняти 10 дітей-сербів (до 1-го класу – 2 чол., 3-го і 6-го кл. – по 4 чол.) за умови поселення їх на квартири і знання ними російської мови або ж направлення до училища сербськомовних викладачів²⁹.

Першими до Одеси прибули понад 150 сербських дітей-сиріт від 3-х до 17-ти років та дорослі біженці, серед них – поранені воїни. У Сербського Червоного Хреста та санітарної частини Сербського добровольчого корпусу в Одесі, що опікувалися ними, не вистачало засобів допомоги³⁰. Прибуття на Україну сербів-біженців було викликане вступом у війну на боці Антанти Румунії, значна частина території якої невдовзі була окупована військами Четверного союзу*.

Черговий лист опікуна Одеського навчального округу до підвідомчих закладів містив прохання про допомогу маленьким біженцям з Балкан: “Якщо б педагогічний персонал і учні ввірених Вам навчальних закладів побажали в тій чи іншій формі взяти участь у зборах на користь дітей-сербів, то пожертви мали б бути направлені в Одеський благодійний комітет...”³¹. Хоча освітянське міністерство обіцяло вжити заходів та влаштувати біженців і їхніх дітей, все ж висловлювалося сподівання на пожертви громадськості, в т. ч. колективів навчальних закладів. З цією метою Одеський благодійний комітет із влаштування дітей із Сербії, який діяв при управлінні навчального округу, організував збір взуття, білизни, верхнього одягу, коштів. Як ішлося в листі, батьки учнів і вчителі однієї з одеських казенних чоловічих гімназій після прибуття маленьких біженців допомогли їм необхідними речами, а також тимчасово розмістили дітей у своїх сім'ях³².

Цікаві документи з порушеної проблеми відклалися у ряді справ фонду Єлисаветградського повітового предводителя дворянства. Хронологічно першим документом, що висвітлює проблему перебування біженців з Балкан у Єлисаветграді, є військова телеграма Херсонського генерал-губернатора В. Ветчиніна за 19 жовтня 1916 р. Нею повітовому предводителю дворянства барону М. Медему доручалося забезпечити 150 сербських біженців на чолі з проф. Джорджевичем помешканнями й усім життєво необхідним. Компенсація витрат гарантувалася губернією. Згадані біженці, переважно жінки та діти, до цього протягом року перебували в Румунії, під особливою опікою Росії, в особі вищеназваної ЕОП³³. Утім, реально до кінця жовтня до міста прибули більш як тисяча сербів. Один з них, священик Стоя-

* Сербія була окупована ще наприкінці 1915 р. Вбивство в м. Сараєво 28 червня 1914 р. спадкоємця австро-угорського монарха ерцгерцога Франца Фердинанда було використане Австро-Угорщиною і Німеччиною як привід для воєнного нападу на Сербію, що поклато початок Першій світовій війні 1914–1918 рр.

нович із с. Борза Паланка Країнського округу, приїхав тяжко хворим і пізніше був похований на Петро-Павлівському цвинтарі, про що свідчить метричний запис у книзі однойменної церкви³⁴.

Документи засвідчують напружену роботу громадських (повітовий Тетянівський комітет) і державних інституцій щодо пошуку в короткий час житла для біженців, забезпечення їх цукром, гасом, спиртом, соломною (для коней), дровами та іншими предметами першої необхідності. Із листопада почав діяти місцевий комітет опіки сербських біженців на чолі з бароном Медемом. Проводилися збори пожертв серед мешканців Єлисаветграда. Зокрема, після звернення члена комітету, священика П. Колосова до вчителів і учнів реального училища педагогічний персонал вирішив пожертвувати біженцям 150 крб.³⁵

Матеріали фонду повітового предводителя дворянства засвідчують стурбованість долею маленьких біженців. Зберігся виступ керівника вимушених тимчасових мігрантів, проф. Джорджевича, у Петроградському комітеті з надання допомоги Сербії, почесним головою якого була донька короля Сербії, що мешкала в Петрограді, вел. кн. Олена Петрівна. У ньому, зокрема, зазначається: “При розгромі Сербії більша частина населення була виведена до Угорщини, де піддається систематичному знищенню, і лише невеликі залишки цього населення потрапили до Англії й Франції, а частина втекла до Росії. У даний час більшість сербських біженців перебуває в Єлисаветграді, причому серед них знаходиться близько 350 дітей у віці близько трьох років, не рахуючи 170 дітей, які знаходяться в Одесі, де турбота про них організована. У Єлисаветграді ж діти перебувають у жахливих умовах, кинуті без будь-якого догляду, оскільки батьки їх цілком зайняті добуванням собі шматка хліба. За прикладом Франції й Англії дуже бажано організувати їх опіку влаштуванням притулку і майстерень, де б дітей можна було виховувати в сербському національному дусі, тому що цим дітям ляже на плечі велика праця відновлення розореної Батьківщини”³⁶. Як засвідчує телеграма керуючого справами сім’ї вел. кн. Олени Петрівни камер-юнкера С. Смирнова, для влаштування сербського дитячого притулку в Єлисаветграді Тетянівський комітет виділив 41 500 крб., Петроградська дума – 50 тис. крб.³⁷

У метричних книгах, що зберігаються в архіві, зафіксовано 3 випадки вінчання сербів, у т. ч. з місцевими жителями, в Єлисаветграді. 14 січня 1918 р., у день св. Сави (національне свято сербів), в Успенському соборі зроблено запис про одруження біженців із с. Петрово Країнського округу М. Велишича та М. Оташевича. Свідками виступили односельчани молодих. 30 липня сербський підданий селянин з Валева Шабацької губернії М. Мудринський у цьому ж соборі вінчався з єлисаветградською міщанкою Г. Смеляк³⁸. Того ж року в Петро-Павлівській церкві було зареєстровано шлюб біженця із с. Михайловаца із селянкою Суботської волості Олександрійського повіту С. Іващенко³⁹.

1918 р. сербські біженці поверталися на батьківщину. Слідом за ними лишали Україну й ті її уродженці, які брали участь у громадян-

ській війні на боці сторони, що зазнала поразки. Зокрема, як свідчить розсекречена справа на репресованого за радянських часів онука згаданого генерала від кавалерії Г. Емануеля – Сергія Олександровича, виїздили й троє його синів як колишні офіцери Білої армії (вони осіли на Балканах, звідки походив їх славетний прадід)⁴⁰. Як зазначається в іншій слідчій справі, до Королівства сербів, хорватів і словенців емігрував директор Єлисаветградського реального училища Я. Кобець⁴¹.

Пошук документів з історії міжслов'янських зв'язків має бути продовжений. Попереду, безсумнівно, на дослідників очікують нові цікаві знахідки.

¹ Державний архів Кіровоградської області (далі назва архіву не вказуватиметься), науково-довідкова бібліотека, № 57 (Российский государственный военно-исторический архив, ф. ВУА, д. 20152, л. 22. Фотокопия).

² Ф. 18, оп. 1, спр. 3, арк. 804.

³ Ф. 488, оп. 1, спр. 1316, арк. 22–22 зв.

⁴ Там само, спр. 41, 46, 116, 152, 163, 173, 244.

⁵ Там само, спр. 1099, арк. 30.

⁶ Там само, спр. 266, арк. 15.

⁷ Там само, спр. 250, арк. 1.

⁸ Там само, спр. 291, арк. 7.

⁹ Там само, спр. 55, 75.

¹⁰ Там само, спр. 133, арк. 1.

¹¹ Ф. 60, оп. 1, спр. 52, арк. 66, 135.

¹² Там само, спр. 29, арк. 45 зв.

¹³ Там само, спр. 18, 32, 37, 38.

¹⁴ Там само, спр. 216, арк. 26 зв.

¹⁵ Там само, спр. 140, 207, 211, 224, 243, 245, 252.

¹⁶ Ф. 421, оп. 1, спр. 4, арк. 73.

¹⁷ Ф. 160, оп. 1, спр. 9, арк. 1 зв.

¹⁸ Ф. 78, оп. 1, спр. 578, арк. 10.

¹⁹ Ф. 499, оп. 1, спр. 794, арк. 10.

²⁰ Ф. 59, оп. 1, спр. 35, арк. 167.

²¹ Ф. 60, оп. 1, спр. 272, арк. 14.

²² Ф. 58, оп. 1, спр. 80, арк. 511.

²³ Ф. 78, оп. 1, спр. 570, арк. 9.

²⁴ Там само, оп. 3, спр. 513, арк. 511.

²⁵ Там само, оп. 6, спр. 150, арк. 21.

²⁶ Там само, спр. 77, арк. 28.

²⁷ Там само, спр. 179, арк. 2.

²⁸ Там само, оп. 1, спр. 513, арк. 66 зв.

²⁹ Там само, спр. 136, арк. 291.

³⁰ Там само, спр. 280, арк. 237.

³¹ Ф. 156, оп. 1, спр. 98, арк. 98.

³² Ф. 60, оп. 1, спр. 280, арк. 291 зв.

³³ Ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 1.

³⁴ Ф. 160, оп. 1, спр. 70, арк. 120 зв.

³⁵ Ф. 21, оп. 1, спр. 19, арк. 52.

³⁶ Там само, спр. 20, арк. 8 зв.

³⁷ Там само, спр. 19, арк. 108.

³⁸ Ф. 160, оп. 1, спр. 27, арк. 58, 76.

³⁹ Ф. 151, оп. 1, спр. 49, арк. 142 зв. – 143.

⁴⁰ Ф. П-5907, оп. 2-р, спр. 3512, арк. 1.

⁴¹ Там само, спр. 2207, арк. 44 зв.

Фаїна ВІНОКУРОВА

**ФОНДИ ОКУПАЦІЙНИХ УСТАНОВ ТА ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЄВРЕЇВ
ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
ВІННИЧЧИНИ (1941–1944)**

Серед документальних комплексів Держархіву Вінницької області важливим джерелом з історії єврейського населення у 1941–1944 рр. є документи, створені під час діяльності окупаційної влади, що віддзеркалюють особливості режиму як у німецькій зоні окупації, так і в Трансністрії, підпорядкованому румунській адміністрації генерал-губернаторстві на території Одеської та окремих районів Вінницької й Миколаївської областей, передусім тієї частини губернаторства, що входила до Вінницького регіону. Загалом у архіві зберігаються 94 фонди окупаційного періоду.

Документи установ німецької окупаційної адміністрації представлені насамперед фондами Вінницького окружного комісаріату (ф. Р–1395), Вінницьких мирового (ф. Р–1618) та касаційного (ф. Р–3937) судів, що діяли при ньому, Немирівської міської німецької комендатури (ф. Р–3978), а також документами місцевих органів самоврядування, підпорядкованих німецькій окупаційній адміністрації. Зазначені фонди було розсекречено впродовж 1991–1995 рр.

Фонд Р–1395 “Вінницький окружний комісаріат” охоплює період від серпня 1941 до лютого 1944 рр. Аналіз документальних джерел засвідчує, що в держархіві області цей фонд відклався не повністю, – у більш повному обсязі його документи представлені у фонді вищої окупаційної установи – Житомирського генерал-комісаріату, якому була підпорядкована адміністрація Вінницької округи (Ф. Р–1151, оп. 1, спр. 5, 35, 139, 143, 355, 495 та ін.). Проте, незважаючи на фрагментарність, фонд Р–1395 містить важливі документи адміністративного характеру: постанови, розпорядження, накази, що дають уявлення про управління комісаріатом підлеглими територіями, розкривають політику геноциду щодо єврейського населення м. Вінниці та округи. Документи виявляють, зокрема, сутність соціально-економічних утисків щодо єврейства: накладання контрибуцій, експлуатацію праці, несправедливість щодо її оплати, підвищений податковий тиск, примусове переселення до ізольованих районів населених пунктів, навіть вимогу носити на одязі відмітні знаки у вигляді пов’язок та нашивок із зображенням шестикутної зірки (ф. Р–1395, оп. 1, спр. 4–8, 15, 17, 19, 20, 23).

Документи цієї тематики відклалися й у досить об’ємних фондах Вінницьких мирового (ф. Р–1618) та касаційного (ф. Р–3937) судів,

що відповідно налічують 2 919 та 611 справ за 1941–1943 рр. Це здебільшого типові, однорідні комплекси документів – кримінальні та цивільні справи, розглянуті мировим, а згодом касаційним судами при окружному комісаріаті. Серед аналізованих джерел відклалися, зокрема, скарги євреїв, що, очевидно, вірили у справедливість влади: про відчуження будинків, пограбування майна тощо. Група цивільних справ свідчить про штрафування євреїв, які, наприклад, вчасно не звільнили помешкання й не переселилися до визначених окупаційною владою районів, не внесли своєї частки коштів у накладену останньою контрибуцію. Виокремлюється група цивільних справ майнового характеру: про претензії щодо незаконного захоплення та розподілу помешкань євреїв, їхніх меблів, іншого майна. Згадані справи позначені датами, які охоплюють періоди безпосередньо після видання розпорядчих документів про переселення євреїв до гетто (5 грудня 1941 р.) та, особливо, після акцій масового знищення єврейського населення (19 вересня 1941 р., 16 квітня 1942 р.) (ф. Р–1618, оп. 1, спр. 34, 137, 1123, 1133, 1351, 1464, 1554, 1618, 1706, 1708, 1793, 1841, 1846, 1866, 1966, 2142, 2200, 2221, 2244, 2254, 2298, 2320, 2332, 2418, 2773 та ін.). З цими датами пов’язані також справи про “самогубство” євреїв (ф. Р–1618, оп. 1, спр. 914, 965, 2768, 2771, 2777, 2783, 2785, 2787, 2791, 2808, 2826, 2827 та ін.). Такі документи датовані здебільшого 1941–1942 рр. Після останніх акцій масового знищення єврейського населення, що відбулися навесні–влітку 1942 р., скарги, зрозуміло, вже не надходили.

Лише одна справа складає фонд Р–3978 “Немирівська німецька комендатура”. У ній – накази немирівського міського коменданта, зокрема про переселення євреїв-ремісників та їхніх родин, що в 1943 р., наймовірніше, означало знищення.

Німецька окупаційна влада намагалася приховати тотальне нищення єврейського населення, подібні факти документувалися завуальовано. Така спрямованість її політики призвела до того, що документи про масові розстріли відклалися у фондах про діяльність німецьких каральних органів: айнцагрупп СС (на території Вінниччини діяли групи “С” та “Д”), гестапо, СД, фельдкомендатури 675-го охоронного району, охоронної групи таємної польової поліції “ОСТ”. У фондах держархіву області вони в основному представлені колекцією німецьких трофейних документів (ф. Р–6023), що надійшли на державне зберігання з відомчого архіву.

Інформативними щодо теми нашого дослідження є фонди органів місцевого самоврядування – Вінницької обласної, Вінницької та Гайсинської міських управ, 16 райуправ, а також фонди сільуправ (Великохутірської – ф. Р–3454, Мізяківської – ф. Р–3243, Губницької – ф. Р–2299, Чечелівської – ф. Р–2303, Старопиківської – ф. Р–2271, Білопільської – ф. Р–1319, Дзюньківської – ф. Р–1483, Скоморошківської – ф. Р–1432, Соболівської – ф. Р–1471, Теплицької – ф. Р–1460, Турбівської – ф. Р–2278), на території яких проживали євреї.

Оскільки органи місцевого самоврядування були підпорядковані німецькій окупаційній адміністрації, у фондах обласної та районних управ відклалися, як дублетні, розпорядчі документи окружного комісаріату, у фонді Вінницької міськуправи – штадткомісаріату, в т. ч. й щодо утисків єврейського населення. Ці документи розкривають політику геноциду в м. Вінниці, Барському, Вінницькому, Вороновицькому, Гайсинському, Комсомольському, Липовецькому, Мурованокуриловецькому, Немирівському, Оратівському, Погребищенському, Самгородоцькому, Ситковецькому, Турбівському, Уланівському, Хмільницькому районах. Базовими тут є фонди вінницьких обласної та міської управ.

Фонд Вінницької обласної управи (Р–1311) містить 380 справ за 1941–1942 рр., в яких, зокрема, висвітлено політичні та соціально-економічні аспекти геноциду євреїв (оп. 1, спр. 9, 17, 23, 270, 274, 278, 283, 286). У постановах, розпорядженнях та інших розпорядчих документах, а також – фрагментарно – в листуванні з районними управами відображено підтримку політики повного винищення єврейського населення з боку органів місцевого самоврядування (оп. 1, спр. 9, 17, 23; спр. 236, арк. 7; спр. 237, арк. 21; спр. 238, арк. 11; спр. 240, арк. 4–5; спр. 246, арк. 17; спр. 247, арк. 74–76 та ін.). Конфіденційне листування голови управи Сидора Бернарда з німецькою комендатурою, його звіти німецькій владі, розпорядження вищих німецьких службових осіб та інші джерела засвідчують факти вилучення та розграбування єврейського майна, “переселення” та “евакуації” євреїв, що найчастіше означало їхній розстріл, знищення (оп. 1, спр. 1–4, 7, 8, 16). У списках службовців різних установ Вінницького гебітскомісаріату було позначено посадовців, які займалися “вирішенням єврейського питання” (оп. 1, спр. 284). У грудні 1942 р. обласну управу ліквідували.

Набагато вищою є збереженість та інформативність фонду Вінницької міської управи (ф. Р–1312), що налічує 1 801 справу й охоплює період від серпня 1941 по березень 1944 рр. Тут відклалися розпорядчі документи німецьких окупаційних установ, передусім постанови й розпорядження рейхскомісаріату “Україна”, Житомирського генералкомісаріату, Вінницького окружного комісаріату, Вінницького штадткомісаріату, що висвітлюють як окупаційну політику стосовно зайнятих територій загалом, так і політику відносно єврейського населення, зокрема. Документи щодо єврейського населення міста стосуються здебільшого використання праці євреїв на об’єктах, пов’язаних з життєдіяльністю Ставки Гітлера у передмісті Вінниці, їхнього виселення з районів міста задля розміщення там німецьких військових та окупаційних установ (оп. 1, спр. 1, 2, 12, 13, 22).

Багаті на інформацію за темою дослідження документи, що відтворюють діяльність паспортно-реєстраційного підвідділу міськуправи. Ставлячи єврейське населення поза законом, нацисти винайшли спеціальну систему отримання ним паспортів, прописки, його обліку, розшуку втікачів та ін. Ці й подібні питання відображено в інструкції

міськуправи та листуванні з окружним комісаріатом щодо порядку прописки та виписки єврейського населення, переселення в гетто (оп. 1, спр. 12, 18, 22).

У фонді міськуправи відклалися документи щодо організації потужної підготовчої роботи до акцій масового знищення єврейського населення міста й округи. Так, було складено різноманітні списки: жителів (із зазначенням національності) (оп. 1, спр. 24–27, 30, 31), хворих Вінницької психіатричної лікарні, дітей Вінницького дитячого будинку та ін.

Намагання євреїв урятуватися завдяки підробленим документам, де засвідчувалася їхня приналежність до іншої національності, часто завершувалися викриттям, що підтверджує численна група справ (оп. 1, спр. 33–116).

Аналіз відомостей щодо населення м. Вінниці у 1941–1943 рр. дає можливість простежити різке зменшення єврейської частини населення після акцій масового знищення 19 вересня 1941 р., 16 квітня 1942 р. Так, на 1 березня 1942 р. управа давала відомості про проживання в місті 5 тис. євреїв, а на 1 червня 1942 р. (після акції 16 квітня) їх залишилося близько 1 700 осіб, здебільшого ремісників, чия праця використовувалась окупантами; на кінець 1943 р. у місті налічувалось лише близько 100 євреїв.

У документах шкільно-культурного відділу управи відклалися постанова окружного комісара Галле щодо заборони євреям працювати, а їхнім дітям – відвідувати навчальні заклади. Відтак є й датовані серпнем–вереснем 1941 р. відомості про звільнення з роботи євреїв-учителів (оп. 1, спр. 135, арк. 1–7, 58).

У розпорядженнях, наказах відділу охорони здоров'я рейхскомісаріату “Україна” (фонд міськуправи), в наказах голови управи за жовтень 1941 р. ідеться про заборону євреям-лікарям та іншому медперсоналу працювати в медичних закладах, а хворим євреям – отримувати в них медичну допомогу (оп. 1, спр. 1127–1135).

У документах відділу міського господарства відклалися розпорядження щодо зниження на 50 % оплати праці євреїв у робітничих промислових артілях, об'єднаннях промкооперації (оп. 1, спр. 162, арк. 6–19, 21–23). До середини 1942 р. єврейські прізвища зустрічаються в книгах обліку видачі заробітної плати в артілях, майстернях тощо. Після акцій масового знищення єврейського населення у квітні 1942 р. їхній обсяг зменшився у зв'язку з різким зменшенням кількості цього населення.

Проте відтоді з'явилися нові численні документи, у яких ідеться про пограбування майна страчених євреїв. Це – акти з обліку домоволодінь, меблів, іншого майна, заяви приватних осіб, організацій щодо передання їм будинків та майна євреїв; розпорядження та акти щодо приймання на склади управи меблів та іншого майна, продаж майна, руйнування, знесення будинків євреїв та розпродаж будівельних матеріалів; облікові та оціночні відомості на домоволодіння євреїв та ін. (оп. 1, спр. 261–293, 300, 306–312, 313–579).

Нерухоме та рухоме майно євреїв передавалося за значні кошти в оренду приватним особам та організаціям. Цей процес привласнення, пограбування єврейської власності відображений у постановках старости м. Вінниці щодо оренди “бесхозяйственных домовладений”, у положеннях про інвентаризацію, продаж домоволодінь, численних угодах про оренду приміщень, де зазначено й те, кому раніше належала споруда (оп. 1, спр. 582–589, 590–598, 601–608, 610–1005).

У документах відділу соціального забезпечення відклалися постанови та інші розпорядчі документи щодо виключення євреїв з категорії осіб, котрим призначаються пенсії та всілякі види матеріальної допомоги (оп. 1, спр. 1090, арк. 119).

Аналогічним є склад та зміст документів у фондах районних управ. Ці фонди збереглися не повністю, ті чи інші події з життя єврейського населення в районах, містечках і селах німецької зони відображені в них нерівномірно. Проте їх аналіз дозволяє встановити типові прояви соціально-економічних, моральних утисків єврейського населення, особливості окупаційного режиму, визначити дати масових страт євреїв, отримати певну статистичну інформацію тощо.

Так, у документах Теплицької райуправи у справі з листуванням з фінансових питань ідеться про накладання контрибуції на єврейське населення Теплика (ф. Р–1452, оп. 1, спр. 4, арк. 114). Аналіз відомостей про рух населення по Самгородоцькому району дозволяє простежити різке зменшення єврейського населення після масової страти у травні 1942 р. (ф. Р–2308, оп. 1, спр. 2, арк. 1–120); подібні документи відклалися по фонду Погребищенської райуправи (ф. Р–1434, оп. 1, спр. 12, арк. 1–224; спр. 27, арк. 1–4, оп. 2, спр. 5, арк. 1–4; спр. 7, арк. 1–5; спр. 18, арк. 1–90; спр. 19, арк. 1–68; спр. 68, арк. 1–264; спр. 80–83). У цьому ж фонді відклалися документи щодо встановлення відмітних знаків (шестикутної зірки), накладання податку на єврейське населення тощо; зазначені питання знайшли відбиття в постановках та наказах райуправи, у листуванні з гебітско-місаріатом (ф. Р–1434, оп. 1, спр. 1, 3, 4–6, 9). Відомості про кількість населення в колишньому єврейському містечку Плискові за 1943 р. (уже після акцій масового знищення євреїв у 1942 р.) свідчать про його повну відсутність (ф. Р–1430, оп. 1, спр. 6, арк. 3–4). Постанови фінвідділу Вінницької райуправи за 1942 р. містять інформацію про накладання національного податку на єврейське населення містечок району (ф. Р–1357, оп. 1, спр. 4, арк. 57). У фонді Гайсинської райуправи (ф. Р–3986) міститься справа зі списками працездатного єврейського населення в гетто на Робітничій вулиці м. Гайсина (оп. 1, спр. 2). Оголошення про створення чотирьох гетто у м. Барі та розподіл по них єврейського населення відклалося у фонді Барської райуправи (ф. Р–1358, оп. 1, спр. 1, арк. 9), щодо режиму життя єврейського населення містечка Іллінців (переселення в гетто, часу перебування на вулицях містечка, відвідання базарів тощо) – у фонді Іллінецької райуправи. Таким чином, документи Держархіву Вінницької області, зокрема фондів райуправ німецької зони окупації,

дають уявлення про конкретні форми управління окупованими територіями в контексті проведення політики геноциду стосовно єврейського населення.

Важливе значення для повноцінного розкриття долі євреїв регіону під час румунської окупації мають фонди регіональних архівів, зокрема повітових управ-префектур, міських та районних управ-префектур, сільських управ-примарій. Зазначені фонди згідно з територіальною приналежністю надійшли до Держархіву Вінницької області з Одеського облдержархіву впродовж 1945–1950 рр. Уже в 1993–1994 рр. їх було розсекречено.

Збереженість документів, що відклалися в діяльності румунської окупаційної адміністрації, значно вища, порівняно з документами німецьких окупаційних органів влади. Ширшим є й їх видове різноманіття. Порівняльний аналіз складу та змісту документальних масивів засвідчує, що в діяльності румунських окупаційних установ відклалися значна група документів за темою нашого дослідження, – передусім з фінансово-економічних та соціальних питань: про використання праці євреїв, приватне підприємництво, режим гетто та робітничих таборів тощо. Наявність зазначених джерел пояснюється тим, що з грудня 1942 р. у здійсненні репресивної політики щодо єврейського населення румунська окупаційна влада орієнтувалася не на масові розстріли, а на поступове вимирання людей у спеціально створених умовах. При цьому передбачалося, що євреї до кінця життя повинні були самі дбати про себе. З цієї причини в місцях зосередження єврейського населення діяли дрібнокустарні майстерні, артілі, створювалися певні соціальні структури.

Серед фондів румунської окупаційної адміністрації, що зберігаються в Держархіві Вінницької області, найважливішим для досліджуваної теми є комплекс фондів повітових управ-префектур – Могилів-Подільської (ф. Р–2966), Тульчинської (ф. Р–2888), Жугастру (Ямпільської) (ф. Р–2988). Цінність цих документів обумовлюється й тим, що вони більш-менш повно висвітлюють окупаційний режим на території повітів, куди з Північної Буковини, Бессарабії, румунського повіту Дорохой було депортовано близько 250 тис. євреїв.

Усі три фонди повітових префектур доволі інформативні завдяки значному обсягу обліково-реєстраційних матеріалів у вигляді різного роду списків – від списків в'язнів гетто та робітничих таборів, в'язнів у робітничих колонах до списків осіб на отримання продовольчої допомоги за 1942–1943 рр. Найповніше такі документи представлені у фонді Могилів-Подільської префектури, зокрема з відомостями про місця проживання та кількісний склад єврейських родин (ф. Р–2966, оп. 2, спр. 302, 305–307). Так само повно відклалися справи зі списками у фонді Ямпільської префектури (ф. Р–2988, оп. 3, спр. 81, 82, 84, 86), в яких містяться, зокрема, відомості про вік в'язнів гетто, професію дорослих членів родин тощо. У фонді Тульчинської префектури подібні списки не відклалися.

Виокремлюються кілька комплексів документів, що містять інформацію про долю євреїв або дотичні відомості з питання. Перший комплекс документів стосується загального управління територією. Проте основні фонди, де відклалися документи щодо управління окупованими територіями, зберігаються в Держархіві Одеської області (Одеса до кінця окупації була центром Трансністрії). Зокрема, йдеться про фонди Р-2258, Дирекція праці губернаторства Трансністрія, та Р-2264, Дирекція шляхів цього губернаторства.

Документи місцевих управ, як правило, дублюють, хоч і не в повному обсязі, постанови та накази губернатора. Такі документи відклалися в більшості фондів місцевих управ. Серед документів, що дублюються в “окупаційних фондах” держархіву області, – конвенція між румунською та німецькою арміями про адміністрування Трансністрії від 11 листопада 1941 р.; розпорядження губернатора щодо організації окупаційного режиму, проведення сільськогосподарських робіт, розподілу врожаю, діяльності установ та підприємств, торгівлі, проведення інвентаризації рухомого та нерухомого майна, перепису населення, податкової системи та збирання податків (шкільного, земельного, від діяльності установ, дрібних майстерень, культурно-житлового майна тощо), організації техніки, транспортних питань, ремонту автошляхів, експлуатації природних ресурсів, планування та звітності; акти обстеження господарств, а також територій гетто і робітничих таборів; різноманітні фінансові документи, у тому числі щодо отримання платні працівниками управи та поліції, сільських управ, шкіл, медпунктів, пошти, інших установ. Там же зберігаються директиви та розпорядження з питань вивезення майна та робочої сили, організації таборів, гетто, колоній; списки установ та фірм; різного ступеня детальності списки населення, передусім єврейського (ф. Р-2888, оп. 1, спр. 1, 3; ф. Р-2966, оп. 1, спр. 2, 15, 23, 28; оп. 2, спр. 1-3, 5, 8, 11, 13 та ін.; ф. Р-2988, оп. 1, спр. 6, 11, 12, 15, 132 та ін.; оп. 3, спр. 7, 11, 14, 37, 112, 116, 121, 230, 264).

Серед фондів повітових управ найбільшим є фонд Могилів-Подільської управи, що містить 788 справ за 1941–1944 рр. (ф. Р-2966). Цей повіт вирізнявся за територією серед аналогічних адміністративних одиниць на теренах румунської зони окупації Вінниччини. У фонді відклалися документи про депортацію в’язнів Могилівського гетто до робітничого табору с. Сказинець та табору-гетто с. Печера, де їх використовували на важких роботах (оп. 2, спр. 24, арк. 31); про важкий режим утримання в’язнів, їх напівголодне існування, інфекційні хвороби та смертність серед них, особливо серед дітей (оп. 2, спр. 305, арк. 20–26; спр. 22, арк. 13, 13 зв., 162). Тут же зберігаються заяви буковинських євреїв з протестом проти висилки їх до Печерського табору (оп. 2, спр. 35, арк. 6), щодо неприпустимого санітарного стану в гетто Могилівської округи. Документи розповідають про використання євреїв на різних роботах для потреб армії (оп. 2, спр. 22, арк. 5, 22), відкриття приватних єврейських підприємств, артілей, майстерень та впровадження у

цьому зв'язку жорсткої податкової системи (оп. 2, спр. 21, арк. 52–53), надання грошової та продовольчої допомоги в'язням гетто від єврейської громади Румунії (оп. 2, спр. 311–312, 318–320). Вони ж засвідчують, що влада віддавала перевагу румунським євреям перед місцевими – їх переважно звільняли від висилки до таборів, де люди здебільшого вмирили від голоду та хвороб (оп. 2, спр. 302, арк. 38–39; спр. 306, арк. 36–37).

Унікальним джерелом серед документів окупаційних фондів румунської адміністрації є мапа Могилівського повіту з позначками у вигляді шестикутної зірки місць розміщення гетто й робітничих таборів; додаткова система позначок дає уявлення про надання в гетто медичної допомоги, присутність та стан водогону, шляхів тощо (оп. 2, спр. 691, арк. 1).

Єврейське населення, як свідчать документи, зазнавало пограбувань, у нього вилучалися гроші, коштовності. У фонді Могилівської префектури відклалися низка журналів обліку грошей та коштовностей, конфіскованих у євреїв, де зазначено прізвище, ім'я, професію їх колишнього власника, подано найменування та грошову оцінку коштовностей.

Чималим за обсягом (615 справ за 1941–1944 рр.) є фонд Ямпільської (Жугастру) префектури (ф. Р–2988), що вирізняється цікавими документами статистичного характеру. Відклалися, зокрема, джерела з відомостями за 1942–1943 рр. щодо кількості та складу населення в гетто й колоніях повіту за статево-віковими ознаками – чоловіки, жінки, діти до 5, 12, 35, 60 років (оп. 3, спр. 80, арк. 767; спр. 28, арк. 100, 112; спр. 84, арк. 1; спр. 392).

Серед масиву документів румунських окупаційних установ не має аналогів датована 1942 роком справа, що містить зведений опис повіту Жугастру – по суті, комплексна аналітична праця про його історію, географічне положення, народонаселення та ін. У ній, серед іншого, є відомості про стан промисловості та кооперації, приватного підприємництва в гетто й робітничих таборах; статистичні дані про рух населення, у т. ч. єврейського, кількість депортованих євреїв тощо (оп. 3, спр. 15; там само, спр. 28, арк. 464–475, 477–494).

Комплекс документів, що відклалися в діяльності префектури, включає тематичний блок щодо організації гетто, колоній на території повіту, стану житла для євреїв у селах Северинівка, Тростянець, Дзигівка та інших, їхнє облаштування (оп. 3, спр. 38, арк. 32; спр. 80, арк. 848–849; спр. 31, арк. 125). Відомості про створення в повіті нових гетто та депортацію туди єврейського населення містяться у справі про його адміністративний поділ (оп. 3, спр. 3).

Про жахливий режим утримання євреїв – в'язнів Вапнярського табору-гетто свідчить листування його коменданта з префектом повіту Жугастру, де, зокрема, згадується про те, що депортовані румунські євреї прибули до табору без найнеобхідніших речей; у приміщеннях, де вони розміщувалися, не було вікон, євреї хворіли та вмирили, особливо діти. Згідно з рапортами охорони в'язні не мали їжі, через

що деякі з них навіть споживали траву (оп. 3, спр. 28, арк. 153; спр. 31, арк. 132). У Вапнярському таборі спочатку знаходилися 3 тис. євреїв з Північної Буковини та Бессарабії, після того як багато з них пішли з життя, решту евакуювали до повіту Очаків (оп. 3, спр. 26, арк. 470; спр. 31, арк. 42, 53, 101).

Справи про так зване “сортування працездатних євреїв” відбивають механізм формування робітничих колон – за спеціальностями, потрібними окупаційній владі, зокрема будівельників (оп. 3, спр. 22, арк. 48, 192; спр. 26, арк. 112; спр. 80, арк. 642–642 зв., 647; спр. 81).

У 1942 р. губернатором Трансністрії Алексяну євреям було дозволено відкривати майстерні, створювати артілі. “Євреї, якщо виживають, повинні самі себе годувати,” – було його гаслом. Про це йдеться у звіті префектури щодо роботи промислових підприємств (оп. 3, спр. 80, арк. 771; спр. 85, арк. 234). Збереглися списки євреїв, що працювали на промислових підприємствах повіту, залучалися до сільськогосподарських робіт (оп. 3, спр. 80–81, 85); результати праці євреїв відбито у відомостях про економічний стан повіту (оп. 3, спр. 298). Про збільшення розміру податків на працюючих євреїв свідчить листування департаменту цивільного губернатора Трансністрії з фінансових питань (оп. 3, спр. 318, 319).

У постанові префекта повіту від 5 лютого 1943 р. наголошувалося на необхідності створення єврейських бюро праці в гетто Жугастру, йшлося про призначення людей для роботи в цих бюро; одночасно було видано постанову про заборону використовувати працю євреїв в державних установах, допускати євреїв до роботи з кореспонденцією в поштових установах (ф. Р–1619, оп. 1, спр. 70, арк. 20; оп. 3, спр. 38, арк. 221).

У фонді префектури повіту Жугастру, для якого були притаманні високий рівень захворюваності та швидке поширення інфекційних хвороб, особливо висипного тифу, відклалося чимало документів з питань запобігання епідеміям, придбання ліків (ф. Р–2988, оп. 1, спр. 323, 40, 43, 45; оп. 3, спр. 406, 408, 410), у тому числі доповідна записка повітового лікаря щодо епідемій тифу й туберкульозу (оп. 3, спр. 405).

Порівняно з фондами префектур “Могилів” та “Жугастру” фонд Тульчинської префектури є менш об’ємним та інформативним (ф. Р–2709, справи за 1941–1943 рр.) і містить переважно документи господарчого характеру, у тому числі щодо використання праці євреїв на сільськогосподарських роботах (оп. 1, спр. 12).

Розпорядчі документи префекта щодо переселення до гетто євреїв з Тульчина, Брацлава, Шпикова, Ладижина відклалося у фондах відповідних підлеглих управ, зокрема Шпиківської районної (ф. Р–1417, оп. 3, спр. 1, арк. 332). У листуванні префекта повіту Тульчин з претором Шпикова за 1943 р. йдеться, зокрема, про створення в гетто єврейських комітетів, розподіл працездатних євреїв за об’єктами, посилення контролю за поведінкою євреїв (ф. Р–1417, оп. 3, спр. 25, арк. 779–780).

Директивні документи префектур зберігаються також у фондах районних та міських управ (претур), що становлять другий комплекс документів румунських окупаційних установ. Далі названо найважливіші з цих груп.

Списки, складені під час румунської окупації, є основним джерелом відомостей про національний склад населення. Порівняно з аналогічним обліково-демографічним матеріалом, який міститься у фондах префектур, списки з фондів райміськуправ (претур) відзначаються більш поглибленою аналітичною статистикою. Списки населення, яке перебувало на території претур та примарій, є водночас джерелом вивчення соціальної структури, оскільки містять не лише дані про населення за національною ознакою, а й відомості щодо дезертирів, колишніх репресованих, військовополонених, старост, службовців, працівників різних відділів управ, медичних та освітніх закладів, кустарів, торговців, робітників підприємств, а також тих, хто був примусово мобілізований для робіт з ремонту шляхів, заготівлі зерна тощо (ф. Р-2379, оп. 2, спр. 75, 76). Аналіз цих списків дозволяє відтворити картину руху населення, чисельність єврейського населення серед учителів та медперсоналу, інших працівників, а також види виробничої діяльності й залучення до неї населення.

Найбільш повноцінні списки єврейського населення відклалися у фонді Могилів-Подільської міськуправи (ф. Р-2383). Це датовані 1942–1943 рр. списки в'язнів гетто. Окрім прізвища та імені, тут містяться відомості про главу сім'ї, стать, вік, професію членів родини, а також вказано, на якій вулиці гетто вона проживала (ф. Р-2383, оп. 2, спр. 169). Списки в'язнів гетто району Балки вирізняються тим, що в них у переліку депортованих євреїв зазначено населений пункт, звідки їх було депортовано (ф. Р-3095, оп. 2, спр. 5, арк. 26–45, 46–52).

Списки за 1942 р. євреїв, висланих із гетто Могилів-Подільського району до Сказинецького табору, до Печерського табору-гетто, де загинули від голоду та інфекційних хвороб тисячі людей, містять відомості про кількісний склад сімей, адреси їхнього проживання (ф. Р-2966, оп. 2, спр. 302, арк. 18–23, 24–30; спр. 306, арк. 1–26, спр. 305, арк. 20–26, спр. 307, арк. 1–7).

Чималою є група датованих 1943 р. списків в'язнів гетто, що розміщувалися на території Ямпільського повіту, в населених пунктах Городківка, Жабокрич, М'ястківка, Вербка, Чернівці, Ямпіль, Дзигівка, Томашпіль, Комаргород, Горишківка. Вони доволі повні, містять, крім відомостей біографічного характеру (прізвище, ім'я, вік), вказівку на професію, соціальний стан, для депортованих євреїв вказується місце проживання до депортації (ф. Р-2988, оп. 3, спр. 81, 82, 84, 86). Такі ж відомості про в'язнів гетто, розташованих на території Тульчинського повіту, можна знайти у списках по Шпиківському та Печерському гетто (маються на увазі мешканці Шпикова, депортовані до Печери) (ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1, арк. 104–108, 447–461, 466–494).

Крім загальних списків населення, склалися й списки євреїв, які працювали на підприємствах, були зайняті у дрібній торгівлі, на поденних роботах та ін. (ф. Р–2988, оп. 1, спр. 175; оп. 3, спр. 81; ф. Р–1417, оп. 3, спр. 1, арк. 6, 7, 41, 42, 43).

Ряд документів містить інформацію щодо влаштування гетто, в'язниць, таборів, колоній. Вони відклалися, зокрема, у фонді Тростянецької районної управи, де зберігаються накази про утворення єврейських гетто та особливий режим утримання в'язнів, заборону населенню спілкуватися з євреями та допомагати їм (ф. Р–1529, оп. 5, спр. 6). Серед директивних документів – накази та розпорядження Головного штабу румунської армії; вказівки претора Могилів-Подільського району про організацію гетто в населених пунктах, де проживало не менш як 2 тис. євреїв; наказ про депортацію могилівських євреїв до Печерського табору.

Про певні відмінності в режимі утримання в гетто місцевих і депортованих євреїв свідчать, зокрема, накази та розпорядження Могилів-Подільської міськуправи (ф. Р–2383, оп. 1, спр. 477; оп. 7, спр. 160). Документи комісії з обстеження єврейських поселень та гетто за травень–червень 1942 р., постанови, накази, інструкції претора засвідчують ізоляцію гетто в межах містечок (ф. Р–2379, оп. 4, спр. 13).

Документи з питань облаштування в'язниць і таборів збереглися у фондах Яришівської (ф. Р–1496, оп. 6, спр. 3, 15) та Ямпільської (ф. Р–1410, оп. 3, спр. 26) районних управ, де, серед іншого, відклалися розпорядження жандармського інспектора щодо переслідування українських націоналістів та євреїв, організації таборів (ф. Р–1410, оп. 3, спр. 26). Складовою фонду Томашпільської районної управи є циркуляри, у т. ч. щодо заборони листування між євреями Трансністрії та Румунії (ф. Р–2856, оп. 7, спр. 38). Постанови, накази, листування з префектурою, що відклалися у фонді Тульчинської райуправи, містять вказівки щодо стеження за дітьми українських націоналістів, посилення нагляду за “неблагодійними верствами населення”, зокрема за євреями (ф. Р–1417, оп. 2, спр. 2).

Різні форми соціального, психологічного та морального тиску на єврейське населення знайшли відбиття в протоколах засідань Крижопільської райуправи. Йдеться, зокрема, про вимогу обов'язкового носіння євреями на одязі відмітних знаків, відпуск їм пайки хліба з борошна виключно другого сорту (ф. Р–1619, оп. 9, спр. 5, арк. 9), заборону дітям євреїв відвідувати школу (ф. Р–1619, оп. 3, спр. 15, арк. 34), а всім особам цієї національності – ходити центральними вулицями містечок тощо.

Чимало документів містять відомості про втрату євреями майна та перерозподіл їхньої власності. Вони відклалися, зокрема, у фондах Чернівецької та Крижопільської районних управ (ф. Р–1495, оп. 2, спр. 7, 11, 14). У більшості фондів управ наявні списки майна єврейського населення, що було обліковане й привласнене різними установами та особами (ф. Р–1417, оп. 3, спр. 52), у тому числі після масових страт і погромів.

Одну з найчисленніших груп становлять документи райміськуправ щодо податків, штрафів, економічних утисків. Це постанови, розпорядження претур та примарій про накладання контрибуцій – національного податку. Такі документи відклалися у фондах управ усіх рівнів. Одним з них є, наприклад, постанова Крижопільської райуправи про накладання національного податку як на постійне, так і тимчасове населення гетто району (ф. Р–1619, оп. 3, спр. 15, арк. 2).

Розпорядження претури Могилів-Подільського району за 1942 р. свідчать про заборону продавати у крамницях гетто товари, привезені з Румунії (ф. Р–2383, оп. 4, спр. 42, арк. 20). Наказом претури Станіславчицького району заборонялося купувати в євреїв коштовності та обмінювати їхні речі (ф. Р–1533, оп. 1, спр. 1).

Примусове використання праці єврейського населення в таборах і гетто, передусім на найважчих роботах – з ремонту шосе, в кар'єрах, на торфовиськах, найбрудніших роботах у місті, відбито в розпорядчих документах губернаторства і місцевих управ усіх рівнів, зокрема Ямпільської. Збереглися накази Ямпільської, Чернівецької райуправ, Могилів-Подільської міськуправи, а також листування щодо мобілізації євреїв на ремонт і очищення шосейних шляхів, на важкі громадські роботи (ф. Р–1619, оп. 2, спр. 1 та ін.). Оскільки в 1943 р. на території Трансністрії було створено бюро з організації єврейської праці, важливого значення набувають постанови губернаторства та листування з ним щодо залучення євреїв до громадських робіт (ф. Р–2383, оп. 4, спр. 49, 51).

Певна частка єврейського населення працювала на підприємствах і в установах за спеціальністю. У цьому зв'язку варті уваги такі документи, як інструкції Могилів-Подільської повітової управи щодо організації та обліку роботи євреїв, списки євреїв – працівників промислових підприємств (ф. Р–2379, оп. 4, спр. 13), листування з повітовою управою щодо залучення євреїв до роботи за спеціальністю та оплати їхньої праці (ф. Р–2379, оп. 4, спр. 22), про облік євреїв, які працювали за спеціальністю (ф. Р–2988, оп. 3, спр. 85, 86). Водночас заборонялося приймати їх на роботу до адмінорганів, використовувати на посадах службовців. Про це свідчать, зокрема, фонди Могилів-Подільської міськуправи, Бершадської та Шаргородської райуправ (ф. Р–2383, оп. 2, спр. 48, арк. 121; ф. Р–1418, оп. 3, спр. 3, арк. 145–145 зв. та ін.).

Окрему групу становлять датовані 1943 р. документи щодо організаційної та економічної діяльності єврейських общин у гетто: дозволи на організацію шевських, кравецьких та гончарних майстерень, відкриття перукарень, миловарень, пекарень, буфетів та бакалійних лавок, торгівлю хутром, дрібну торгівлю тощо. Вони відклалися у фондах Тростянецької районної управи (ф. Р–1529, оп. 1, спр. 84, 88, 104, 110, 130–131; оп. 3, спр. 17, 20, 36); Могилів-Подільської міської управи (ф. Р–2383, оп. 1, спр. 150–158, 167, 169–171, 173–177, 417); Крижопільської районної управи (у т. ч. особові справи власників різних магазинів, майстерень) (ф. Р–1619,

оп. 2, спр. 7; оп. 2, спр. 64, 73–303); Балківської районної управи – заяви про дозвіл на відкриття буфетів та крамниць (ф. Р–3095, оп. 1, спр. 54); Могилів-Подільської міської управи – відомості про видачу платні працівникам майстерень, ательє та інших підприємств, власниками яких були особи єврейської національності (ф. Р–2383, оп. 1, спр. 485). Серед документів – заяви осіб, а також посвідчення, видані євреям-орендарям, про право на відкриття майстерень та торговельних підприємств (ф. Р–2383, оп. 3, спр. 35–104).

Документи щодо санітарного стану гетто, боротьби з епідеміями висипного тифу, туберкульозу, дизентерії, діяльності медичних установ відклалися у більшості фондів райміськуправ. Так, фонд Балківської райуправи містить акти санітарного огляду гетто (ф. Р–3095, оп. 1, спр. 225); Шпиківської райуправи – документи про поширення в гетто й таборах району туберкульозу (ф. Р–1417, оп. 3, спр. 80, 81). Документальні джерела висвітлюють і діяльність медико-санітарних відділів гетто, зокрема Жмеринського, щодо запобігання епідеміям висипного тифу (ф. Р–2943, оп. 1, спр. 9, арк. 2–3).

Окремий комплекс документів стосується питань надання євреям – в'язням гетто Трансністрії матеріальної допомоги з боку міжнародної організації “Джойнт” та Румунського єврейського центру з Бухаресту в період від травня 1942 до грудня 1943 рр. У фонді Тростянецької райуправи це відомості про виплату коштів, пересланих 12–30 грудня 1942 р. Румунським єврейським центром для євреїв, які знаходилися на території району (ф. Р–1529, оп. 3, спр. 9, 20); Могилів-Подільської міської управи – про використання єврейського грошового фонду, вказівки повітової управи щодо видавання євреям коштів з фонду Румунського єврейського центру, листування з повітовою управою щодо використання коштів єврейського центру за 1941–1943 рр. тощо (ф. Р–2383, оп. 7, спр. 72, 76, 83, 85); Бершадської районної управи – квитанції на виплату коштів євреям, переселеним до Бершаді, авансові звіти щодо витрачання коштів з фонду губернаторства (ф. Р–2317, оп. 1, спр. 1; оп. 2, спр. 3–10; ф. Р–2317, оп. 2, спр. 2).

У Держархіві Вінницької області зберігаються також фонди поліції: районної – м. Балки (ф. Р–3704) та міської – Тульчина (ф. Р–3422), що містять документи стосовно обліку та паспортизації населення, списки оштрафованих за різні порушення. Серед заяв щодо отримання дозволу на в'їзд до Могилева-Подільського через контрольно-пропускний пункт Балки є чимало звернень від євреїв – утікачів з німецької території. У фонді Брацлавської в'язниці (ф. Р–2886), що фактично була єврейським робітничим табором, відклалися документи про утримання в'язнів (оп. 1, спр. 1).

Таким чином, детальний огляд документів свідчить про їхню різноманітність та багатоплановість, однак усі вони розкривають специфічні методи управління “демографічною ситуацією” щодо єврейського населення – як у жорсткій формі в німецькій зоні, так і в умовах “послаблення” режиму – в румунській. “Військові”, “ци-

вільні” та “економічні” документи того часу є, звичайно, найважливішими, основними джерелами дослідження долі єврейського населення за часів окупації, оскільки фіксують події зі статистичною точністю, дають можливість уявити зміст і масштаби подій, встановити конкретні дати, факти. Фонди німецьких окупаційних установ містять переважно німецькомовні документи, за винятком розпоряджень, спрямованих на управління підкореними територіями, що перекладалися українською або російською мовами і розмножувалися друкарським способом у вигляді листівок та оголошень. В архіві зібрано спеціальну колекцію таких оголошень, яка дублює розрізнені оголошення німецької влади.

Політика влади щодо єврейського населення виявилася в господарській діяльності та політичних акціях, а також в акціях масового знищення. Оскільки установкою було повне винищення євреїв у цій зоні, документів залишилося небагато, а після ліквідації євреїв вони зустрічаються лише фрагментарно.

Набагато інформативнішими є документи румунської зони окупації, де в здійсненні репресивної політики щодо єврейського населення влада орієнтувалася не на масові розстріли, а на поступове вимирання людей за рахунок спеціально створених умов; при цьому передбачалося, що, доки живі, євреї мають самі дбати про власне існування. Відтак у місцях зосередження єврейського населення було дозволене створення артілей, майстерень, певних соціальних структур, що відбилося у відповідних документах. Фонди румунських окупаційних установ складаються з офіційних постанов, наказів, розпоряджень щодо управління в Трансністрії, переміщення єврейського населення з Бессарабії, Північної Буковини та Румунії, працевлаштування депортованих євреїв, створення й функціонування гетто, в'язниць, таборів, колоній. У справах управ різних рівнів містяться відомості про створення єврейських дитбудинків, перевезення до Палестини дітей-сиріт (щоправда, лише депортованих з колишніх румунських земель); матеріальну допомогу міжнародного фонду “Джойнт” та Румунського єврейського комітету; про епідемії та санітарно-гігієнічний стан і діяльність на території єврейських поселень медичних установ; перерозподіл єврейської власності, примусове використання праці єврейського населення; статистичні відомості щодо складу населення, податків, штрафів, контрибуцій; різнопланові фінансові документи щодо організаційної та економічної діяльності єврейських общин у гетто; документи про діяльність поліції та жандармерії в боротьбі з проявами опору.

Загальною рисою документів як німецької, так і румунської зон окупації є прагнення будь-що приховати інформацію щодо реальних масштабів геноциду євреїв.

Олена БОРЯК

**“ПЕРВИННА” Й “ОПРАЦЬОВАНА” КУЛЬТУРНА
СПАДЩИНА, АБО КОМУ НАЛЕЖАТЬ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ПРАВА НА КІНЦЕВИЙ ПРОДУКТ?**

**Нотатки зі щорічного зібрання
Американського фольклорного товариства
(Альбукерк, Нью-Мексіко, 2003)**

Проблеми, які стосуються не лише фольклористів та етнологів, а й архівістів і музейних працівників, обговорювалися нещодавно на поважному міжнародному форумі – щорічному зібранні Американського фольклорного товариства. Його учасниками стали понад сімсот осіб – науковці (у тому числі чотири міжнародних стипендіати – з Мексики, Словенії, Росії та України), викладачі університетів, студенти.

У США предмет сучасної фольклористики окреслюється значно ширше порівняно з Україною. Фактично, він вкладається в наше розуміння поняття “повсякденне життя” (а відтак – має відношення й до результатів його документування під час записування усних свідчень у різних форматах, тобто свідчень, що після проходження через певні трансформації стають музейними експонатами або архівними документами і підпадають під поняття *Oral History* – *усна історія*). Так, згідно із законом, виробленим на основі положень Фольклорної комісії Бібліотеки Конгресу, що був прийнятий у січні 1976 р., дефініція фольклору використана в розумінні “традиційної культурної виразності” (*traditional cultural expressions* – скорочено: *TCEs*, або равноцінний термін “*expressions of folklore*”). За тлумаченням, “... це широке коло творчих символічних форм, таких як звичай, повір’я, технічне знання, мова, література, мистецтво, архітектура, музика, гра, танок, драма, ритуал, карнавал, ремесло”¹. І далі: фольклором їх робить те, що вони осягаються переважно усним шляхом, а також імітацією або виконанством, і, відповідно, існують поза формальних інструкцій та вказівок. Отже, оскільки в США поняття фольклористики в сучасному контексті є надзвичайно широким, то у сфері досліджень фольклористів виокремлюються такі блоки, як ВЕРБАЛЬНИЙ (*verbal*) фольклор, що включає різні жанри, зокрема епіку, балади, ліричні пісні, міфи, легенди, меморати, народні перекази та гумор, прислів’я, загадки, спів, замовляння (цей перелік може бути продовжений); МАТЕРІАЛЬНИЙ (*material*) фольклор, себто етнологія в нашому розумінні, зокрема традиційні будівлі, одяг, саморобні знаряддя праці, іграшки, надгробки, страви, шитво, вишивка, мереживо, плетіння, тканиня, оздоблення,

© Олена Боряк, 2004

музичні інструменти тощо²; ОБРЯДОВИЙ (*customary*) фольклор, який включає народні вірування, що лишилися поза формальних систем, створених наукою або релігією (так звані забобони), народна медична практика, танок, інструментальна музика, жести, жарти, ігри, традиційні виробничі канони, всілякого роду святкування – фестивалі, народження дитини, весілля, річниці, поховання, події релігійного життя, які лишилися поза церковним канонам або теології. При тому наголошується, що ці три складових фольклору перебувають у неподільній єдності. Широко вживається комплексний термін – “традиційні знання і фольклор” (*Traditional Knowledge and Folklore*).

Одне з двох пленарних засідань у Альбукерку було повністю присвячене обговоренню проблеми “Світові перспективи щодо прав на інтелектуальну власність і фольклор”. Серед ключових питань, які виокремлювалися під час цієї дискусії, – особлива актуальність поняття права на інтелектуальну власність (IP – *Intellectual Property*) для фольклористів; наявність серйозних колізій у правовому полі, недостатня розробленість правових аспектів доступу до інформації в інформаційному суспільстві, яке послуговується сучасними інформаційними технологіями – оцифровуванням, Інтернетом тощо. Власне, питання, які порушувалися, певною мірою й досі залишаються риторичними. Кому мають належати IP відносно національної культурної спадщини? Якими є взаємостосунки між захистом IP та захистом культурних відмінностей? Якими є взаємостосунки між збереженням культурної спадщини та захистом IP на “традиційну культурну виразність” (TCEs – *Traditional Cultural Expressions*)? Так, з одного боку, повсюдно декларується прагнення сучасного суспільства до загальнодоступності інформації, в тому числі – до актуалізації в публічній сфері традиційних знань, фольклору, музейних, архівних матеріалів. З іншого боку, фольклористи, музейники, архівісти володіють (замислимося, хто, власне, є власником інформації, зібраної й опрацьованої фольклористом, музейником, архівістом, тобто трансформованої, порівняно з первинною, неактуалізованою інформаційною сировиною?) значними цінностями, а кожен “шматок” інформації, кожен “зразок” має свою ціну, підкреслювалося в дискусії. Так, фольклористи безпосередньо стикаються з такими проблемами, як виконавство, а отже йдеться про аудіо- і відеозаписи та, відповідно, невблаганну комерціалізацію цієї колись суто академічної галузі. Звідси випливають особлива актуальність проблеми захисту професійних знань та визначальна роль різного роду музейних, архівних, бібліотечних сховищ, де зберігається рукописна та аудіо- й відеоспадщина, – саме вони покликані захищати й зберігати інтелектуальну власність.

Актуальним є також питання про те, як зробити їх відкритими й доступними для пересічних громадян. Ключовою доповіддю секції став виступ В. Вендланд, представниці Всесвітньої організації інтелектуальної власності (*World Intellectual Property Organization – WIPO*) (див.: <http://www.wipo.int>). Протягом останніх років ця організація розробляла й запроваджувала положення про захист “фольклору, традиційних знань та генетичних ресурсів”. Зазначалося також, що

ключовою проблемою є, зокрема, досягнення паритетності між вимогою збереження традиційних культур та прагненням стимулювати новотвори, що живляться і з традиційних, і з новітніх “джерел” як складових, – не більше й не менше, – подальшого економічного розвитку. Наголошувалося, що в умовах, коли традиційні знання (у широкому розумінні) стають дедалі більш затребуваними, встановлене законом авторське право (а також як одна з форм його захисту – запровадження торгової марки, що особливо актуально при ідентифікації культурних об’єктів тубільців) має допомогти фольклористам у захисті їх професійних надбань.

Окреме засідання секції, а також круглий стіл було присвячено обговоренню питання про специфіку діяльності архівів, де зберігаються польові матеріали, та особливу відповідальність архівістів, які, в кінцевому підсумку, стають “охоронцями” традицій. Уже сама назва секції – “Утворення зв’язків у суспільстві: забезпечення доступу до архівів” – свідчить про позицію її учасників. Зокрема, було оприлюднено досвід влаштування виставок, основу яких складали документи з фольклорного архіву. Пафос виступу Крісті А. Белл полягав у тому, що така демонстрація дає можливість не тільки на якийсь час “оживити” специфічні (часом унікальні) матеріали, але й відчутно впливати на відвідувачів, а отже, громадськість. Відповідно, була широко представлена тематика “архів і музей”, лунав заклик зробити фольклорні (включаючи фото-) архіви більш відкритими, передусім для студентів.

Ішлося й про новітні технології у контексті сучасного функціонування фольклору. Так, став предметом обговорення Інтернет як порівняно нове явище сучасного життя. Обговорення цих тем було подеколи дуже дотепним і навіть дещо курйозним. Спеціальну доповідь присвячено фотографіям, зміненим за допомогою комп’ютерних технологій, що поширюються в Інтернеті разом зі всілякого роду жартами та анекдотами.

Говорилося про нові можливості блискавичного інтерв’ювання за допомогою Інтернету, зокрема електронної пошти, як альтернативу тривалим записам “у полі”, про всілякого роду генеалогічні сайти, на сторінках яких, зокрема, дуже поширеними виявилися сімейні перекази. Нова технологія зв’язку (застосування мобільних телефонів, цифрових відеокамер), а також формування Інтернет-спільнот розглядалися, зокрема, у зв’язку з проведенням фестивалів та карнавалів.

Загалом, тема обміну інформацією через мережу Інтернет виникала постійно. Одним з американських фольклористів було представлено проект під назвою Інформаційна система “Фолк-Фантазія”, основна ідея якої полягає в наданні допомоги фольклористам у конвертуванні писемних матеріалів та аудіозаписів, а також так званих м’яких фондів (тобто матеріальних речей) у національний та регіональний освітній архів, зі зведенням відомостей в єдину базу даних та подальшим обміном інформацією через мережу Інтернет.

¹ Цит. за: Toelken B. The Dynamics of Folklore... P. 9.

² Toelken Barre, The Dynamcs of Folklore. Logan, Utah: Utah State University Press, 1996. P. 9.

**ЗАРУБІЖНІ АРХІВНІ
ЧАСОПИСИ ПУБЛІКУЮТЬ**

АРХІВЫ І СПРАВАВОДСТВА*

2

2003

Сотрудничество

Ольга Бирюкова. О совместном заседании коллегии Росархива и Белкомархива

Делопроизводство

К публикации нового Перечня типовых документов с указанием сроков хранения
Эмма Давыдова, Андрей Рыбаков. Понятие документооборота, его характеристики, принципы организации

Андрей Рыбаков. Печать: порядок изготовления, использования, хранения

Галина Краснокуцкая. Работа секретаря по составлению и оформлению приказов

Нина Капмоле, Ирина Шпилевская. О пересмотре стандарта СТБ 6.38-95

Эмма Давыдова. Составление и оформление Положения о кадровой службе организации

Татьяна Адамович. Некоторые итоги работы Госархивандзора Гомельской области в Светлогорском и Добрушском районах

Елена Тихомирова. Лексические нормы современного русского литературного языка в документной лингвистике

Валерий Хасин. Структура и содержание образовательного процесса подготовки секретарей в Минском профессионально-техническом колледже электроники

Сяргей Ходзін. Каментарый спецыяліста

Павел Левчик. Словарь документоведа. “Л”, “М”, “Н”

Татьяна Седяревич. “Секретарское дело”. № 4, 2002 год

Татьяна Столина, Эмма Давыдова, Андрей Рыбаков. Вопрос – ответ

Архивы

Сергей Жумарь. Национальный фонд стандартов Республики Беларусь

Вячеслав Носевич. Сайт “Архивы Беларуси”: опыт создания и перспективы развития

* За даними офіційного сайту “Архіви Білорусі” в Інтернеті.

К проведению международного семинара по информационным технологиям в архивном деле

Наталья Иванова, Оксана Кондрашова. Компьютерная программа “Календарь”

Виктор Баландин. Издан справочник по кинодокументам

Ирина Матяш. Некоторые особенности функционирования архивов в кризисных условиях: украинский опыт

Татьяна Седляревич. Российский государственный архив военно-морского флота

Татьяна Седляревич. Архивы в Венгрии

Іканаграфія

Святаслаў Асіноўскі. “...паўстаў паморак вялікі”

Геральдика

Марина Елинская. Геральдический совет принял решение о возможности учреждения восемнадцати гербов городов

Юбилей

Галина Терешко. Белорусскому государственному архиву научно-технической документации – 35 лет

Археотека

Михаил Шумейко. “Архіви України”: 2001 год, № 6; 2002 год, № 1–3

Михаил Шумейко. “Сотта” – новый журнал Международного совета архивов

Наука

Михаил Шумейко. Перечень конференций, круглых столов, семинаров по проблемам архивоведения, документоведения и смежных с ними специальных исторических дисциплин, планируемых в 2003 году

Хроника

Евгений Жебрун, Кацярына Васільева, Тацяна Сакалоўская, Андрей Киштымов. Архивный курьер

Калейдоскоп

Секреты старого Архивариуса. Отдохнем в Беларуси!

3

2003

Событие

Государственная премия – белорусским архивистам

Подписка

Святослав Асиновский. Вместе нам все по плечу!

Делопроизводство

Нина Овчинникова. Итоги работы органов Госархивнадзора Республики Беларусь в 2002 году

Эмма Давыдова, Андрей Рыбаков. Порядок прохождения и исполнения входящих, исходящих и внутренних документов

Андрей Рыбаков. Подготовка и оформление приказа по основной деятельности

Эмма Давыдова. Разработка и оформление Положения о службе документационного обеспечения управления

Положение о порядке применения Перечня типовых документов органов государственной власти и управления, учреждений, организаций и предприятий Рес-

публики Беларусь по организации системы управления, ценообразованию, финансам, страхованию, управлению государственным имуществом, приватизации, внешнеэкономическим связям с указанием сроков хранения

Перечень типовых документов органов государственной власти и управления, учреждений, организаций и предприятий Республики Беларусь по организации системы управления, ценообразованию, финансам, страхованию, управлению государственным имуществом, приватизации, внешнеэкономическим связям с указанием сроков хранения

Елена Тихомирова. Грамматическая культура в деловой коммуникации (функционирование имен существительных, прилагательных и местоимений)

Павел Левчик. Словарь документоведа. “О”

Татьяна Седляревич. “Секретарское дело”. №№ 1, 2, 2003 год

Сергей Ходин. Вниманию абитуриентов, поступающих на специальность “документоведение и информационное обеспечение управления”

Эмма Давыдова. Вопрос – ответ

Архивы

Сергей Жумарь. Центральный научный архив Национальной академии наук Беларуси

Татьяна Седляревич. Центральный государственный архив историко-политических документов Санкт-Петербурга

Татьяна Седляревич. Крупнейшие хранилища фонодокументов Западной Европы и Северной Америки

Фонды

Нина Караськ. Личный фонд профессора Бржеского

Юбилей

Алла Голубович. Национальному историческому архиву Беларуси – 65 лет

Михаил Шумейко, Людмила Испенкова, Анатолий Карасев, Галина Ляшук, Михаил Трухачев. К 65-летию создания государственных архивов Витебской, Гомельской, Минской и Могилевской областей

Геральдика

Марина Елинская. Создание нового городского герба: этапы работы

Сотрудничество

Евгений Барановский. Архивисты встретились в Москве

Іканаграфія

Святаслаў Асіноўскі. Афанасій Філіповіч – Андрэй Баболя: такія розныя аднолькавыя лёсы

Археотека

Михаил Шумейко. “Отечественные архивы” в 2002 году (№№ 3–6)

Хроника

Михаил Шумейко, Владимир Крюк, Галина Шостак. Архивный курьер

Калейдоскоп

Секреты Старого Архивариуса. Шедевры белорусского зодчества

Научно-
практический
журнал

ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ АРХИВЫ

ВЫХОДИТ ОДИН РАЗ В ДВА МЕСЯЦА

№ 4

2003

Исполком Международного совета архивов в России	3
О ходе экспериментального внедрения Основных правил работы государственных архивов Российской Федерации	12

Статьи и сообщения

История, теория, практика архивного дела и делопроизводства

Демакова В. И. И. И. Музыкантов – первый профессиональный архивист Чувашии	16
--	----

Гельман-Виноградов К. Б. Источники нуждаются в проникновенном читателе	20
--	----

Плешкевич Е. А. Знания о документе: к истории вопроса	25
--	----

Грехов А. В. Архивные документы в исследованиях отечественных историков-квантификаторов	33
---	----

В муниципальных архивах

Яковлев С. Ю. Проблемы архивистов г. Армавира и пути их решения	43
--	----

Щукина Н. Ф. Архивисты г. Полевской сохраняют документы ликви- дированных организаций	45
---	----

В фондах российских и зарубежных архивов

Михайлова В. Т. Документы российских архивохранилищ по истории пра- вославия и общества байкальской Сибири пореформенного периода (1861–1900-е годы)	46
---	----

Кальмина Л. В. Документы сибирских архивов о положении евреев в станции Сретенской Забайкальской области	55
--	----

Шевченко С. М., Ляшук П. М. Род Горенко в Севастополе. Новые данные к родословной Анны Ахматовой	63
--	----

Представляем архив

Виноград М. Р. Архив г. Тольятти	67
---	----

Публикации документов

“Историко-архивный институт стал моим родным домом”. Воспоминания Н. А. Ковальчук о годах учебы в институте (1940–1947). Публикацию подготовила Н. А. Ковальчук	74
--	----

Критика и библиография

Воробьева Ю. С. Архивные документы в библиотеках и музеях Российской Федерации: Справочник	98
--	----

Зверев В. В., Сенин А. С. История российской государственности: Учеб. пособие для студентов сред. спец. учеб. заведений	100
---	-----

Информация и хроника

Международные и региональные проекты

Водопьянова З. К. Компьютеризация архива Коминтерна завершена	102
--	-----

Вьюшкова З. Т. Корпоративный проект “Память Зауралья”	103
--	-----

Информация и хроника

Конференции, совещания, семинары

- Осин В. М.** (Москва), **Перегудова З. И.** (Москва), **Гарькуша И. О.** (Санкт-Петербург), **Федорова Г. Н.** (Санкт-Петербург), **Полушина И. В.** (Нижний Новгород) 104

Выставки

- Буравченко Н. А.** (Москва), **Гарькуша И. О.** (Санкт-Петербург), **Федорова Г. Н.** (Санкт-Петербург), **Егорова В. И.** (Калининград), **Колоскова Е. Е.** (Москва) 108

Юбилеи

- Осин В. М.** Шацк: 450 лет в истории России 112
Светлаков В. Г. Пермские архивисты – 280-летию города 112
Одинцова Е. Н. К 140-летию восстания в Польше 113
Шишлова М. В. 100 лет на службе общества 114

Презентации

- Шаргина Е. Н.** (Вагайский район, Тюменская обл.), **Ракицкая Е. Ю.** (Москва), **Борохова И. М.** (Ростов-на-Дону), **Ахмадулина С. Е.** (Сарапул) 115
Федорова Г. Н. (Санкт-Петербург), **Водопьянова З. К.** (Москва)
 Вышли в свет 119

Архивное образование

- Пудалов Б. М.** Занятия для муниципальных архивистов Нижегородской области 120

Факты и комментарии

- Новохатский К. Е.** (Киев), **Шабанова Т. Е.** (Москва) Пожары в архивах: случайность или закономерность? 121

* * *

- Памяти А. И. Серебrenникова 124

- Наши авторы 125

№ 5

2003

Обсуждаем законопроект

- Артизов А. Н.** Проект Федерального закона “Об архивном деле в Российской Федерации” и архивное законодательство 3

История, теория и практика архивного дела

- Пудалов Б. М.** Первые руководители Нижегородской архивной службы (1919–1935 гг.) 10
Солодовникова С. Л. Конец одиссеи “Смоленского архива” 15
Черешня А. Г. Стратегия формирования Архивного фонда Российской Федерации 21
Дроков С. В. Современные возможности экспертизы ценности и учета электронных документов в организациях 26
Тихонов В. И. Методология экспертизы ценности электронных документов нуждается в развитии 33
Трещёв В. С. Формирование коллекции агитационно-пропагандистских документов избирательных кампаний и референдумов в Удмуртии 37
Мишина Н. В. Комплектование Самарского областного госархива социально-политической истории аудиовизуальными документами 40

Вишев И. И. Обеспечение безопасности Объединенного госархива Челябинской области	42
Башкир Б. С., Кирпичева Г. Я. Реставрация уникальной книги конца XVIII в.	45

В фондах российских архивов

Псянчин А. В. Этнографические карты XVIII–XIX вв. в фондах федеральных государственных архивов, музеев и библиотек	48
Ярыгин Н. Н. Документы вятских архивов по истории евангельского движения	53

* * *

“Затраты на архивы себя оправдывают”. Интервью начальника Управления по делам архивов Московской области Б. К. Абрамова	58
---	----

Публикации архивных документов

“Историко-архивный институт стал моим родным домом”. Воспоминания Н. А. Ковальчук о годах учебы в институте (1940–1947) (окончание). Публикацию подготовила Н. А. Ковальчук	65
“Два с половиной месяца в санатории...” Из воспоминаний русского офицера В. М. Догадина. Публикацию подготовила З. Д. Ясман	81
“Предпочтение наиболее нуждающимся и... достойным”. Благотворительная акция сахарозаводчика Н. А. Терещенко. Публикацию подготовил А. Т. Стрелков	95

Критика и библиография

Кистерев С. Н. Города России XVI века. Материалы писцовых описаний	99
Шлычков И. С. Первая советская весна в деревне: Крестьянство Марийского края и земельный вопрос в 1918 году. Документы и материалы	102
Гельман-Виноградов К. Б. Стрекопытов С. П. История научно-технических учреждений в России (вторая половина XIX–XX вв.)	103

Информация и хроника

Заместитель председателя Правительства Российской Федерации Г. Н. Карелова посетила федеральные архивные учреждения	106
---	-----

Конференции, совещания, семинары

Бондарева Т. И., Павлова Т. Ф. Российские архивы сегодня: взгляд извне и изнутри	107
Лимаева Л. И. “Круглые столы” как инструмент пополнения документами ЦХИДНИ Красноярского края	111
Сорокина В. С. Выездное заседание ЭПМК в п. Ванино Хабаровского края	112
Юдакова Г. А. День открытых дверей в архивах Алтайского края	113
Сорина Л. М. Встреча тверских архивистов с московскими историками	114

Выставки

Буравченко Н. А. “Философский пароход”. (Высылка интеллигенции из Советской России в 1922 г.)	113
Овчинников Г. Д. Владимирский край в истории России	116

Юбилеи

Шишлова М. В. 60-летию Курской битвы посвящается	116
Фетисова Л. М. К 60-летию освобождения Орловщины	117
Абдуллина М. Р. Асекеевскому архиву Оренбургской области – 60 лет	119

К 140-летию кораблестроителя А. Н. Крылова	120
Шмидт С. О. Н. Н. Митрофанову – 70 лет	120

Презентации

Букина И. В. Коллекция грамот и договоров в Национальном архиве Республики Коми	121
Мельницына Н. И. (Ижевск). Новые личные фонды	122

* * *

Наши авторы 124

№ 6**2003**

“Сохранение культурно-исторической памяти нации. Библиотеки и архивы России”. Парламентские слушания	3
---	---

Статьи и сообщения*Обсуждаем законопроект*

Асфандиярова И. Г. Архивное дело в муниципальных образованиях и проект Федерального закона “Об архивном деле в Российской Федерации”	9
--	---

История, теория и практика архивного дела

Шохин Л. И. История и методика описания документов РГАДА (от упразднения МАМЮ до образования ЦГАДА. 1918–1941 гг.)	12
Соколинский Е. К. Русские книги XVIII–XIX вв. в архивах Российской Федерации и национальные библиографические проекты	23
Головкина Т. А., Шапошников А. С. Применение автоматизированных архивных технологий при исполнении тематических запросов в РГАНТД ...	31
Кутепова М. М. Автоматизированный учет источников комплектования архивов Мурманской области	34
Самарин А. В., Чупрова Э. Г. Разработка системы баз данных Научным архивом Коми научного центра Уральского отделения РАН	37

В фондах зарубежных архивов

Хисамутдинов А. А. Поиск источников о русских в США	38
Попов А. В. Архивные собрания Православной церкви в Америке: история и современность	42

Представляем архив

Степанов К. А. Ростовский архив	45
--	----

Публикации документов

“Русский человек и перед лицом смерти не пасует”. Из воспоминаний военнопленного Г. Н. Сатирова. Публикацию подготовил М. Г. Николаев	58
--	----

Критика и библиография

Каменский А. Б. Зайцев А. Д. Петр Иванович Бартенев и журнал “Русский архив”	93
Красовицкая Т. Ю. Горяева Т. М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991	95

Информация и хроника*Конференции, совещания, семинары*

Осин В. М. Россия в контексте мировой культуры: история, архивы, современность	98
--	----

Занина Т. Г. Российские архивисты в Киеве	100
Адамович Т. И. Встреча молодых архивистов Белоруссии, России и Украины	101
Башкир Б. С., Кулаков Е. М., Суворов С. А. Мастер-класс по сохранности фотодокументов	102
Мосунов В. В. Архивисты обсуждают вопросы применения Кодекса об административных правонарушениях	103
Бойченко Л. Д. Контроль за действующим архивным законодательством в Республике Карелия	105
Пантелеева О. С. “Круглый стол” в Госархиве Орловской области	106
Чебочакова В. П. Семинар ответственных за делопроизводство в районных учреждениях Хакасии	107

Выставки

Сапожников А. Г., Стручкова Н. В. Урал в судьбе России	108
Вертилецкая Е. В., Глушкова Л. Е. 100 лет КВЖД	109
Бегалов Е. А., Руцкая М. А. Тютчев и Москва	111
Максакова О. С. Выставка в Самаре	111

Юбилеи

Зелов Н. С. Чествование М. И. Автократовой	112
И. Н. Шевчуку – 60 лет	113

Презентации

Сорина Л. М. (Тверь), Чудиновских Е. Н. (Киров), Орешина М. А. (Москва), Плешакова О. В. (Саратов), Водопьянова З. К. (Москва). Вышли в свет	114
Измайлова А. Т. (Пенза), Бортник Л. С. (Пермь), Лактионова Е. А. (Абакан), Сафаева С. А. (Саранск) Новые личные фонды	117

* * *

Памяти Т. Г. Коленкиной	120
Памяти В. В. Цаплина	121
Наши авторы	122
Содержание материалов, опубликованных в журнале “Отечественные архивы” в 2003 г.	123

№ 1**2004***История, теория и практика архивного дела*

М. Е. Колесникова. И. В. Бентковский – краевед и историк Северного Кавказа ..3	
С. Д. Мякушев. “Смоленский архив” возвращен, вопросы остались	13
В. А. Еремченко. К вопросу о стратегии формирования Архивного фонда Российской Федерации	25
О. В. Игнатьева. Общественные акции по пополнению информационных ресурсов Архивного фонда Чувашской Республики	30
Т. М. Горяева. Проблема собирания документов личного происхождения: как мы ее понимаем сегодня	34
Б. К. Абрамов. Аудиовизуальное наследие Московской области: проблемы сбережения	39
С. П. Лиханова. Сохраним для истории документы районных образовательных учреждений	43

В фондах российских архивов

А. А. Гоголева. История Острогужского черкасского полка второй половины XVII – начала XVIII в. в документах Госархива Воронежской области	46
--	----

Е. В. Шимонек, Е. Г. Вертоусова. Пушкиниана: новые факты	53
А. А. Иванов. Сельские сходы периода аграрной революции в документах региональных архивов	56
В. Б. Поляков. Документы Госархива Липецкой области о раскулачивании И. П. Семенова-Тян-Шанского	62
А. В. Постников. Из истории подготовки заявления Н.С. Хрущева об отставке 14 октября 1964 г.	65

В зарубежных архивах

Х. Вальберг. Электронные документы в архивах	72
З. Р. Ишанходжаева, В. Г. Иофе. Подготовка архивных кадров в Узбекистане ...	79

* * *

“Кто стучится – тому открывают”. Интервью начальника Управления по делам архивов Краснодарского края В. В. Горковенко	81
---	----

Публикации документов

“Работаю по призванию”. Документы ЦДНИ Удмуртской Республики к биографии М. Т. Калашникова. Публикацию подготовила Е. М. Ушакова	86
Курья – родина героя. Публикация Г. В. Темербаевой	92

* * *

“А после смерти Стеллера осталось...” Документы Госархива Тюменской области о кончине ученого. Ноябрь 1746 г. Публикацию подготовила Е. И. Долгушина	94
“Учил молиться и непрестанно памятовать о Боге...” Миссионерская деятельность иеромонаха Дионисия в Якутском крае. 1882 г. Публикацию подготовила И. И. Юрганова	98
“...В подвале храма появилась икона Богородицы”. Документы Центрального исторического архива Москвы о Державной иконе Божией Матери. Публикацию подготовил А. Н. Казакевич	102

Критика и библиография

Л. В. Курас. Сибирский архив: Архивные документы. Публикации. Факты. Комментарии: Научно-популярный историко-краеведческий сборник	109
А. А. Непомнящий. Источниковедческие и методологические проблемы биографических исследований: Сборник материалов научно-практического семинара	111
Ю. В. Андрушайтите. Актуальные вопросы истории бумаги и бумажного производства: Сборник докладов и сообщений	113

Информация и хроника*Конференции, совещания, семинары*

В. М. Осин. X Международная научно-практическая конференция документоведов	117
Л. А. Кобелькова. Архивы Русской православной церкви: пути из прошлого в настоящее	118
М. М. Альтман. Н. А. Вознесенский: его эпоха и современность	120
И. Г. Асфандиярова. Конференция археографов Южного Урала	122
А. И. Раздорский. Совещаются создатели региональных энциклопедий	123
З. К. Водопьянова. Тихомировские чтения 2003 г.: “Архив РАН и развитие научных исследований в Академии наук”	124
М. В. Шишлова. Выездной семинар курских архивистов	125

В. Г. Светлаков. “Круглый стол” в Госархиве Пермской области	126
Д. Ю. Филиппов. Семинар в Госархиве Рязанской области	126
<i>Смотры, конкурсы</i>	
В. С. Пискарева. Подведены итоги смотра-конкурса архивов Саратовской области	127
Г. С. Яшникова. Смотр-конкурс муниципальных архивов Самарской области завершен	129
С. У. Низамутдинова. Проверена организация делопроизводства и архивов учреждений здравоохранения Башкортостана	130
<i>Выставки</i>	
Н. А. Буравченко, М. М. Альтман. “Нефть и газ России. XIX–XX вв.”	132
Л. Е. Антонова. “Покоритель воздушной стихии”	134
<i>Юбилеи</i>	
З. П. Коваленко. 60-летию освобождения Брянщины посвящается	134
О. А. Маркелова. Пермские архивисты – юбилею комсомола	135
<i>Презентации</i>	
Ю. А. Перчиков, С. Г. Антонов (Нижний Новгород), Л. М. Сорина (Тверь), В. Г. Светлаков (Пермь) Вышли в свет	136
Н. С. Зелов. Новые поступления в ГАРФ	138
Р. Г. Гагкуев. Архивные документы помогли создать памятник генералу Маркову	139
Наши авторы	140

Кирило ВІСЛОБОКОВ

**КОДИКОГРАФІЯ “ПРАВ, ЗА ЯКИМИ СУДИТЬСЯ
МАЛОРОСІЙСЬКИЙ НАРОД” (1743 р.): СПИСКИ,
ВИЯВЛЕНІ В УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ СХОВИЩАХ**

Під час підготовки до видання “Прав, за якими судиться малоросійський народ”¹ мені вдалося відшукати сім списків пам’ятки, а 2003 року – знайти восьмий. Місцезнаходження ще трьох рукописів, відомих з літератури, не встановлено.

Чотири зі знайдених – це списки, які свого часу опрацював О. Кістяківський² (один рукопис із колекції професора, на жаль, не розшукано). Ідентифікувати згадані пам’ятки було досить складно, зважаючи на недосконалі, надто короткі описи, вміщені О. Кістяківським у своїй розвідці.

Знайдені у фондах ЦДІАК України два дефектні рукописи досі лишалися невідомими. Мені також пощастило натрапити в бібліотеці Ягеллонського університету (Краків) на т. зв. рукопис Горжковського, який вважався втраченим ще у середині XIX ст.³

Отже, на сьогодні відомі одинадцять списків пам’ятки.

Список О. Кістяківського/КПЛ (№ 1)

Був виставлений 1874 р. під час археологічного з’їзду в Києві Києво-Печерською лаврою. Рукопис не повний, мав лише п’ятнадцять розділів. Писаний скорописом XVIII ст.⁴ Доля та сучасне місцезнаходження не встановлені.

Список О. Кістяківського/КПЛ (№ 2)

Один зі списків XIX ст., що також належав Києво-Печерській лаврі й уведений до наукового обігу О. Кістяківським⁵. Нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського⁶.

Оправа – дошки, обтягнуті чорною шкірою з характерним обрізом. Обидві кришки мають тиснення по всій площині – рослинний орнамент. Дві шкіряні застібки з мідними різьбленими замками. Правий передній та лівий задній форзаци відсутні. На правому форзаци сигнатури “№ 235” (XIX – початок XX ст.), “№ 20” – закреслено (XIX ст.). На авантитулі – “№ 28 р. 91” (XIX ст.).

На титульній сторінці заголовок: “Права, по которим судится малоросийській народ...”, який вписано в геометричну рамку чорним чорнилом з циноброю (кіновар). Внизу дата: “1863”. На звороті титулу

вгорі сигнатура “№ 16” (XIX ст.) виправлена на “20” (XIX ст.). За титулом – чистий аркуш.

Починаючи з арк. 319 (із XVI розділу) і до кінця текст вписано до іншої рамки. Почерк (стилізований устав) не такий старанний, як у першій половині рукопису, але, очевидно, той самий. Від цього аркуша (у верхній його частині) на початку кожного розділу окреслено поле, ймовірно, для заставок. Розділи другої половини рукопису, як правило, завершуються рослинним орнаментом. У першій половині для нього залишено місце після кожного розділу. На початку розділів заставок немає (крім розділу I).

Нумерація з 1 до 319 арк. – XIX ст. (чорнило), з 320 арк. – XX ст. (олівець). Рукопис має незавершений вигляд. Від арк. 319 (розділ XVI) нумерація оригінальна з 1 до 140 арк., в правому, спеціально викресленому, куті рамки (очевидно, передбачався 2-й том). Почерк інший.

Скрепи: “Принадлежить Библиотекѣ Кієво-Печерскія Успенскія Лавры”.

Зміст. Присвята (арк. 1–4), передмова (арк. 5–8), пояснення (арк. 9–9 зв.), зміст (арк. 10–30), далі чистий аркуш і власне текст.

Перед присвятою – заставка у вигляді рамки з рослинним орнаментом із зображенням царя Давида. Вгорі напис: “Обрѣтохъ мѡжа по сердцу моемѡ”. Перед розділом I – заставка з двох овалів у рослинному орнаменті, по боках – два ангели: один сміється, другий плаче. В одному з овалів сцена Страшного суду, в другому – Христос, що преклоняє коліна. Написи над першим: “О[те]ць не сѡдить никому же, но сѡдъ весь дасть с[ы]н[ови]. Іоаннъ глава є стихъ **кв**”. Над другим: “Молю вы – Праваа судѣте сынове челоѡческїи. Члалом нѡ стих **аб**”. Арк. 266 – дерево спорідненості. Рукопис обірвано на п. 6 арт. 26 розд. 20. Список зберігся добре.

Список Кістяківського/Должикова (№ 3)

Рукопис придбано О. Кістяківським у Должикова⁷. Нині зберігається в ІР НБУ (I, 229).

Оправа: дошки, обтягнуті пошкодженою в багатьох місцях коричневою шкірою. На верхній дошці – вертикальна тріщина вздовж волокон деревини. Дошки мають характерний обріз (див. I, 218). На обох кришках тиснення – рамка з рослинного орнаменту. На корінці також тиснення – вздовж поперечних джгутів оправи та в квадратах між ними (стилізований рослинний орнамент). На нижній кришці – сліди, на верхній: вгорі – фрагмент, внизу – непошкоджена застібки, ідентичні застібкам рукопису ІР НБУ (I, 235). Нумерація архівна 1–6 (олівець) та 4–507 (коричнєве чорнило).

Зміст. Текст усіх 30-ти розділів (арк. 1–506 зв.), проекти Комісії (арк. 507), на цьому ж аркуші внизу запис: “Переписаль Несторъ Брюховецкий 1780 году”.

Арк. 507 зв. Автограф О. Кістяківського: “Рукопись эта под заглавием “Права, по которым судится малороссийский народ” куплена у Должикова. Это случилось так: Лаврская рукопись того же названия,

бывшая у меня, отдана была мною для переписки писцу Ковальско[му], который предавался пьянству. Ковальский пропил ее. Получив известие о пропаже рукописи, я дал знать полиции, которая отыскала рукопись у Должикова. Любезно возвращая приобретенную им, хотя и не заведомо краденную рукопись, он предложил мне через Ильницкого купить эту за 2 руб. А. Кистяковский”.

Рукопис добре збережений (крім оправи). Слідів використання практично немає.

Список Кістяківського/Баршевського (№ 4)

Рукопис придбаний О. Кістяківським у В. Баршевського⁸. Нині знаходиться в ІР НБУ (1, 841). Зберігся лише перший із трьох томів.

Оправа ХІХ ст. Кришки картонні, обтягнуті тканиною, фарбованою в чорний колір, тканина подерта. На правому передньому форзаці сигнатури “№ 841” (чорнило), “№ 308” (олівець). Титул вписаний у рамку з рослинного орнаменту. На обрізі сліди червоної фарби.

Нумерація: архівна поаркушна (1–289), у тому числі літерні: 1 а, 14 а; чисті: 14 а, 289 та оригінальна поаркушна (1–271). Починається з арк. 1 тексту (відповідна архівна – 21). Папір жовтий. Чорнило коричневе. Скоропис другої половини ХVІІІ ст.

Зміст. Присвята (арк. 1–5 зв.), передмова (арк. 6 зв.–11 зв.), зміст (арк. 12–14), проекти Комісії (арк. 15–19 зв.), “Степенный малоросийских воинского звания порядок...” без відповідників за “Табелью о рангах” (арк. 20), текст перших десяти розділів (арк. 21–288 зв.).

Рукопис обрізаний, ймовірно, при оправленні [ХІХ ст.]. Частково потрапила під обріз нумерація. На корінці вгорі пошкоджено наклейку “№ [5]3 Статуть”. Рукопис добре збережений.

Список Кістяківського/Баршевського (№ 5)

Рукопис придбано Кістяківським у Баршевського⁹. Нині зберігається в ІР НБУ (І, 218).

Оправа. Дошки, обтягнуті коричневою гладкою шкірою, характерно обрізані з країв з внутрішньої сторони на конус. Дві шкіряні зав’язки. Одна пошкоджена (відсутній один із шнурків). На правому форзаці (арк. 1) запис: “В. Баршевский 1862 года Черниговъ” та штамп – в овалі готичні ініціали “В. Б.”. Арк. 1 а – аналогічний штамп і напис: “Изъ книгъ В. Баршевского”. Пагінація архівна, поаркушна: 585 арк. + літерні 1 а, б; 7 а, 36 а, 61 а, 74 а, 225 а, 257 а, 359 а, 385 а, 412, 416 а, 417 а, 477 а, 478 а, 521 а, 525 а, 552 а. Чисті: 7 а, 36 а, 61 а, 74 а, 417 а, 585.

Зміст. Присвята (арк. 2–4 зв.), передмова (арк. 5–7 зв.), зміст (арк. 8–29 зв.), пояснення (арк. 30–31), текст усіх 30-ти розділів (32–584 зв.). Арт. 9 розд. 30 обірвано: “...а особливо для шпиговства, а не за простаго необикновенного себе употребляет одеяния, с таковым...”

Почерк – скоропис другої половини ХVІІІ ст. Чорнило коричневе. Рукопис у доброму стані.

Список Месяца (№ 6)

Рукопис знайдений В. Месяцем у бібліотеці тодішнього Центрального державного історичного архіву СРСР у Ленінграді. Очевидно,

це один з трьох рукописів, виготовлених Комісією для імператриці, Сенату та Генеральної військової канцелярії¹⁰. Наприкінці XVIII ст. він потрапив до павлівської “Комиссии для сочинения нового уложения” (1796 р.) як посібник для складання аналогічного нового кодексу для українських територій. З цим же рукописом працювало малоросійське відділення Комісії 1804–1807 рр.¹¹ Незважаючи на численні подальші реорганізації, всі матеріали діяльності цієї та попередніх Комісій було зібрано в окремій бібліотеці, згодом – бібліотеці Другого відділення імператорської канцелярії, у підпорядкування якого перейшла з 1826 р. і сама Комісія.

В. Месяц згадує про наявність кількох рукописів “Прав” у бібліотеці Другого відділення і наводить відомості про них під 1830, 1836 та 1850 рр.¹², але його припущення не виглядають переконливими. Насамперед, явно переоцінено роль М. Сперанського в “исторических изысканиях об украинских правах”. Факт, що Сперанський як голова (від 1821 р.) чергової загальноімперської законодавчої комісії використав при складанні своєї записки під назвою “Краткое обозрение прав, действовавших в губерниях, состоящих на особых правах” рукопис “Прав”, не викликає сумнівів. В. Месяц посилається на “доношение” кн. Репніна від 29 червня 1830 р.: “учиненный свод малороссийских узаконений в царствование императрицы Елизаветы Петровны вручен мной его высокопревосходительству Михайле Михайловичу Сперанскому”, а також на рукопис самого Сперанського¹³. Але це не дає підстав для твердження, ніби І. Данилович (якого було залучено до цієї ж комісії для роботи над Зводом законів Західних губерній) мав у своєму розпорядженні інший рукопис. Тут В. Месяц наводить донесення Канкріна про наявність у Даниловича “подлинной и единственной рукописи свода малороссийского права, составленной в царствование императрицы Елизаветы Петровны, комиссиею, назначенною из духовных и светских лиц, коих собственноручные подписи находятся на конце сей книги”¹⁴. Схоже, це був єдиний примірник Кодексу, яким користувалися всі члени комісії, включаючи Сперанського та Даниловича. Зрештою, у документах Другого відділення під 1850 р. згадується лише один примірник Кодексу¹⁵.

1882 р. функції ліквідованого Другого відділення перейшли до кодифікаційного відділу Державної Ради. Усі зібрані під час діяльності законодавчих Комісій рукописи потрапили до бібліотеки Державної Ради. У друкованому каталозі бібліотеки “Права” фігурують під номером 5581¹⁶. Це різниться з даними В. Месяца, який подає № 18 “за описом”. Невідомо, що за опис він мав на увазі, оскільки всі рукописи зберігались у бібліотеці Державної Ради до 1918 р. Після реорганізації та централізації архівної справи в радянській Росії архів Держради був переданий до Петроградського відділення Центрархіву (тепер – РДІА), а книжкова збірка – до бібліотеки історичних знань та порівняльного правознавства при ньому (тепер – науково-довідкова бібліотека ЦДІА), де і було знайдено рукопис В. Месяцем. За моїми даними, облікової документації на рукописну колекцію, яка зберігалась окремо ще в

бібліотеці Держради, ніколи на існувало. Переінвентаризація не проводилася. Навіть на збірку видань бібліотеки не було заведено інвентаря, ним ще 1993 р. слугував примірник виданого каталога (Пг., 1914), де на полі, навпроти кожної позиції, проставлено нові інвентарні номери.

1962 р. рукописну частину збірки, у тому числі всі законодавчі проекти, було передано безпосередньо до ЦДІА й зафондовано¹⁷. Тепер це окремих розділ – “Рукописні книги бібліотеки Другого відділення” десятого опису фонду 1261. Але серед цих рукописів “Прав” немає. З’ясувати, чи була це передача лише до згаданого фонду, чи ще до кількох, не вдалося через брак відповідної облікової документації.

1963 р. із ЦДІА до ЦДАДА було передано 51 справу “Комисии сочинения нового уложения” за 1720–1796 рр. Але й у ЦДАДА, у фондї 342, куди було включено ці матеріали, рукопису “Прав” немає. Слід зауважити, що пошуки виявилися безрезультатними і для В. Рауделюнаса, і для А. Ткача, і для Л. Паулі¹⁸.

В. Рауделюнас висунув версію, що рукопис, як один з найцінніших, було взято кимось зі співробітників бібліотеки під час блокади на зберігання, а пізніше з невідомих причин не повернуто¹⁹. А. Ткач висловив припущення про його загибель у результаті бомбардування. Але обидва дослідники одностайні в тому, що список зник у роки Другої світової війни. З цим, скоріше за все, треба було б погодитись, якби не той факт, що жоден інший рукопис із бібліотечної збірки Держради не втрачено (хоча серед них немало цінних). Тому далі виглядає ймовірною версія про “зникнення” рукопису в процесі передання до РДІА, що залишає гіпотетичну перспективу пошуків.

Рукопис мав 559 аркушів білого паперу. Добре збережений, у картонній оправі, обтягнутій шкірою.

Зміст: інструкція Комісії, після неї титульний аркуш, із вписаною в орнаментальну рамку назвою. Далі присвята (арк. 1–3), засвідчена власноручними підписами членів Комісії, передмова (арк. 4–6), зміст (арк. 2–27), пояснення (арк. 28–29), повний текст (арк. 30–490), писаний різними почерками, з підписами членів Комісії наприкінці. Арк. 227 – стилізована під генеалогічне дерево схема ступенів споріднення з автографом “Григорий Федоровский, 1743 года сентября 28 сделал”. Далі реєстр, проекти Комісії, знову з власними підписами, насамкінець – “степенний порядок”. По всіх аркушах та в кінці змісту і пояснення рукопис скріплено Сморжевським та Закровецьким²⁰.

Список Даниловича (№ 7)

Знайдений Даниловичем 1828 р. Перевезений, напевно, нащадками, до Вільно, згодом – до Варшави, рукопис згорів 1944 р., під час варшавського повстання.

Список – на папері XVIII ст. Мав 441 арк., з яких 15–30 чисті. Складався з основного тексту Кодексу та пояснення нібито з власними підписами членів Комісії. На перших аркушах – власницький напис, який засвідчує, що рукопис перебував у Лохвиці²¹.

Немає жодних підстав для ідентифікації списку Даниловича з рукописом, знайденим Месяцем (№ 6). Останній, за свідченням Канкріна, був у Даниловича під час його роботи в законодавчій комісії (див. вище). По-перше, Данилович придбав свій примірник Кодексу 1828 р., тоді як роботу в комісії розпочав 1830 р. По-друге, Канкрін згадує про належність рукопису Даниловичу під 1836 р., але з 1835 р. той уже очолив кафедру кримінального права Київського університету. Ще переконливішим є порівняння описів двох рукописів. Має місце різниця в обсязі списків: Даниловича – 441 аркуш, Месяца – 559; неповнота формуляру списку Даниловича (лише текст Кодексу та пояснення Комісії), а також власницький напис на списку Даниловича, що свідчить про перебування рукопису в Лохвиці, не залишають сумнівів у тому, що йдеться про два різні списки.

Список Рауделюнаса (№ 8)

Рукопис зберігається нині в Архіві Петербурзького відділення Інституту російської історії Російської Академії наук²².

Формат 34x20,5. Має 461 аркуш, пагінація поаркушна, оригінальна – 2–461. Аркуш 1 відсутній²³. Папір білий, 40-х рр. XVIII ст.²⁴ Оправа XVIII ст.²⁵ з картону, обтягнута коричневою подертою шкірою. Верхня кришка відсутня, нижня – гладка. Корінець частково обірваний, на ньому золоте тиснення – рослинний орнамент. У верхній чверті в червоному полі, окресленому золотою рамкою, тиснення: “Права Малоросійскія въ одну книгу сведенныя”. Форзаци з фарбованого паперу, в розводах.

Зміст. Супровідний лист І. Бібікова від 27 червня 1744 р. до Сенату з повідомленням про завершення роботи над Кодексом та надіслання його з нарочним унтер-офіцером О. Юдінковим для “апробації є. і. в.” [арк. 1]. Сенатська позначка про одержання 7 липня того ж року листа разом із самим Кодексом. Копія інструкції Комісії від 25 січня 1735 р. за підписами Олексія Каховського, Василя Барятинського, Василя Гуртева, Андрія Тарієвича і Федора Лисенка, та зі скрепою: “с подлинною читал канцелярист войсковый Тимофей Закровецкий” (арк. 2–3). Титульний аркуш (арк. 4): назва “Права...” вписана в мальовану пером рамку з рослинного орнаменту. В правому нижньому куті підпис: “С. Савицкий изобразил”. Присвята Єлизаветі Петрівні, підписана “присутствовавшими и трудившимися у сочинения сея правнія книги” (арк. 5–7). Передмова (арк. 8–9), зміст (арк. 12–26), пояснення (арк. 27–28), текст Кодексу (арк. 30–400). На арк. 183 символічне зображення у вигляді дерева ступенів споріднення (перо, чорнило). Арк. 400 – власноручні підписи членів Комісії, арк. 402–453 – реєстр – алфавітний предметний покажчик із зазначенням номерів розділів, артикулів та пунктів, підписи С. Лукомського, В. Лисаневича і Т. Закровецького. Арк. 455–460 – проекти Комісії, арк. 461 – “Степенній малоросійских воинского звания чинов порядок...”.

Рукопис Горжковського (№ 9)

Зберігається в Бібліотеці Ягеллонського університету в Кракові²⁶.

Оправа. Кришки з дерева, обидві з залишками шкіри, яка, очевидно, зотліла або вигоріла (слідів вогню на самому рукопису немає). Рештки тиснення – рослинний орнамент, рамка. Фрагменти двох металевих застібок, які були вставлені під шкірою. Правдоподібно, оправа відреставрована в бібліотеці; наклеєно корінець зі світло-коричневої шкіри із золотим тисненням. Угорі – сигнатура 6148, внизу – *Biblioth[...]* *Jagelloniae*, під написом – герб бібліотеки. Правий нижній кут оправи відреставровано з використанням світло-коричневої шкіри.

Форзаци – із цупкого жовтого паперу (ймовірно, кінець XIX – початок XX ст.). На лівому наклейка форматом приблизно 20x20 мм з неправильним обрізом. У центрі сигнатура № 6148 (чорнило). Згори – “1903. a. 178”, ще вище – “po j. p. Michałowski” (олівець). Внизу чорнилом: “Ex libris Cyrilli Laszewsky”, закреслений номер 72, під обріз знизу частково потрапили сигнатури [35] та [12].

Нумерація архівна, поаркушна (XIX ст.) 1–464, у тому числі аркуші 50, 190, 240, 257, 258, 347 зв., 348, 432, 461–464 – чисті.

Зміст. Реєстр (арк. 1–49), титульна сторінка (арк. 51). Тут же у правому нижньому куті власницький запис: “*Marjana Gorzkowskiego*”. Присвята (арк. 52–54 зв.), передмова (арк. 55–58), текст усіх 30-ти розділів (арк. 58–460 зв.).

ЦДІАК України (№ 10)

Рукопис досі в літературі невідомий, зберігається в ЦДІАК України²⁷. Примірник дефектний. Палітурка відсутня, з’єднано дві частини рукопису. Дві пагінації: архівна 1–41 зв. та оригінальна поаркушна 17–51 і 70–81. Перша частина (арк. 17–51) містить арт. 14–48 розділу XVI, друга (арк. 70–81) – арт. 12–20 розділу XVII. Текст писаний уставом з кіноварними елементами [XVIII ст.].

ЦДІАК України (№ 11)

Також невідомий дотепер список другої половини XIX ст., що містить лише реєстр до Кодексу²⁸. Пагінація архівна: арк. 1–44 зв. Оскільки частина фонду 228, де знаходиться рукопис, сформована з розсипу, а оригінальна пагінація відсутня, неможливо з’ясувати, наскільки повним був рукопис.

Під час опрацювання текстів пам’ятки для публікації²⁹ я мав можливість пересвідчитись в автентичності списку В. Рауделюнаса³⁰ та майже з певністю висловитися з приводу списків, покладених в основу видання пам’ятки О. Кістяківським³¹.

Спостерігаючи за характером різночитань, не важко було дійти висновку про механічний характер абсолютної більшості з них. Переважно це помилки переписувачів (або друкарські, якщо говорити про видання 1879 р.). Проте, часом трапляються й сутєві. Так, у автентичному списку відсутні кілька цитат зі Святого Письма у присвяті, що були додані пізнішими переписувачами. Окрема й найбільша категорія різночитань пов’язана з посиланнями на джерела. Ті, які була можливість перевірити (переважно за текстом Литовського статуту) свідчать на користь автентичного списку Кодексу. В цілому, якщо порівнювати з виданням 1879 р., сутєвих розбіжностей (пропусків,

принципових невідповідностей посилань з джерелами) налічується до ста. Ця цифра на порядок вища від тієї, що її називає В. Рауделюнас у своїй статті³².

Отже, механічний характер розбіжностей у текстах переглянутих мною *de visu* списків наводить на думку, що їх прототипами є три рукописи, які вийшли з Комісії (див. прим. 25). Це означає, що всі відомі пізніші списки пам'ятки є більш-менш точними копіями, а не редакціями. Порівняно невелика загальна кількість рукописів і в цілому їх добра збереженість не дозволяють прихильно ставитись до прийнятої історіографією тези про значне поширення пам'ятки в Гетьманщині та її активне використання у судовій практиці. З одинадцяти списків, про які тут йде мова, два (список Месяца та Рауделюнаса) оберталися в Петербурзі. Ще три – Кістяківського/Должикова, Кістяківського/КПЛ № 2 та ЦДІАК України № 11 – впевнено датуються відповідно кінцем XVIII ст. та навіть другою половиною XIX ст., а тому не могли бути у практичному вжитку ні в судових установах Гетьманщини, ні у приватному фаховому колі (напр., адвокатському). Отже, решта рукописів, тобто шість, навіть за наявності перспективи архівних пошуків (мабуть, не дуже оптимістичної) – надто мало для того, щоби серйозно говорити бодай про якесь практичне розповсюдження Кодексу. Але остаточна відповідь на це питання можлива лише за умови глибокого вивчення значного комплексу судових матеріалів другої половини XVIII ст.

¹ Права, за якими судиться малоросійський народ (1743) / Відп. ред. Шемшученко Ю. С. Упор. та нарис Вислобоков К. А. – К., 1997.

² Див.: Права, по котрым судится малоросийский народ. – К., 1879.

³ Див.: Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1858. – Zsz. 4. – S. 27; Основа. – К., 1862. – Июль. – С. 64–67. Сердечно дякую О. М. Дзюбі, яка звернула мою увагу на цей рукопис, а також Фонду катедр українознавства (США), який уможливив для мене роботу в Кракові.

⁴ Див.: Права, по котрым судится... – С. 111.

⁵ Там же.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі ІР НБУ), I, 235.

⁷ Права, по котрым судится... – С. 112.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰ Див.: ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8543, арк. 2.

¹¹ Редакторів цього відділення Ф. Давидовичу було видано для роботи з бібліотеки Комісії “пункты гетманские с грамотами, статут малоросийских прав, статут литовский, перевод на российский диалект, экстракт из указов, конституций и учреждений по малоросийской части” (РДІА, ф. 1260, оп. 1, спр. 38, арк. 66 зв. – 67). Правдоподібно, “статут малоросийских прав” і є тим списком Кодексу. Див.: Вислобоков К. Предисловие // Собрание малоросийских прав 1807 г. / Сост.: Вислобоков К. и др. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 7–11.

¹² *Месяц В.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. – К., 1963. – С. 94–95.

¹³ Там же. – С. 94.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Там же. – С. 95.

- ¹⁶ Каталог библиотеки Государственного совета. – Т. 1. – Пг., 1914.
- ¹⁷ РДІА, справа фонду 1261, арк. 62, акт № 1261-8 від 26 вересня 1962 р. (разом передано 158 рукописних книг за 1700–1848 рр.), згодом, у 1966 р., ще одну (акт № 1261-9 від 11 квітня).
- ¹⁸ Див.: Паули Л. Из исследований источников украинской кодификации права 1743 г. // *Archiwum iuridicum cracoviense*. – Kraków, 1969. – Z. 2. – С. 188.
- ¹⁹ Рауделюнас В. Подлинник украинского кодекса “Права” 1743 года // Труды АН Литовской ССР. – Серия А. – Т. 4. – Вильнюс, 1974. – С. 50.
- ²⁰ Опис та зміст рукопису подано за В. Месяцем. Див.: *Месяц В.* История кодификации права... – С. 190.
- ²¹ Дані подано за В. Рауделюнасом, який, своєю чергою, посилається на описання самого І. Даниловича та Ф. Пуласького; див.: *Z listów do J. Lelewela o Statucie Litewskim (1815–1830) / Zebrała L. Sadowska // Ateneum Wileńskie*, 6. – Zesz. 3/4. – [Wilno], 1929. – S. [623]; Pułaski F. *Opis 515 rękopisów biblioteki Ord. Krasieńskich*. – Warszawa, 1915. – S. 619.
- ²² Архів Санкт-Петербурзького філіалу Інституту російської історії Російської Академії наук, ф. 115, № 622.
- ²³ У рукопису – залишки двох вирізаних аркушів. Виходячи із записів в аркушах користування (останній – В. Рауделюнаса під 1974 р.) та завірчого запису (що засвідчує відсутність арк. 1 під 1990 р.), можна з певністю сказати, що втрата відбулася саме між цими роками.
- ²⁴ Рауделюнас датує за: *Мацюк О.* Папір та філіграні на Україні. – К., 1972. Див.: *Рауделюнас В.* Указ. соч. – С. 54.
- ²⁵ Рауделюнас датує її 80-ми рр. (див.: *Рауделюнас В.* Указ. соч. – С. 52), але, напевно, помиляється. У травні–червні 1743 р. текст “Прав” був переписаний та опрацьований у трьох примірниках для подання імператриці та до Сенату (ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8543, арк. 2–4 зв.).
- ²⁶ Відділ рукописів Бібліотеки Ягеллонського університету, № 6148 III.
- ²⁷ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 2, спр. 67.
- ²⁸ Там само, ф. 228, оп. 2, спр. 135.
- ²⁹ Див. примітку 1.
- ³⁰ Архів Санкт-Петербурзького філіалу Інституту російської історії Російської Академії наук, ф. 115, № 622. Автентичність засвічується фактом подання саме цього рукопису на розгляд до Сенату, підтвердженням чого є супровідний лист із сенатською позначкою, про що йшлося вище.
- ³¹ Очевидно, це один з текстів пам’ятки, що нині зберігаються в ІР НБУ (I, 218 та I, 229). Ймовірно, були використані обидва. На жаль, за відсутності двох томів списку, придбаного О. Кістяківським у В. Баршевського, важко визначити ступінь його використання.
- ³² *Рауделюнас В.* Указ. соч. – С. 58.

Людмила Іванівна Лозенко
(22.05.1939–21.04.2004)

За місяць до свого 65-річчя раптово пішла з життя Людмила Іванівна Лозенко, уродженка Києва, історик-архівіст за освітою і покликанням, оптиміст і романтик за станом душі.

Від листопада 1956 до травня 1995 рр., тобто майже сорок років, Людмила Лозенко працювала в системі державних архівних установ. Вона прийшла до Головархіву України, де 1978 року обійняла посаду старшого інспектора оргметодичного відділу, вже маючи за плечима досвід практичної архівної роботи – спочатку в Київському обласному державному архіві, потім – у Київському міськдержархіві, Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва УРСР, Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Її зростанню як фахівця сприяло закінчення в 1964 році заочного відділення Московського державного історико-архівного інституту.

Від 1982 року, часу призначення начальником відділу використання і публікації документів Головархіву України, і до 1995 року, часу звільнення у відставку у зв'язку з досягненням граничного віку проходження державної служби, Л. І. Лозенко активно займалася питаннями організації використання інформації архівних документів, підготовкою багатьох виставок, здійснювала важливу й відповідальну роботу з виконання запитів, що надходили з-за кордону, у тому числі з розшуку військових злочинців, координувала питання співпраці державних архівів України та органів прокуратури, суду й слідства, зокрема Австралії, Великої Британії, Канади, США, досліджувала проблеми розшуку й повернення в Україну архівних документів, фондів і колекцій, насамперед з російських архівів, проводила самостійну наукову роботу, зокрема працювала над довідником по особо-

вих фондах архівів, бібліотек і музеїв України, займалася розробленням правил роботи дослідників у читальних залах державних архівів.

Тривалий час Л. І. Лозенко входила до складу редакційної колегії часопису “Архіви України”. Підготовлені нею статті та повідомлення нерідко з’являлися як на його сторінках, так і в інших виданнях. За її участю було підготовлено й випущено в світ збірники архівних документів “Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933–1941” (у двох томах) (К., 1977) та “Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927” (К., 1979), а також довідник “Государственные архивы Украинской ССР” (К., 1988).

Л. І. Лозенко творчо й натхненно працювала до останніх днів життя. Продовженням уже розпочатої в Головархіві діяльності стала робота в Національній комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Із 2 лютого 2002 р. вона стала співробітником відділу фондів Національного музею літератури України, де займалася науково-технічним упорядкуванням документальної спадщини відомого лексикографа, перекладача, письменника Миколи Лукаша. Як і раніше, лишалися широкими коло її спілкування, інтереси, творчі плани. А перелік праць збагатили в останні роки ще й казки та притчі, написані для улюбленої онуки. Та, на жаль, лишилося ще багато не реалізованого, не здійсненого, відкладеного на пізніший час...

Світлу пам’ять про Людмилу Іванівну Лозенко завжди берегти будуть її рідні, колеги, друзі.

Відомості про авторів

Олена Боряк – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Сфера наукових інтересів – духовна культура українців, зокрема дослідження місця й ролі жінки в традиційному суспільстві.

Файна Винокурова – кандидат історичних наук, заступник директора Держархіву Вінницької області. Сфера наукових інтересів – історія єврейства України ХХ ст.; Голокост; Опір євреїв Вінниччини під час Другої світової війни.

Кирило Віслобоков – науковий співробітник відділу історико-політологічних досліджень Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України. Фахівець з історії українського права XVI–XVIII ст.

Людмила Демченко – заступник директора ЦДІАК України. Заслужений працівник культури України. Коло наукових інтересів – дипломатика, археографія та палеографія українського акта XVI–XVII ст., ментальність української еліти XVI ст.

Алла Кисельова – завідувач сектора адміністративно-технічного забезпечення фінансово-економічного відділу Держкомархіву України. Сфера наукових зацікавлень – архівні ресурси України в глобальній інформаційній мережі.

Микола Крячок – архівіст, Заслужений працівник культури України. Коло наукових інтересів – історія розвитку вітчизняної культури в XIX–XX ст., особові фонди її діячів.

Ігор Марчук – молодший науковий співробітник відділу історії Рівненського обласного краєзнавчого музею. Сфера зацікавлень: документальна спадщина ОУН та УПА; історія українського національно-визвольного руху на Волині 40–50-х рр. XX ст.

о. Юрій Мицик – доктор історичних наук, професор Національного університету “Києво-Могилянська Академія”. Відомий дослідник історії України XVI–XVIII ст., історик українського козацтва, Національно-визвольної війни середини XVII ст., джерелознавець.

Людмила Нецька – провідний археограф Галузевого державного архіву Міністерства оборони України. Досліджує історію установ Київського військового округу.

Георгій Папакін – кандидат історичних наук, начальник відділу інформації, використання НАФ та міжнародного співробітництва, член колегії Держкомархіву України. Сфера наукових інтересів – українські визвольні змагання ХХ ст.; історія архівної справи.

Тетяна Слюдикова – історик-архівіст з багаторічним стажем. Колишня працівниця ЦДІАК України. Досліджує питання археографії, джерелознавства ХІХ ст., життя та діяльність видатних культурних і громадських діячів України.

Сергій Шевченко – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка, голова Кіровоградського обласного товариства “Україна – Сербія”. Коло наукових інтересів – історія міжнародних зв’язків України.

Лариса Юдіна – провідний спеціаліст відділу формування НАФ та діловодства Держархіву Харківської області. Коло наукових інтересів – документи Національного архівного фонду в музеях та бібліотеках України.